विषयसूची ।

	पृष्ठसंख्या ।
१. पक्षतावच्छेदकनिर्वचनभङ्ग.	२
२. सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	३०
३. प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	४१
४. ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वभग	७५
५. स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	१०२
६. सद्विविक्तत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	१०७
७. सामान्यतो मिथ्यात्वभङ्ग	११०
८. दृश्यत्वभङ्ग	११५
९. जडत्वभङ्ग	१४०
१० परिच्छिन्नत्वभङ्ग	१४९
११. अंशित्वहेतुभङ्ग	१५७
१२. निरुपाधिकत्वभङ्ग	१६५

॥ श्री ॥

॥ प्रस्तावना ॥

ग्रन्थस्यास्य कर्ता श्रीमाननन्तार्यवर्यः श्रीमन्महीशूरराज्यान्तर्गत श्रीमण्डयनामाग्रहाराभिजनस्य कौशिकान्वयवारीन्दोर्महाभाष्योपपदश्रीशिङ्गलाचार्यस्य श्रीयदुगिरिवासिन औरसः पुत्रः, मण्डयाग्रहाराभिजनस्य श्रीयदुगिरिनिवासिनो भारद्वाजश्रीमदनन्तपुरुषाचार्यवंशावतंसस्य श्रीवेङ्कटार्यगुरोर्देवित्रि-मस्सुतश्च ।

१७४५ तमे शकाब्दे स्वभानुसंवत्सरे मीनमासे आश्लेषाख्यनक्षत्रे (१८२२ तमस्य क्रिस्ताब्दस्य एप्रल्मासे) श्रीयदुगिरावस्याचार्यस्य जन्माभूत् । पितुरयं द्वितीयः पुत्रः । आदिशेषस्य प्रसादेनाऽयमजायतेति नामास्य तन्नाम्नाऽक्रियताऽनन्तार्य इति ।

शिशोरस्य सर्वलक्षणसम्पन्नतामवलोक्य, लोकोपकारम्महान्तमनेन करिष्यमाणं यशश्च सुमहदस्य लोकविस्तृतं भावि पश्यन्ती मातामहास्य ज्योतिष्मतीलतातैलदानेन मेधाभिवृद्धिमापादितवतीति लोकवादः ।

यथाकालमुपनयनान्तसंस्कारैस्संस्कृतोऽयं जनकपितुरेव सकाशे साङ्गं वेदं साहित्यशास्त्रञ्चाऽऽपञ्चदशवयसोऽधीत्य षोडशे वयसि कृतपाणिग्रहण श्शास्त्राभ्यासाय महीशूरपुरीं प्रापितोऽभूत्पित्रा । अनेनैव कालेन साम्प्रदायिकग्रन्थाद्यध्ययनमध्ययनेन समापितमभूत् । सुगृहीतनामधेयस्य विदुषांवरेण्यस्य श्रीगुळीबाळाचार्यस्य सकाशे न्यायमीमांसादिशास्त्राण्यभ्यस्य स्वप्रतिभाविशेषेण स्वगुरूनपि विस्मापयतिस्माऽयम् । एवमध्ययनेन षड्वत्सरान्महीशूरपुर्यामुषित्वा श्रीयादवाद्रिं प्रतिनिवृत्त स्स्वजनकस्य श्रीमहाभाष्यशिङ्गलाचार्यस्य सकाश एव श्रीभाष्यभगवद्विषयादिग्रन्थाध्ययनमकरोत् ।

एकदा च श्रीयदुगिरिसम्पत्कुमारनिदाघमहोत्सवे तत्रत्यगाचार्ये भग-वत्सन्निधौ पठ्यमानाश्चूर्णिका आकर्ण्य, भगवत्प्रेरित इव ततोऽपि रमणीय-तरां सरळपदगुम्फितां शब्दार्थालङ्कारमण्डितां तदनुगुणपद्यसमलङ्कृतां चूर्णिकावलीं सद्य एव निर्माय सन्निहितान् भक्तजनान् समतोषयत् ।

अत्रान्तरे चास्य वैदुषीमन्यादृशीमाकर्ण्य जैनाः कश्चिदेनं महीशूरराज्यान्तर्गत-श्रवणबेळगोळग्रामान्तस्थे जैनमठे स्वगुरोः पाठनाय ससम्मानमनय-न्नवासयंश्च तत्र । तत्रायं जैनगुरोर्ब्रह्मसूरिपण्डिताख्यस्य साहित्यन्यायादिशा-स्त्रपाठनवचनं कुर्वन्नब्दत्रयमवसत् । तस्मिन्नेव समये रसमुरलीधर—कुव-लयानन्दमकरन्द—कृष्णराजकलोदयाख्यानलङ्कारग्रन्थान्व्यरचयदयमिति किंवदन्ती, ये चाद्याऽपूर्णा एवोपलभ्यन्ते । जैनगुरोः पाठने प्रवृत्तोऽयं तत्रत्य-सरस्वतीभण्डारस्थान् सौगतार्हतादिमतग्रन्थानवलोकयन् तेष्वपि महत्पाटवं समपादयत् ।

अथ कदाचिच्छ्रीसम्पत्कुमारमहोत्सवसमये यादवाद्रिमागतोऽयम्, श्रीकल्याणसरस्तीरे श्रीगजेन्द्रवरमण्डपे भगवति सम्पत्कुमारे यवनिकाम्प्रसार्या-ऽन्तस्तिष्ठति, श्रीमहीशूरपुरादागतं श्रीमत्परमहंसेत्यादिबिरुदाङ्कितं परकालमठा-धिपतिं श्रीश्रीनिवासब्रह्मतन्त्रयतीश्वरं सपरिवारं यवनिकाया बहिरुपविष्टं स्वास्थानपण्डितान्वेदान्तवाक्यार्थविचारे प्रवर्तयन्तं स्वोपन्यस्तस्य पूर्वपक्ष-स्योत्तरं ततः प्रतीक्षमाणमवलोक्य, सविनयमुपसृत्य सन्निधावुपविष्टस्तदाक-र्णनकुतूहली तूष्णीम्भूतोऽभवत् स्वास्थानपण्डितैर्दत्तान्युत्तराण्याकर्ण्यासन्तुष्ट इव स्थिते मठाधिपतौ तस्मिन्, सत्यामाज्ञायामहं किञ्चिद्विज्ञापयाम्युत्तरमिति विज्ञापयन्, तेन दत्ताभ्यनुज्ञः, पूर्वपक्षानुवादपूर्वकं सुसङ्गतमुत्तरं सुधीरमुप-न्यस्य समतोषयद्यतिराजं तम् । सचास्य वैदुषीमन्यादृशीमालोक्य सन्तुष्ट-स्तत्पितुरनुज्ञया स्वास्थानपण्डितेष्वन्यतमत्वेनैनं न्ययोजयदनयच्च महीशूर-पुरीम्, राजधान्यां निवसतोऽस्य सप्तविंशे वयसि वर्तमानस्यापि प्रतिभाविशे-

पेण वैदुष्यातिशयेन च मठीय.वेङ्कटेश वां राजसभायां चान्यादृशं सामर्थ्य प्रकटयतो महती कीर्तिः प्रथिताऽभूत् ।

अथ परकालयतीश्वरः परीधाविवत्सरे सह महता परिवारेण प्रातिष्ठत यात्रार्थम् ।

१. श्रीमान् अनन्तार्यः ।
२. " अ. अण्णङ्गराचार्यः ।
३. " स्वादि. श्रीनिवासाचार्यः ।
४. " सञ्जयाचार्यः ।
५. " औ. राघवाचार्यः ।
६. " मडकशीरियं. अय्यङ्गार्यः ।

इत्यादयो विद्वांसस्तत्परिवारान्तर्गता अभूवन् । क्रमेण च धारवाडनगरं मापयतीश्वरः । तत्र माण्डलिकन्यायाधिकार्यभूत्श्रीमान् श्रीवेङ्कटरायः । तदा त्विकनियमानुसारेण श्रीमान्पण्डितश्रीरघुनाथशास्त्री न्यायाधिकरणकपण्डित पदमलमकरोत् । अयमेव गादाधर्या न्यायरत्नाख्यव्याख्याकर्ता । प्राचीन शास्त्रवादकुतूहली स न्याया.धिकारी स्वभवने कामपि वादगोष्ठीं प्रावर्तयत् । बहवश्च पण्डिता.स्तत्र सम्मिलिता अभूवन् । लक्ष्मीश्वरग्रामवासिनौ बार्हे. बाळाचार्यपुत्रौ हयग्रीवाचार्यबाळाचार्यौ न्यायशास्त्रनिपुणौ, तथा तस्यैव बाळाचार्यस्यानुज स्सुप्रसिद्धो धारवाडन्यायाधिकरणपण्डितो राघवेंद्राचार्यश्च सभायामभूवन् । प्रावर्तत च वाक्यार्थविचारो न्यायरत्नकर्त्रा रघुनाथशास्त्रिणा सह गादाधर्यां तृतीयलक्षणप्रकरणे । विशिष्टान्तराघटितत्वविचारे गदाधरेण प्रदर्शितायाः साधविशिष्टव्यभिचारेप्रतिव्याप्तेरनवकाश इति पूर्वपक्षं प्रावर्तयत् न्यायरत्नकर्त्रा परिष्करणपूर्वकम् । ततो बाळाचार्यपुत्रौ तु पूर्वपक्षपरिष्कारोयमसङ्गत इति तत्खण्डनमकुरुताम् । अनन्तार्यश्च तत्खण्डनप्रकारमनुवाद पूर्वकमत्यन्तनैपुणीमन्यादृशीं प्रदर्शयन्नुपन्यस्य तदुत्तरदानाय रघुनाथशास्त्रिणः

दत्तवान् । अनुवादप्रकारमिमं मत्पूर्वमभूतपूर्वं श्रुत्वा सर्वेऽपि विस्मिता अभूवन् । रघुनाथशास्त्री च स्वपक्षसमर्थनेऽसमर्थ एवाभवत् । अनन्तार्यश्च सभायामस्यां विशेषतः सम्मानितोऽभूत्परकाल्यतीन्द्रश्च पर महृष्ट ।

अस्यामेव यात्रायां पुण्यपत्तन [पूना] प्रान्ते मोहनशास्त्री (मोहूशास्त्री) इति प्रसिद्ध पण्डितो बहूनि दिनान्यनन्तार्येण वाद कुर्वन्पराजितोऽभूदिति कथयन्ति विद्वद्वरा ।

तत्र विधवाविवाहविचारप्रसङ्गे तत्खण्डनपर माचारलोचनाख्य कमपि प्रबन्ध विरचितवानयमाचार्य । अन्याष्टौसुद्रित प्रकाशितश्चाय प्रबन्धोऽनन्तार्येणैव ।

किञ्च, पुण्यपत्तनप्रान्ते सन्न्यासिना त्रिदण्डधारणम्, शिखायज्ञोपवीत धारणम्, तथा तप्तचक्राङ्कन चाधिकृत्य बहवो विवादा अभूवन् । तेषु सर्वत्र विजयी नवनयमनन्तार्ये प्रसिद्धिमान्यादृशीं माप्तत् । मोहनशास्त्रिपराजयविषयका श्लोका अद्यापि परकालमठे रक्ष्यन्त इत्यवगम्यते ।

अत्रान्तरे महीशूरराज्याधिनाथेन श्रीकृष्णराजेन्द्रेण स्वषष्टिपूर्तिसमये राजधान्या सन्निधान प्रार्थित श्रीपरकालमठाधिप प्रतिन्यवर्तत महीशूरपुरीमानन्दवत्सरे सपरिवार ।

महाराजश्चानन्तार्यस्यान्यादृशीं वैदुषीमाकर्ण्य प्रमुदितस्त राजसभाया विद्वन्मण्डल्या प्रधानपदे न्यवेशयत्ससम्मानम् ।

कुणिगल्रामशास्त्री नाम कश्चित्प्रसिद्धो विद्वान् सह च्छात्रैर्गोष्ठीं कुर्वन् काञ्चीपुर्यो शैववैष्णववादप्रसङ्गे नारायणशब्दस्य शिवपरता स्थापयितु प्रयतमानो " नवकोटि " नामक कमप्युपन्यास सभाया कुर्वन् प्रबन्धरूपेणापि त प्रकाश्य प्रसिद्धिं प्रापोदिति समाकर्ण्य तद्ग्रन्थखण्डनपर " पात्रतत्त्वविभूषणम् " नाम ग्रन्थ च विलिख्य, शालिवाहनशकाब्दे १७७८ तमे चेन्नपुर्यामन्यार्येस्समुद्रय प्राकाशयत् ।

अथ स रामशास्त्री महीशूरपुरीं प्राप्य राजसम्मानितस्तत्रैवावसद्विरचित वांश्च न्यायशास्त्रसम्बद्ध सत्प्रतिपक्षशतकोट्याख्य कमपि प्रबन्धम् । तस्य ग्रन्थस्य खण्डनरूप चतुर्दशतकोट्याख्य प्रबन्धमनन्तार्यो नचिरादेव व्यरच यत् । एव स्वीयस्य प्रबन्धद्वयस्य खण्डनमनन्तार्येण कृतमवलोक्य खिन्नोऽपि रामशास्त्री तूष्णीम्भूत एवावर्तत ।

अथायमाचार्यो मायावादिना प्रधानतमस्य ग्रन्थस्य ब्रह्मानन्दीयव्याख्यासहितस्याद्वैतसिद्धिनाम्न खण्डनरूप न्यायभास्कराख्य प्रबन्ध विरचितवान्. १७८१ तमे शकाब्दे चेन्नपुर्यामय मुद्रित प्रकाशितश्चाभूदान्ध्राक्षरै । अतिगहनतर्कबहुलस्याऽद्वैतसिद्धिसहितब्रह्मानन्दीयस्य खण्डन रामशास्त्रिणो महान्तमेव मन क्लेशमुत्पादयदिति किंवदन्ती, नचिरादेव च शास्त्री दिवमप्यगात् ।

रामशास्त्रिमरणानन्तर तच्छिष्यास्स्वमतग्रन्थखण्डनकारिण आचार्यस्य केनापि प्रकारेण पराभव कर्तुकामा महान्त प्रयत्नमारचयन् । राजसभाया वादगोष्ठी प्रवर्त्य तत्रास्य पराभव कर्तुकामा महाराज प्रोत्साह्य सभायामागमनाय राजाज्ञामनन्तार्याय प्रेरयन्तस्स्वय च बहुसङ्ख्यास्ते कृतसङ्केता अभूवन् । अनन्तार्योऽपि राजाज्ञा मानयन् स्वप्रबन्धप्रकाशनस्य सुसमयोऽय प्राप्त इति हृष्यश्च यथोक्ते समये सभा प्राविशत् ।

रौद्रिसंवत्सरे गणेशचतुर्थीसमये श्रीकृष्णराजेन्द्रसभाया वाक्यार्थविचार प्रावर्तत । तत्र कश्चिद्रामशास्त्रिशिष्यो न्यायभास्करोक्तानर्थानसङ्गतान् साधयितुकाम कमपि पूर्वपक्षम्प्रावर्तयत् । अथ तत्पक्षीय एव कोपि विद्वान् स्वपाण्डित्यप्रकाशनकाम पूर्वपक्षस्यासङ्गतता समर्थयितुमारभत । एव तयो पूर्वपक्षप्रकारसमर्थनखण्डनपरयो महति विवादे प्रवर्तमानेऽर्धरात्रसमये चातीते महाराजस्तद्दिवसीयसभा विसर्जयन् श्व प्रवर्तता विचार पुनरपीत्याह । परदिने च यथासमय सभा प्रावर्तत । पूर्वदिनीयविवादशेष एव

पुनरारभ्यत । वहु प्रयतमानोऽपि पूर्वपक्षोद्भावकस्स्वपक्षसमर्थनेऽसमर्थ एवाभवत् । विद्वांसश्च तस्या पूर्वपक्ष एवासक्त इति निरधारयन् । महाराजोऽपि तमेव निर्णयमन्वमोदत, अनन्तार्यस्य सामर्थ्यं विशेष मत्वान्वि शेषतश्च सममानयदेनम् ।

अथायमाचार्य श्रीभाष्योक्तसिद्धान्तसमर्थनपरान् बहून् ग्रन्थानरच यत् । सिद्धान्तसिद्धाञ्जनमस्य एवास्य कृतिष्वन्तिम इत्यवगम्यते, यतोऽयमपूर्ण एवोपलभ्यते । बहवश्च शिष्या अस्याभवन् ।

इत्थ सुमहतीं प्रथा प्राप्य, महाराजसभाया महत्पद प्राप्य बहूंश्च ग्रन्थान्विरच्य श्रीवैष्णवसिद्धान्तस्य महान्त प्रचारमाधाय, लोकोपकार सुबहु कृत्वा, चत्वारिंशे धयासि रधिरोद्गारिसंवत्सरे ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्या पर पद प्रायात् ।

१ अस्य शिष्येषु सर्वप्रथम श्री उ शुद्धसत्त्व रामानुजाचार्य । अयमेव महानुभावस्सन्न्यासाश्रम परिगृह्य पुलियकुडिजीयर् इति प्रसिद्धिं प्राप्तो योगिवरोऽभूत् ।
२ श्रीरङ्गम्—उञ्छवृत्तिस्वामी,
३ मधुरै—रामस्वाम्यय्यङ्गार्य
४ मामण्डूर्—विजयराघवाचार्य,
५. कार्पङ्गाडु—रामानुजाचार्य,
६ चेन्नसमुद्र—श्रीरङ्गाचार्य,
७ नवीन-कृष्णाचार्य,
८ नवीन-रामानुजाचार्य, धर्माधिकारी वर्तमान ।

एवमन्ये च बहवश्शिष्या अस्याभूवन् ।

नास्त्यस्य कोऽप्यौरस पुत्र, एका कन्याऽस्य प्रतिपात्रमभूत् । परमपदयात्रासमये गर्भिण्यास्तस्या भावी पुत्र एवाचार्येण पुत्रत्वेन मनसि चिन्तित, पश्चात्स्वीकृतो दत्तपुत्रत्वेनाऽनन्तार्यो नामाऽद्य चेन्नपुर्यां वर्तते ।

—

अनेन गुरुवरेण प्रणीतेषु ग्रन्थेष्वद्ययावदेते मुद्रिताः—

१. पारतत्त्वविभूषणम्, शा-श १७७८ आन्ध्राक्षरैर्मुद्रितः।
२. शतकोटिखण्डनम्, [१८१५
३. न्यायभास्करः, चेन्नपुर्यां शा-श १७८१ (आ) महीशूरपुर्यां शा-श
४. आचारलोचनम्, विधवाविवाहखण्डनरूपम्।
५. शास्त्रारम्भसमर्थनम्। नागराक्षरैः
६. समासवादः।
७. विषयतावादः।
८. ब्रह्मपदशक्तिवादः।
९. शालैकयवादः।
१०. मोक्षकारणतावादः।
११. निर्विशेषप्रमाणव्युदासः।
१२. संविन्नानात्वसमर्थनम्।
१३. ज्ञानयाथार्थ्यवादः।
१४. ब्रह्मलक्षणवादः।
१५. ईक्षत्यधिकरणविचारः।
१६. प्रतिज्ञावादः।
१७. आकाशाधिकरणविचारः।
१८. श्रीभाष्यभावाङ्कुरः।
१९. लघुसामानाधिकरण्यवादः।
२०. गुरुसामानाधिकरण्यवादः।
२१. शरीरवादः।
२२. सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्।
२३. विधिसुधाकरः।
२४. सुदर्शनसुरद्रुमः।

२५. भेदवादः ।
२६. तत्क्रतुन्यायविचारः ।
२७. दृश्यत्वानुमाननिरासः ।

[अमुद्रितास्तु—रसमुरळीधरः, कुवलयानन्दमकरन्दः, कृष्णराजकल्लोदयः, चूर्णिकाः, इत्यादयः ।

न्यायभास्करग्रन्थोयमान्ध्राक्षरैर्मुद्रितोप्यशुद्धिबहुल एवासीदिति, देवनागराक्षरैर्मुद्रणमारब्धमस्माभिः । ग्रन्थकर्तुरस्वहस्तलिखिते पुस्तके मुद्रितपुस्तकेऽनुपलब्धानि कानिचनात्युपयुक्तानि वाक्यान्यासन्, तानि च श्रीयदुगिरिकृतवासेन श्रीवैकुण्ठवासिना विद्वद्वरेण स्वामीकं श्री. कृष्णमय्यार्येण सम्पादितान्यस्मभ्यं दत्तानि मध्येमध्ये संयोजितानि सन्त्यथेति विशेषोऽयमस्य मुद्रणस्य । तैश्च वाक्यैस्संयोजितैर्बहुचदशङ्का निवारिता भवन्तीति तेषां संयोजनं प्रयत्नेनाकार्यस्माभिः ।

ग्रन्थकर्तुरनन्तार्यस्य चित्रमस्माभिर्बेङ्गळूरुनगरवासिना कारिकसिंहन ग्रन्थकर्तृभागिनेयेन आशुकविना विदुषा नरसिंहार्येण लिखिताद्विस्तृताच्चित्रात्संगृहीतमिति सकार्तज्ञं प्रकाशयाम ।

ग्रन्थकर्तुराचार्यस्य छायाचित्रमस्माभिस्तत्पुत्रस्य चेन्नपुरीवासिनोऽनन्तार्यस्य सकाशात्प्राप्तमिति तस्योपकारं चिरं स्मरिष्याम ।

इति—सम्पादकः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावळी ।

न्यायभास्करः ।

कला काचित्कान्त्या जलदरुचिमालासहचरी
जगज्जन्मस्थेमप्रलयमयलीलाद्भुतरसा ।
श्रुतिश्रेणीसिद्धा निखिलगुणरत्नाकरतया
यदुक्ष्माभृच्छृङ्गे विलसति जनन्या त्रिजगताम् ॥

यद्बद्रीशनखाङ्कुरद्युतिझरीम्स्वर्लोककल्लोलिनी
संसारानलतापलोपकलने प्रौढिं समाढौकिताम् ।
यलेन्द्रादिमुखावळी परिलसत्पाथोजमालायते
चित्रा तत्र च वज्रमौळिविततिर्हंसप्रपञ्चायते ॥

कलशजलधिकन्यापादपाथोरुहाभ्याम्
सुरपतिमकुटोदरकान्तिकिञ्जल्किताभ्याम् ।
अनवरतधृताभ्याम्मूर्ध्नि वाण्या पुराण्या
परमिह भुवनानाम्मङ्गळं नैव जाने ॥

निगमान्तजलधिचन्द्रो निर्मलगुणनिलयलक्ष्मणमुनीन्द्रः ।
दद्याच्छुभान्यतन्द्रो निस्तुलमहिमा दयासान्द्रः ॥

आरम्भसद्वृत्तमणीमनन्तगुणगुम्भिताम् ।
अपूर्वमालां मन्येऽहं पूर्वाचार्यपरम्पराम् ॥
शेषार्यवंशवार्धीन्दुरनन्तार्यकोविदः ।
करोति विदुषां प्रीत्यै कुतुकान्न्यायभास्करम् ॥

अथाद्वैतवादिनो वदन्ति—अनुमानागमादिभिर्जगतो मिथ्यात्वं सिध्यतीति। तत्रादौ केचिद्विप्रतिपत्तिं प्रदर्शयन्ति "ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं चिद्भिन्नं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि नवा, पारमार्थिकत्वाकारेणोक्तनिषेधप्रतियोगि नवा" इति, तदिदमयुक्तम्, संशयस्य पक्ष ज्ञातत्वाभावेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वेन संशय सम्पादकविप्रतिपत्तेरनुपयोगात्। यत्तु "विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य व्युदसनीयतया विचारकालस्थायिदोषत्वादवश्यकता, व्युदसनीयतया विचाराङ्गत्वं च विचारसाध्याभावप्रतियोगितया विचाराङ्गत्वम्; विचारप्रवृत्त्युपयुक्तसंशयाभावरूपफलज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया कारणज्ञाने विषयत्वमिति यावत्; तथाच विप्रतिपत्तिवाक्यात्संशये जाते सन्दिग्धत्वाकारेण संशयस्य विशेषणज्ञानेन संशयाभावरूपफलज्ञानार्थमिच्छया विचारे प्रवृत्तिरित्येवरीत्या विचारे विप्रतिपत्तेरुपयोगः; नच प्राचीनमते विप्रतिपत्तिवाक्यस्य संशयजनकशाब्दबोधहेतुत्वेऽपि प्रत्यक्षस्यैव संशयत्वमिति नवीनमते वाक्यघटकपदज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिद्वारा तद्वाक्यस्य संशयहेतुत्वेऽपि वादिनो निश्चयकाले तद्धारणात् संशयो न जायत इति तद्द्वारा फलीभूतसंशयाभावप्रविष्टविशेषणज्ञानानिर्वाह इति वाच्यम् — तद्वारा संशयकारणत्वादिरूपेण ज्ञाता विप्रतिपत्तिस्संशयं स्मारयति, ययोस्सम्बन्धः पूर्वं गृहीतस्तयोरेकज्ञानस्यापरस्मारकत्वात्, तथा स्मरणरूपसंशयज्ञानसम्पादकतया विप्रतिपत्तेरुपयोग" इति,—तन्न, अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानमात्रस्य कारणत्वेन विप्रतिपत्तिं विना संशयानुत्पत्तेस्तत्प्रत्यक्षासम्भवेऽपि तद्विषयकपरोक्षज्ञानादेव संशयाभावरूपफलज्ञानसम्भवेन प्रवृत्त्युपपत्तेः। नच संशयविषयकपरोक्षज्ञानस्य कारणाभावादसम्भवः, अध्यक्षज्ञानादिना तन्मूलसंशयानुमानसम्भवात्। एवं 'व्युदसनीयतया' त्वन्येष्टतावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितया त्वर्थः, संशयान्यान्यत्वावच्छिन्न ईप्सितावच्छेदकम्, तत्प्रकारकज्ञानस्योक्तरीत्या विप्रतिपत्त्यपेक्षासम्भवादेवावश्यकत्वमिति गुरुचन्द्रिकोक्तमपि परास्तम्, उक्तरीत्या संशयानपेक्षप्रत्यक्षज्ञानादिनोपपत्तेः ।

विमतं मिथ्या दृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरूप्यवदिति तावन्मिथ्यात्वसाधकमनुमानम् । तत्र च विमतमिति पक्षग्रहणमयुक्तम्, विमतत्वस्य संशयविषयत्वरूपस्य विषयतासम्बन्धेन संशयरूपस्य वा पक्षतावच्छेदकत्वे अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे ब्रह्मतुच्छयो र्बाधात् । विषयत्वमात्रस्य पक्षतावच्छेदकत्वसम्भवे तत्र संशयनिरूपित त्वविशेषणस्य व्यर्थत्वात् । विषयतासम्बन्धेन संशयस्य पक्षतावच्छेद कताकल्पे संशयत्वघटकज्ञानत्वातिरिक्तभागवैयर्थ्याच्च । अत एव सामाना धिकरण्येन साध्यतापक्षोपि निरस्तः ।

यत्तु " विमतपदं विमतिविशेषविषयतावच्छेदकावच्छिन्नपरम् । तथा च विमतिविशेषविषयतावच्छेदकीभूत ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वे सति सत्तादात्म्यवत्त्वे सति चिद्भिन्नत्वमेव पक्षतावच्छेदकम् । अत्र चावच्छेद कावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि सिद्ध साधनमिति मते शुक्तिरूप्यादौ तद्वारणाय प्रथम सत्यन्तम् । तुच्छे बाधवारणाय द्वितीय सत्यन्तम् । ब्रह्मणि बाधवारणाय विशेष्यम् ।

उक्तं हि दीधितिटीकायाम् ' अत एवातिप्राचीना अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावप्यशतःसिद्धसाधनस्य दोषत्वमङ्गीकुर्वन्तो ध्वनिव्यावर्तनाय शब्दानित्यत्वानुमाने वर्णात्मकत्वं पक्षे निवेशयन्ती ' ति । यदि च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे सामानाधिकरण्येन साध्यसिध्या न सिद्धसाधनमिति नव्यमतमाद्रियते, तदा, तथोद्देश्यताया ब्रह्मप्रमातिरिक्तेत्यादि प्रथमविशेषणं नोपादेयम्, इतरविशेषणद्वयं तु तुच्छे ब्रह्मणि च बाधवारणायोपादेयमेव । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे तु ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वमेकमेव पक्षविशेषणम् । "इति – तन्न, प्रपञ्चसत्यत्ववादिभि कैरप्यनिर्वचनीयस्य शुक्तिरूप्यस्योत्पत्त्यनभ्युपगमेन सामाना धिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेपि सिद्धसाधनानवतारेण प्रथमविशेषण वैयर्थ्यात् । भट्टभास्करादिभिश्शुक्तौ सत्यस्यैव रजतस्योत्पत्तिस्वीकारेण

तन्मते मिथ्यात्वासिध्या सिद्धसाधनानवतारात् । वादिरीत्या सिद्धसाधनस्य दोषत्वे अनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या प्रतिवादिमत एव तस्य वक्तव्यत्वात् ।

यदपि "भट्टभास्करानुयायिना केन चिदपि तस्य मिथ्यात्वमुच्यते तदा तेन सह विवाददशायां तादृशविशेषणं सार्थकम्; यद्वा शुक्तिरूप्यमिथ्यात्ववादिनो भट्टभास्करानुयायिनः कस्यचिदभावेऽपि न क्षतिः, ये सर्वमेव सत्यमिति वदन्ति तान्प्रति दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं शुक्तिरूप्ये मिथ्यात्वं प्रथमं प्रसाध्य तद्दृष्टान्ते मिथ्यात्वघटकानुमानेन साधनीयमिति शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनं स्यादिति तद्वारकतयोक्तविशेषणं सार्थकम्।" इति; तन्न, कंचन वादिनं प्रकल्प्य प्रकल्पितवादिमते सिद्धसाधनवारकतयोक्तविशेषणसार्थक्ये ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यमिथ्याभूतरजतवादिनोऽपि कल्पनसम्भवेन तन्मते सिद्धसाधनवारणार्थं विशेषणान्तरदानप्रसङ्गेनानवस्थापातात्; तादृशविशेषणान्तरविशिष्टस्यापि मिथ्याभूतरजतस्य केनचित्कल्पितेन वादिनाङ्गीकारकल्पनसम्भवात् । यद्वेत्यादिना सार्थक्योपपादनमप्ययुक्तम्, प्रातिभासिकस्य चिद्भेदस्य अबाध्यत्वसम्भवेन स्वसमानसत्ताकचिद्भेदवत्त्वस्यैव चिद्भिन्नत्वमित्यनेन विवक्षणीयतया प्रातिभासिकेऽपि चिद्भेदस्य व्यावहारिकत्वेन स्वसमानसत्ताकचिद्भेदवत्त्वरूपपक्षतावच्छेदकस्यान्तराभावादेव तद्वारणात् । अबाध्यत्वाधिकरणत्वरूपतापक्षे सिद्धसाधनसम्भवेऽपि इदं रजतं ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यमिति भ्रमे तादृशाबाध्यत्वविशिष्टरजतस्यैवानिर्वचनीयस्योत्पत्त्या उक्तविशेषणेन तादृशरजतावारणादुक्तासिद्धसाधनस्य दुर्वारता । न चोक्तभ्रमे तादृशाबाध्यत्वविशिष्टस्य शुक्त्यादेरेव तादात्म्येन भानं न तु विशिष्टरजतोत्पत्तिरिति नोक्तदोष इति वाच्यम्, 'अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य' इत्यध्यासभाष्यरीत्या तादात्म्येन धर्म्यध्यासस्थले धर्मसंसर्गाध्यासस्यापि भवद्भिरभ्युपगतत्वेन तादृशाबाध्यस्य तादात्म्येनाध्यासे तादृशाबाध्यत्वसंसर्गस्याप्यध्यासावश्यकतया उक्तविशेषणेन तादृशरजतावारणात् । नन्विदं रजतं ब्रह्मप्रमातिरिक्ता

वाच्यमिति भ्रमस्यापरोक्षत्वासम्भवात्परोक्षत्वमेव वाच्यम्, तथाच परोक्षे अन्यथाख्यातेरेव स्वीकारात्तादृशप्रातिभासिकानङ्गीकारान्नोक्तसिद्धसाधनावकाश इति वाच्यम्; परोक्षे अन्यथाख्यातिस्वीकारे तादृशान्यथाख्यातिनिरूपितविषयताया चित्तादात्म्यरूपाया विशेष्यताप्रकारतारूपत्वासम्भवात्। यदि भवद्भिर्विशेष्यतात्वप्रकारतात्वादिकं तार्किकादिवत् इवाखण्डोपाधिरूपमभ्युपगम्यते, परम्परावच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नचित्तादात्म्यानामेव प्रकारताविशेष्यतादिरूपत्वात्। तथाहि— एकस्यां सर्वदृश्यतादात्म्यापन्नचिद्व्यक्तौ शुक्त्यादितादात्म्यावच्छेदेन रजतादितादात्म्य घटादितादात्म्यावच्छेदेन तदभावश्च वर्तते, वृक्षे अग्रमूलावच्छेदेन संयोगतदभाववत्, अग्रे वृक्षसंयोगीत्यग्रावच्छेदेन वृक्षे संयोगानुभववदिदं रजतं जानामीत्यनुभवेन इदंचित्तादात्म्यावच्छेदेन रजतचित्तादात्म्यभानात्; तत्रावच्छेदकीभूतचित्तादात्म्य विशेष्यता, अवच्छेद्यचित्तादात्म्य च प्रकारतेति भवत्सिद्धान्तात्। परोक्षे त्वन्यथाख्यातिस्वीकारे ह्रदो वह्निमानित्यनुमितेर्ह्रदविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्निप्रकारताकत्वानुपपत्तिः, ह्रदवह्निभ्यां ये चितस्तादात्म्ये तयोरेव विशेष्यताप्रकारतारूपतानिर्वाहाय मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य वाच्यत्वेन ह्रदतादात्म्यावच्छेदेन चिति तादात्म्येन वह्नेरनुत्पत्तौ तयोर्भिन्नदेशत्वेनावच्छेद्यावच्छेदकभावासम्भवात्। उक्तयुक्त्यैव परोक्षभ्रमे ऽप्यनिर्वचनीयार्थस्साधितो ऽद्वैतसिद्धौ जडत्वनिरुक्तौ— "इदं रजतमहं जानामीत्यनुसन्धीयमानं यज्ज्ञानविषयत्वं तस्याश्रयान्तरानुपपत्त्या ऽनिर्वचनीयार्थसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अतएव परोक्षभ्रमे ऽप्यनिर्वचनीयार्थसिद्धिरि"ति। व्याख्यातं चेदं लघुचन्द्रिकायां "देशान्तरस्थस्य रजतादेर्भ्रमे भाने तदीयचित्तादात्म्ये इदंचित्तादात्म्यावच्छिन्नत्वासम्भवेन शुक्त्याद्यवच्छिन्नचिति रजताद्युत्पत्तिः स्वीक्रियत इति भावः" इति।

अत एव "अज्ञानं द्विविधं — असत्त्वापादकमभानापादकं चेति, अत्राद्यं परोक्षापरोक्षसाधारणधीमात्रनाश्यमन्तःकरणावच्छिन्नसाक्षिचैतन्य-

निष्ठम्, द्वितीयं चापरोक्षज्ञाननाश्यं विषयावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठ' मिति सिद्धिकारमतमपास्तम्, अपरोक्षज्ञानस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठत्वा भावे तत्परिणाममूलवह्न्यादेर्ब्रह्मावच्छिन्नचित्यनुपपत्त्या इदो ब्रह्मनिष्ठत्वमनु मितेर्हृदाशे वह्निप्रकाशस्य चानुपपत्ते ।

ब्रह्मानन्दादिभिरुक्तानुपपत्त्या द्विविधमप्यज्ञानं विषयावच्छिन्नचिन्निष्ठ मेव स्वीकृतमित्यलं प्रसक्तेन ।

किञ्च ब्रह्मण्यारोपितध्वंसप्रतियोगित्वादौ सिद्धसाधनं दुर्वारम्, ब्रह्मणो भवन्मते षडिन्द्रियवेद्यत्वेन ब्रह्म ध्वंसप्रतियोगीति भ्रमस्यापरोक्ष रूपतया अपि सम्भवात् तादृशप्रतियोगित्वरूप्य ध्वंसप्रतियोगित्वाभाव प्रकारकब्रह्मज्ञाननाश्यतया तदतिरिक्तानाश्यत्वात्। यत्तु "ब्रह्मान्यविषयकज्ञाना बाध्यत्वमेवोक्तविशेषणार्थं, तथाच ध्वंसप्रतियोगित्वादेर्ब्रह्मान्यध्वंसप्रतियोगि त्वाभावविषयकज्ञाननाश्यत्वाद्वारणमि"ति, तन्न, तथासत्याश्रयासिद्ध्यापत्तेः; प्रपञ्चस्य ब्रह्मान्यविषयकज्ञाननाश्यत्वात्। अन्यस्त प्रत्यगधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेनैव बाधकत्वेन इयं शुक्तिरयं घट इत्यादिसमूहालम्बनस्य शुक्तिरूप्यबाधकतावदहं ब्रह्म घटो विनाशीत्यादि समूहालम्बनस्यापि प्रपञ्चबाधकत्वे बाधकाभावात्। यदि शुक्तिरूप्यादिस्थले अधिष्ठानान्यविषयकज्ञानस्यैव बाधकत्वमिति सम्भवति, इयं शुक्तिरित्यसमूहालम्बनस्यापि चाक्षुषस्य शुक्तित्वतत्समानाधिकरणसत्त्वापरिमाणादिविषयकत्वेनाबाधकत्वप्रसङ्गात्। नच ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन प्रपञ्चबाधकत्वे अहमस्मि इत्यादिरूपस्येदानीन्तनस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य बाधकत्वापत्तिरिति ब्रह्मान्याविषयकत्वं बाधकतावच्छेदके निवेश्यमिति वाच्यम्, जातित्वेन शुक्तित्वावगाहिन इयं जातिमतीति ज्ञानस्य शुक्तिरूप्यबाधकत्ववारणाय निरवच्छिन्नशुक्तित्वविषयतानिरूपितविषयताशालिज्ञानत्वेन बाधकत्ववत् अज्ञानादिविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चबाधकत्ववारणायेतरविषयत्वानिरूपितात्मविषयताशालिज्ञानत्वेन बाध-

कताया बद्धव्यत्वात् । नच लाघवादज्ञानादिविशिष्टात्मज्ञान वारणाय बाधकतावच्छेदककोटौ ब्रह्मान्याविषयकत्वनिवेशन युक्तमिति वाच्यम्, तथासत्यात्मविषयकनिर्विकल्पकस्येव तादात्म्यसम्बन्धेनात्मप्रकारकात्मविशेष्यकज्ञानस्यापि बाधकताया दुर्वारत्वात्; तस्याप्यात्मान्याविषयकत्वरूपबाधकतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् । समूहालम्बनात्मकस्य पूर्वोक्तब्रह्मसाक्षात्कारस्याबाधकत्वप्रसङ्गाच्च; विद्यारण्यादिभिस्समूहालम्बनज्ञानस्यापि बाधकत्वाङ्गीकारात् । उक्तं च तैर्ध्यानदीपिकायां- "न बुद्धिं मर्दयन् दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता। उपमृद्नाति चेद्बुद्धिं ध्याताऽसौ न तु तत्त्ववित्" इति । तत्त्वज्ञानस्येतरविषयकत्वराहित्याय बुद्धिमर्दनं नापेक्ष्यते, इतरविषयकस्यापि तत्त्वविषयकत्वसम्भवात्. ध्याने तु विजातीयधीरहितसजातीयधीप्रवाहरूपे तदपेक्ष्यत इति तदर्थः ।

यत्तु "तार्किकादिमते यथा घटो न घट इत्यादिज्ञानमाहार्यत्वान्न ज्ञानान्तरविरोधि तथा मन्मतेप्युक्तसमूहालम्बनमाहार्यत्वान्न प्रपञ्चबाधकम्, घटतदभावविषयतयोरिव द्वैताद्वैतविषयतयोरनाहार्यज्ञाने विरुद्धत्वात्; अथ विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन घटाभावप्रकारकानाहार्यज्ञानोत्पत्तौ घटत्वनिष्ठविषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादाद्ययोर्विषयतयोर्युक्तस्तादृशो विरोध, अनयोस्तु कुत इति चेत्' अद्वैतत्वेन ब्रह्मज्ञानोत्तरमथाहं भक्तेति ज्ञानस्योत्पत्तिस्तत्काले अद्वैतत्वेन ब्रह्मण उद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेन तस्यैव द्वैतधीविरोधित्वेनान्ययोरपि तयोरुक्तविरोधस्य युक्तत्वात्; शुक्तित्वं रजतभेदव्याप्यमित्याकारकोद्बुद्धसंस्कारस्य शुक्तौ रजतमित्यादिज्ञाने प्रतिबन्धकत्ववद्द्वितीयाभावो ब्रह्मनिष्ठो ज्ञानाद्यभावो ब्रह्मनिष्ठ इत्याकारकोद्बुद्धसंस्कारस्यापि ब्रह्मरूपसदात्मकं द्वितीयं सद्ज्ञानमित्यादिधीप्रतिबन्धकत्वात्; नच सत्तादात्म्यमविषयीकुर्वति तादृशसमूहालम्बने उक्तसंस्कारस्याप्रतिबन्धकत्वेन तदुत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम्, सदन्यविषयतायास्सत्तादात्म्यविषयतानिरूपितत्वनियमस्यान्यत्र व्यवस्थापनात्. एवञ्च

एतेन घटे तादात्म्येन घटान्यभ्रमे घटत्वादिविषयकज्ञानस्य विरोधित्वमावश्यकम्, अन्यथा घटो घटान्यविशिष्ट इति भ्रमापत्तेः, तथाच घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति तदिच्छाविरहविशिष्टज्ञानत्वेन घटत्वनिष्ठेनानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्ववत्पूर्णानन्दरूपतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षे तदिच्छाविरहविशिष्टज्ञानत्वेन पूर्णानन्दस्वरूपनिष्ठेनानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन विरोधित्वमपि सर्वसम्मतमेव, एवञ्च ब्रह्मणि तादात्म्येन दृश्यप्रकारकधीमात्रे जडत्वादिभाननियमाज्जडत्वादेश्च पूर्णानन्दस्वरूपभेदरूपतयापूर्णानन्दस्वरूपज्ञाने द्वैतभानं न सम्भवतीति निरस्तम्; भवन्मतसिद्धतादात्म्यस्य समवायस्थानीयत्वेन घटस्समवायेन घटान्यवानिति ज्ञानस्येव ब्रह्म ब्रह्मान्यवानिति ज्ञानस्योत्पत्तौ विरोधाभावात् । प्रपञ्चभाने निरुक्तजडत्वभाननियमस्याऽप्रामाणिकत्वाच्च । 'तत्त्वमसि' 'घटो विनाशी' त्यादिवाक्याभ्यां जायमाने ब्रह्मनिर्विकल्पके जडत्वादिवाचकपदाभावेन तेन रूपेण घटादिभानकल्पनस्यानुचितत्वाच्च । एवं द्वितीयाभावो ब्रह्मनिष्ठ इत्याद्युद्बुद्धसंस्कारस्य द्वितीयत्वावच्छिन्ने सत्तादात्म्यावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकतायाः प्रामाणिकत्वेपि घटत्वाद्यवच्छिन्ने सत्तादात्म्यावगाहिधीप्रतिबन्धकत्वासम्भवेन 'अहं ब्रह्म, घटो विनाशी' त्यादिज्ञानस्याहार्यत्वासम्भवात् । नच घटाभावो ब्रह्मनिष्ठ इत्याद्युद्बुद्धसंस्कारोपि पूर्वमस्तीति वाच्यम्, दृश्यत्वव्याप्या यावन्तो धर्मास्तत्तदवच्छिन्नाभावविशिष्टब्रह्मविषयकसंस्कारसत्त्वे प्रमाणाभावेन यद्धर्मावच्छिन्नाभावविषयकसंस्कारः पूर्वमसिद्धस्तद्धर्मावच्छिन्ने सत्तादात्म्यावगाहिनः 'अहं ब्रह्मास्मि, तद्धर्मावच्छिन्नस्स'न्नित्यादिसमूहालम्बनस्यानाहार्यत्वसम्भवात् । अत एव "एकमेवाद्वितीय" मिति श्रुत्यर्थविचारावसरे

इदम्पदस्य द्वैतत्वावच्छिन्नबोधकत्वे तदवच्छिन्नप्रतियोगिकस्य द्वैतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधस्योक्तश्रुतिवाक्यजन्यस्याहार्यत्वापत्तिरिति शङ्क्य, इदम्पदस्य दृश्यत्वावच्छिन्नबोधकत्वेन दृश्यविशिष्टे ब्रह्मणि द्वैतत्वावच्छिन्नाभावबोधस्य तद्बाधकाद्युत्पत्त्या नाहार्यत्वमिति भवतापेव समाधानं सङ्गच्छते । भिन्नरूपेण तत्तदभावावगाहिज्ञानयोरपि बाध्यबाधकभावस्वीकारे च उक्तश्रुतिजन्यबोधस्याहार्यत्वं दुष्परिहरम् । एवं मिथ्यात्वानुमितेस्तद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणे तद्धर्मावच्छिन्नाभावविषयकत्वेनाहार्यत्वेऽपि यथा अज्ञानादिनिवर्तकस्य तथोक्तसमूहालम्बनात्मकज्ञानस्यानाहार्यत्वेऽपि प्रपञ्चबाधकत्वासम्भव च इत्युक्ताश्रयासिद्धिर्दुर्वारा ।

एतेन सप्रकारकज्ञानबाध्यत्वमेवोक्तविशेषणार्थं, ब्रह्मण्यारोपितध्वंसप्रतियोगित्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वाभावप्रकारकज्ञानबाध्यत्वाद्वारणमिति निरस्तम्, इदं त्वावच्छिन्ने तत्त्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदे नायं स इति भ्रमसिद्धे सिद्धसाधनावारणात् । तस्य सोपमिति तथैवन्तोपलक्षितस्वरूपविषयकनिर्विकल्पकाधीनात्वेन सप्रकारकज्ञानबाध्यत्वानपायात् । 'अहं भ्रम, घटो विनाशी' ति घटांशे सप्रकारकं यज्ज्ञानं जगतस्तादृशज्ञानबाध्यत्वेनाश्रयासिद्धेश्च । नचोक्तसमूहालम्बनस्यापि प्रपञ्चबाधकत्वे "तमेव विदित्वातिमृत्युमेती" ति श्रुत्या आत्मान्याविषयकज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वोक्तिविरोध इति वाच्यम्, 'अन्नमेव भुक्त्वा तृप्तिविशेषमाप्नोति' इत्यादावन्नेतरभोजनत्वानवच्छिन्नान्नभोजनत्वावच्छिन्नजनकतावत्तृप्तिमात्रार्थकस्य स्यात् 'तमेव' इत्यादेरात्मान्याविषयकत्वानवच्छिन्नात्मज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावन्मुक्तिमात्रार्थकत्वेनाविरोधात् । उक्तश्रुतौ पूर्वकालीनत्वार्थकस्यापि ल्यपस्तात्पर्यवशाल्लक्षणया जनकत्वार्थकत्वात् । तत्र च आत्मानमिति द्वितीयान्तार्थाविषयकत्वान्वितविदिधात्वर्थस्याधेयतया तद्विशेषणतापन्नस्यात्मविषयकत्वविशिष्टवेदनत्वस्य चावच्छिन्नत्वसंसर्गेणा न्वयादात्मविषयकत्वावच्छिन्नवादवेदनविषयकत्वलाभात् एवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदार्थकेनात्मान्य

विषयकत्वस्य अवच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य , तादृशजनकत्वे बोधात् । नच सामान्यतो ऽन्ययोगव्यवच्छेदस्याऽप्रसिद्ध्या अन्ययोगे व्यवच्छेदे च एवकारस्य खण्डशश्शक्तिः, प्रकृते चान्ययोगोऽन्यविषयकत्वमेव विवक्षितम्, पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादावन्यसमवेतत्वादिकमिव; तद्घटकान्यत्वे चात्मपदार्थस्यात्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वसम्बन्धेनान्वयाद्व्यागान्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वलाभ इति वक्तव्यम्; तच्च न सम्भवति; एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्याऽन्यत्र विशेषणतयाऽन्वयायोगेन आत्मानमिति द्वितीयार्थविशेषणस्यात्मन उक्तान्यत्वे विशेषणत्वासम्भवादिति वाच्यम्; पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ सप्तम्यर्थविशेषणतापन्नस्य पृथिव्यादेरेवकारार्थे अन्वयवदेवकारस्थलेऽनियन्त्रितव्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव प्रकृतेऽपि तथान्वयसम्भवात् । नच पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ पृथिव्यादेस्सप्तम्यर्थैवकारार्थयोर्युगपदेवान्वयात्तत्रोक्तव्युत्पत्तिसंकोचावश्यकतेति वाच्यम्, सप्तम्यर्थे पृथिव्यादेरन्वयप्रयोजकसामग्र्या प्राथमिकत्वेन प्रथमं तादृशबोधानुत्पादे बीजाभावात्, एवकारार्थविषयकतद्बोधे तत्समभिव्याहृतैवकारधियो विरोधित्वे च गौरवात्, उक्तस्थल इव 'तमेवे'त्यादावपि युगपदन्वयाङ्गीकारसम्भवाच्च । वस्तुतस्तदादिन्यायेनैवकारस्य समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नान्ययोगव्यवच्छेदे शक्तिस्वीकारान्न कोऽपि दोष इति बोध्यम् । सिद्धान्ते च "तमेवे" त्यादेः 'तं विदित्वैवे' ति योजनयोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपायोगव्यवच्छेदपरैवकारेण 'शंखः पाण्डर एवे' त्यादौ पाण्डरत्वे शंखत्वव्यापकत्वबोधवत्तद्विषयकज्ञानहेतुकत्वे मुक्तित्वव्यापकत्वबोधेन सगुणध्यानस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि विरोधाभावात् । नच "तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यत" इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानाघटितसामग्र्या मोक्षप्रयोजकत्वाभावप्रतिपादनात्तज्ज्ञानहेतुकत्वे मुक्तित्वव्यापकत्वं प्राप्तमेव, "नान्यः पन्था" इत्यादेर्ब्रह्मज्ञानान्यस्य हेतुत्वाभावपरत्वं तु न

सम्भवति, अज्ञानान्वयस्य जीवगतत्वस्याद्वैतमोक्षहेतुतायाश्च सिद्धान्तसिद्धत्वात्, तथाच 'तमेवे' त्यादेरेकार्थकत्वे स्वानुपजीविमानान्तराप्राप्तार्थकत्वरूपापूर्वता न सम्भवतीति वाच्यम्; उक्तश्रुतेर्भवन्मतेऽप्यपूर्वत्वासम्भवस्य तुल्यत्वात्, 'तमेवैकं जानथात्मान" मित्यनेन प्राप्तार्थत्वात्; यदि च "भेदाभेदविधेयैकम्यामपी" ति सूत्रोक्तन्यायेन प्रतिवक्तृभेदादपूर्वत्वोपपत्ति, तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रति तस्य तस्य वाक्यस्यापूर्वत्वात् स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानादिविरोधिना स्वानुपजीविना मानान्तरेणाप्राप्तार्थत्वस्यैवापूर्वतारूपत्वात् "तमेव विदित्वे" ति वाक्यमेव येन प्रथमं श्रुतं तं प्रति तस्यापूर्वत्वनिर्वाहात्, 'तमेवैकं जानथे" त्यादेः स्वानुपजीविमानान्तरत्वेऽपि स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानादिविरोधित्वाभावादित्युच्यते ?, तदा ऽस्माकमप्युक्तरीत्यैवापूर्वत्वोपपत्तिरिति तुल्यम्; तथाच पूर्वोक्तब्रह्मसाक्षात्कारस्य समूहालम्बनात्मकस्य मोक्षसाधनत्वेऽप्युक्तश्रुतिविरोधाभावादाश्रयासिद्धिर्दुर्वारा ।

यत्तु — ज्ञानस्य स्वसमानविषयकाज्ञानतज्जन्यभ्रमविषयाविषयकत्वनियमात् "अहं ब्रह्म, घटो विनाशी" ति समूहालम्बनं न सम्भवति, अन्यथा 'शुक्तिरियम्, रजतमिद' मित्यादिसमूहालम्बनस्यापि सम्भवात्, इयं शुक्तिस्तद्रूप्यं नेय' मिति ज्ञानस्य तु नासम्भवः, स्वसमानकालीनत्वेनापि विषयस्य विशेषणीयत्वात्, उक्तज्ञानस्य 'तद्रूप्य' मित्यंशे स्मृतिरूपत्वेनातीतरूप्यादिविषयकत्वेन स्वसमानकालीनरूप्याद्यविषयकत्वात्; न च ज्ञानं स्वसमानविषयकाज्ञानतज्जन्यभ्रमतद्विपर्ययनाश इति पक्षे उक्तनियमस्य युक्तत्वेऽपि ज्ञानाशौचनाशहेतुतापक्षे नोक्तनियम इति वाच्यम्; ज्ञानस्य नाशकत्वपक्षसाम्यानुरोधेन नाशकत्वपक्षेऽप्यसमूहालम्बनस्यैव वक्तव्यत्वादिति, तन्न, जीव शुक्तिरजते भुज्यमानादृष्टदेहादिमत्त्वेन तद्विषयकज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावेनोक्तनियमस्यायुक्तत्वात् ।

नच ब्रह्मान्यविषयकत्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्त्व-स्वोपादानान्यतरत्वावच्छिन्नाभावकान्यत्वमेवोक्ताबाध्यत्वार्थं; शुक्तिरूप्य तदुपादानान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववत्त्व शुक्तिविषयकत्वावच्छिन्नप्रयोजकता-फत्वादुक्तध्वंसप्रतियोगित्वस्येदंत्वावच्छिन्नानुयोगिकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-कभेदस्यापि तादृशत्वाद्व्याप्तिः; यद्वा ब्रह्मान्यविशिष्टान्यत्वमेव तदर्थः, वैशिष्ट्य च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन; स्वाधिकरणता- स्वविषयकाप्रामाण्यज्ञानाऽनास्कन्दितनिश्चयत्वसम्बन्धेन; भेदप्रतियोगितावच्छेदकता - स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन; स्वनिष्ठावच्छेदकता – स्वपूर्वत्व, स्वप्रयोजकज्ञानसमानकालीनत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना; तथाच शुक्तिरूप्यादेरुक्तसम्बन्धेन शुक्त्यादिविशिष्टत्वादुक्तध्वंसप्रतियोगित्वादेश्च ध्वंसप्रतियोगित्वाभावविशिष्टब्रह्माविशिष्टत्वाद्विशिष्टप्रमाणश्च शुद्धब्रह्माभिन्नत्वादुक्तमेवस्य च तत्तेदन्तोपलक्षितस्वरूपविशिष्टत्वान्नोक्तसिद्ध-साधनावकाशः, न वा आश्रयासिद्धिश्चेति वाच्यम् ;— नानाज्ञानपक्षे उक्त विशेषणेन शुक्तिरूप्यावारणेऽप्येकाज्ञानपक्षे तदवारणात् , तत्पक्षे शुक्तिज्ञानकालेपि शुक्तिरूप्योपादानाज्ञानसत्त्वात् , नानाज्ञानपक्षेपि प्रकारत्वोपलक्षितानुयोगिके ज्ञानत्वोपलक्षितप्रतियोगिकभेदे 'ब्रह्म न ज्ञान' मिति भ्रमसिद्धे "सत्यं ज्ञान" मित्यादिबोधकवाक्यजन्यधीबाध्ये सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वाच्च । एतेन ब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताशून्य ज्ञानाबाध्यत्वमेवोक्तविशेषणार्थः, निरवच्छिन्नविषयता च प्रकारताभिन्ना; तेन 'इयं शुक्ति' रित्यादिज्ञानस्य शुक्तिनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारताकत्वेपि शुक्तिरूप्यादौ न सिद्धसाधनम् , न वा आश्रयासिद्धिश्चेति निरस्तम् ।

यदपि जीवत्वप्रकृतत्वाद्युपलक्षितब्रह्मनिरूपितविषयताकान्यज्ञानाबाध्यत्वमेवोक्तविशेषणार्थः, 'सत्य' मित्यादिवाक्यजन्यज्ञानविषयत्वस्य सत्य-

त्वाद्युपलक्षितब्रह्मनिरूपितत्वेऽपि जीवत्वाद्युपलक्षितानिरूपितत्वेन नोक्तभेदे सिद्धसाधनमिति, तन्न, द्वैतवादिमते जीवत्वब्रह्मत्वाद्युपलक्षितब्रह्मनिरूपितनिरूपितविषयिताया अप्रसिद्धे, समानाकारज्ञानेषु विषयिताभेदस्याऽप्रामाणिकत्वेन 'सत्यं ज्ञान' मित्यादिवाक्यजन्यबोधस्य "तत्त्वमसि" इत्यादिवाक्यजन्यबोधाद्विलक्षणाकारतया तादृशबोधस्य जीवत्वाद्युपलक्षितब्रह्मनिरूपितविषयिताकत्वानपायादुक्तसिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् । एतेन महावाक्यजन्यज्ञानवच्छेदकीभूतविषयताविशिष्टान्यत्वमेवार्थं, वैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणता — स्वनिरूपकाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना, भेदप्रतियोगितावच्छेदकता — स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वनिष्ठावच्छेदकता चोक्तान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना, तथाच तादृशभेदस्योक्तसम्बन्धेन महावाक्यजन्यतानवच्छेदकीभूत 'सत्य' मित्यादिबोधीयविषयताविशिष्टत्वाद्दारणमिति निरस्तम् ,— महावाक्यानां परस्परजन्यबोधे व्यभिचारवारणायाऽन्यघटितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे विषयितानिवेशे प्रयोजनविरहेण महावाक्यजन्यबोधीयविषयताया अपि तादृशवाक्यजन्यतानवच्छेदकत्वेनाश्रयासिद्धेश्च ।

नच महावाक्याजन्यज्ञानविशिष्टान्यत्वमेवोक्तविशेषणार्थं, ज्ञानवैशिष्ट्यञ्चाधेयतासम्बन्धेन, आधेयता च — स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वनिष्ठावच्छेदकता — स्वपूर्वत्व, स्वप्रयोजकाज्ञानसमानकालीनत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना, महावाक्यत्वं च जीवब्रह्माभेदतात्पर्यकत्वेनाद्वैताभिमतत्वम् , तथाच ब्रह्मत्वोपलक्षिते ज्ञानत्वाद्युपलक्षितभेदस्य महावाक्याजन्य यच्छोधकवाक्यजन्यज्ञानमुक्ताधेयतासम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यम् , तथा सति 'तत्त्व

मसी' त्यादिवाक्यजन्यनिर्विकल्पकधीकाले विद्यमानं यद् घटादिज्ञानम्, उक्ताधेयतासम्बन्धेन प्रपञ्चस्य तद्विशिष्टत्वेनाश्रयासिद्धेः । नच "कदाचिदद्वैतदर्शनम्, कदाचित् द्वैतदर्शनम्, न पुनर्युगपदेवोभयम्, संतमसवहुलालोकयोरिव विरोधा" दिति विवरणोक्तेस्तत्काले घटादिज्ञानं न सम्भवतीति वाच्यम्; तथापि तत्काले सत्यादिशोधकवाक्यजन्यधीसम्भवेन तादृशधियमादायाश्रयासिद्धेः । नचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन महावाक्यविशिष्टान्यत् यज्ज्ञानम्, उक्ताधेयतासम्बन्धेन तद्विशिष्टान्यत्वमेवार्थः; तथाच महावाक्यजन्यधीकालीनस्य शोधकवाक्यजन्यज्ञानस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन महावाक्यविशिष्टत्वेन तदन्यत्वाभावाद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम्; एवमप्यखण्डाकारब्रह्मज्ञानबाध्ये तदव्यवहितपूर्ववृत्तिप्रातिभासिके सिद्धसाधनात्; तस्योक्ताधेयतासम्बन्धेन महावाक्याव्यवहितोत्तरवृत्तिभिन्नज्ञानविशिष्टान्यत्वात् ।

यत्तु – स्वजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वसम्बन्धेन ध्वंसविशिष्टान्यत्वस्यापि पक्षविशेषणत्वात्तादृशप्रातिभासिकस्य व्यावृत्तिः, तादृशप्रातिभासिकस्य मूलाज्ञानध्वंसजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वात्तादृशप्रातिभासिकोपादानाज्ञानस्याखण्डाकारवृत्त्यसमानविषयकत्वेन तन्नाश्यत्वायोगाज्जीवेशभेदादिरूपानाद्यन्तराणामिव मूलाज्ञाननाशनाश्यताया एव युक्तत्वादिति; – तन्न, एवमपि तादृशप्रातिभासिकोपादानाज्ञाने सिद्धसाधनावारणात् । नच तादृशाज्ञानस्य मिथ्यात्वेन द्वैतमतासिद्धत्वाभावान्न तत्र सिद्धसाधनसम्भवः, यद्वा स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्व, स्वजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वान्यतरसम्बन्धेन ध्वंसविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षयोक्तदोषवारणमिति वाच्यम्; जीवेशभेदादिरूपानादिपदार्थानां पक्षबहिर्भावापत्तेः, स्वजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानत्वस्यान्यतरसम्बन्धघटकत्वेऽप्यज्ञानस्य पक्षबहिर्भावापत्तेः;

ज्ञानस्यापि स्वप्रागभावासमानकालत्वेनानुगतैकसम्बन्धेन ज्ञानात्मकध्वंस
विशिष्टत्वेन तदन्यत्वाभावात् । न च स्वावच्छिन्नघटकत्वनिरूपित
स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकविशिष्टत्वसम्बन्धेन ध्वंसत्वविशिष्टान्यत्वमेव नि
वेश्यमिति न दोषः, ज्ञानस्य ध्वंसत्वेन द्रव्यध्वंसहेतुत्वाभावात्, प्रति
योगितावैशिष्ट्यं च स्वाश्रयत्व स्वाश्रयाधिकरणसमयवृत्तित्वान्यतरसम्बन्धेनेति
वाच्यम्,— एवमप्युक्तप्रातिभासिके सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्, ज्ञानेना
ऽज्ञानध्वंसस्य तादृशाज्ञानध्वंसेन द्रव्यान्तरध्वंसस्य च भवता मतेऽनङ्गी
कारात्, तथा सति तत्त्वज्ञानजन्यस्याऽविद्याध्वंसस्य तादृशध्वंसजन्य
स्य द्रव्यान्तरध्वंसस्य च नाशकाभावेन मुक्तौ तयोः परिशेषापत्त्या
“निदाघाभ्रक्षयाद्विमुक्त” इति श्रुतिबाधापत्तेः, ध्वंससामान्यस्यैवानङ्गी
कारे चाश्रयासिद्धेः । स्पष्टं चेदमद्वैतसिद्धिटीकायां बिन्दुटीकायां च ।

एवमसति बाधकाभावे सदसदन्यत्वनिवेशनमित्यप्ययुक्तम्,
असत्ख्यात्यनङ्गीकर्तृमते असति बाधायोगात्, तदङ्गीकारपक्षेऽपि
साध्याभाववदसतो बाधत्वासम्भवात्, पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकप्रतीति
जनकाज्ञाननाशकता यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्ना तद्रूपावच्छिन्नत्व
स्यैव बाधलक्षणत्वात्, असद्विषयकाज्ञानस्य भवन्मते अनङ्गीकारेण
तद्विषयकज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वाभावात् । ननु यद्रूपावच्छिन्नविषयिता
व्यापिका पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्न
त्वमेव बाधत्वमिति साध्याभाववदसतोऽप्युक्तबाधत्वं सम्भवतीति वाच्यम्,
भवन्मते अभावमात्रस्य केवलान्वयितया ऽतिप्रसङ्गेन तस्य कार्यजन
कत्वासम्भवेन प्रतिबन्धकताया कारणीभूताभावप्रतियोगितारूपत्वासम्भवात्

तज्जनकाज्ञाननाशकतारूपत्वस्यावश्यकत्वात् । नच मिथ्यात्वघटकाभावस्य पारमार्थिकत्वपक्षे तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वेपि व्यावहारिकाभावस्या तथात्वेनानतिप्रसङ्गात् कार्यजनकत्वं सम्भवति, व्यावहारिकाभावस्य मिथ्यात्वघटकत्वेपि लोकसिद्धविशेषणतानामन्यतमत्वेन कारणतावच्छेदक सम्बन्धत्वस्याङ्गीकारेऽनतिप्रसङ्ग इति कारणीभूताभावप्रतियोगितारूपमेव प्रतिबन्धकत्वं बाधशरीरे निवेशयितुं शक्यत इति वाच्यम् ; — तथासति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रातिभासिकवह्न्यभाववत्पर्वतस्यापि बाध-त्वापत्तेः, तज्ज्ञानस्यापि निरुक्तप्रतिबन्धकत्वाक्रान्तत्वात् । तज्जनकाज्ञान नाशकत्वनिवेशे तु नातिप्रसङ्गः, प्रातिभासिकस्याज्ञानाविषयत्वात् । मद्रूपावच्छिन्नविषयिता अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका स्वसमानसत्ताक तद्रूपवत्त्वस्य विवक्षणेन प्रातिभासिकवह्न्यभाववत्पर्वतस्य बाधे तु साध्या-भाववदसतो बाधत्वकथनमयुक्तमेव; असति कस्या अपि सत्ताया अभावात्। एतेन चिद्भिन्नत्वानुपादाने ब्रह्मणि बाधोपि निरस्त , मिथ्यात्वाभावस्य व्यावहारिकत्व तस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावात् , शुद्धस्य ज्ञानाविषयत्वपक्षे बाधलक्षणस्यैवासम्भवाच्च । शुद्धस्य निर्विकल्पकधीविषयतापक्षेपि साध्याभावप्रकारकज्ञानाविषयत्वेन बाधलक्षणासम्भवस्तदवस्थः । अस्तु वा यथा कथञ्चिद्बाधः, तथापि सत्तादात्म्यघटत्वं व्यर्थमेव, स्वसमानसत्ताकचिद्भेद वत्त्वरूपचिद्भिन्नत्वाभावादेव तद्वारणात् ; ब्रह्मतादात्म्यरूपस्य भवदभिमत सत्तादात्म्यस्य सत्यत्ववादिमते प्रपञ्चे अस्वीकारेण तादृशविशेषणोपा-दानस्य सन्दिग्धासिद्धिसम्पादकत्वाच्च । किञ्च प्रातीतिकव्यावृत्तरूपेण पक्षतावच्छेदककोटौ सत्तादात्म्यप्रवेशेनैव प्रातीतिकसत्तादात्म्यवतः प्रातिभासिकस्य व्यावर्तनाद्ब्रह्मभेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यम् , भवन्मते सत्तादात्म्यत्वरजतत्वघटत्वपटत्वादिकं हि त्रिविधम् — प्रातिभासिकमात्रवृत्ति व्यावहारिकमात्रवृत्ति तदुभयसाधारणञ्चेति, एवञ्चोभयसाधारणसत्तादात्म्यत्वेन

सत्तादात्म्यं निवेश्य प्रातिभासिके सिद्धसाधनसम्पादनस्य तद्वारकविशेषणतरोपादानस्य च ' प्रक्षालनाद्धी " ति न्यायग्रस्तत्वात् । किञ्चोभयसाधारणसत्तादात्म्यत्वेन सत्तादात्म्यस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे न तुच्छव्यावृत्ति , शशविषाणं सदिति भ्रमसम्बन्धेन शशविषाणादावपि प्रातीतिकस्य सत्तादात्म्यस्य सम्भवात् । नच शशविषाणादौ न प्रातीतिकसत्तादात्म्यसम्भवः , अनुयोगिरूपेण परिणममानाविद्याया एव तन्निष्ठसत्तादात्म्यरूपेण परिणममानत्वनियमेनालीकरूपेणाविद्याया अपरिणममानत्वादलीकनिष्ठतादात्म्यरूपेणाविद्यायाः परिणामाऽसम्भवात् , शुक्तिरूप्यादिरूपेण परिणममानाविद्याया एव तन्निष्ठसत्तादात्म्यरूपेण परिणममानत्वादुक्तनियमस्यानपायादिति वाच्यम् ,— रजतं सदित्यादौ व्यावहारिकस्य शुक्त्यादिनिष्ठसत्तादात्म्यस्यैव रजतसंसर्गतयोपपत्तौ तत्र सत्तादात्म्यपरिणामे मानाभावात् । नच तस्य रजतानुयोगिकत्वाभावात् रजतसंसर्गत्वं न इति रजतानुयोगिकतादात्म्यपरिणामस्यावश्यकतेति वाच्यम् , तादात्म्यानुयोगित्वयोर्विशृङ्खलयोः परिणामेऽपि रजतानुयोगिकतादात्म्यनिर्वाहात् , अनुयोगित्वस्य, रजतसत्तादात्म्याभ्यां तत्सम्बन्धयोरपि विशृङ्खलयोर्विशिष्टभाननिर्वाहकत्वेन तत्सम्बन्धाभ्यामपीत्येवमनवस्थितान्तपरिणामकल्पनापत्तेः तावत्सम्बन्धभानाय रजतं सदित्यादिज्ञाने भानस्यानुभवविरुद्धत्वात् तदपेक्षयाऽनुयोगित्वस्य तस्य परिणामौचित्यात् , तस्य भास्यभरयाऽभावे तत्परिणामस्याप्यनावश्यकत्वात् । एवं सत्प्रतियोगिकतादात्म्यस्योक्तनियमस्वीकारेणालीकाव्यावृत्तित्वेऽपि सदनुयोगिकालीकप्रतियोगिकतादात्म्यस्याऽसाधारण्ये क्षतिविरहात् , सद्रूपेण परिणममानाऽविद्याविरहेण तादृशतादात्म्यस्यानुयोगिपरिणाम्यविद्याकार्यत्वाभावात् ।

यदपि सदनुयोगिकतादात्म्योक्तरीत्या ससत्साधारण्येऽपि न क्षतिः , सत्प्रतियोगिकतादात्म्यस्यैव पक्षतावच्छेदकघटकत्वादिति, तदपि न,

तथासति अनुयोगितासम्बन्धेन सत्प्रतियोगिकतादात्म्यस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वेनैव ब्रह्मणि बाधवारणे चिद्भिन्नत्वविशेषणवैयर्थ्यात्, स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकतादात्म्यानुयोगित्वाभावात्; - प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेन तादृशतादात्म्यस्य घटकत्वं स्वीकृत्य ब्रह्मणि बाधसम्पादनस्य "प्रक्षालनाद्धी" ति न्यायग्रस्तत्वात् । सत्प्रतियोगिकतादात्म्यनिवेशे आश्रयासिद्धिश्च, इदम्पदार्थे रजतस्येव ब्रह्मणि दृश्यमात्रस्य तादात्म्येनाऽध्यस्ततया इदम्पदार्थे रजतप्रतियोगिकतादात्म्यस्येव ब्रह्मणि दृश्यप्रतियोगिकतादात्म्यस्योत्पत्तिसम्भवेऽपि घटादिदृश्ये सद्रूपब्रह्मणोऽनध्यासात्तत्र सत्प्रतियोगिकतादात्म्यस्वीकारे प्रमाणाभावात् ।

यत्तु— इदं रजतं रजतमिदमिति ज्ञानद्वयस्य परस्परवैलक्षण्यनिर्वाहाय प्रथमप्रतीतेरिदम्पदार्थे रजततादात्म्यावगाहित्वं द्वितीयप्रतीते रजते इदन्तादात्म्यावगाहित्वं स्वीकर्तव्यम्, तथा घटस्सन्, सन् घट इति प्रतीतिद्वयानुरोधेन सति घटादितादात्म्यमिव घटादौ सत्तादात्म्यमपि सिद्ध्यतीति; - तन्न; - उपनीतं विशेषणतयैव भासत इति यदद्भिर्नैयायिकादिभिः प्रथमप्रतीते. स्वीकारेऽपि द्वितीयप्रतीतेरनङ्गीकारेण तादृशप्रतीतेरप्रामाणिकत्वात्; प्रामाणिकत्वेऽपि विषयितावैलक्षण्येनैव ज्ञानवैलक्षण्यनिर्वाहेण तदर्थं विलक्षणविषयकल्पनस्यायुक्तत्वात्; अन्यथा घटवद्भूतलम् घटभूतलसंयोग इति ज्ञानयोर्वैलक्षण्यनिर्वाहाय तत्रापि विलक्षणविषयकल्पनापत्ते । न च प्रथमज्ञाने सम्बन्धविधया भासमानस्य संयोगस्य सम्बन्धोऽप्याधिको भासते, न तु समूहालम्बनरूपचरमज्ञाने इति विषयवैलक्षण्यादेवोभयोर्वैलक्षण्यमिति वाच्यम्;— संयोगादिप्रतियोगिकसम्बन्धमादायापि समूहालम्बनसम्भवात् । न च संयोगसंसर्गकविशिष्टबुद्धौ संयोगः स्वरूपत एव भासते, न तु संयोगत्वेन; अखण्डपदार्थस्यापि सम्बन्धविधया स्वरूपतो भानोपगमात्;

उक्तसमूहालम्बने च संयोगत्वेन संयोगो भासत इति संयोगत्वरूपाधिकपदार्थभानाऽभानाभ्यामेव तयोर्विशेष इति वाच्यम्, एवमपि घटवद्भूतलं संयोगश्च, घटभूतलसंयोगा इति ज्ञानयोर्विशेषानिर्वाहात्। न च घटवद्भूतलमिति ज्ञाने घटविशिष्टभूतलस्य विषयत्वं समूहालम्बने च शुद्धभूतलस्येति विशेषः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति वाच्यम्; विशिष्टस्यातिरिक्ततायाः अनुपदमेव निराकरिष्यमाणत्वात् ।

यत्तु — विषयतावैलक्षण्याज्ज्ञानवैलक्षण्योपपादने बहिर्विषयमात्रविलोपापत्त्या साकारवादापत्तिः, अयं घटः अयं पटः इति ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्याय हि तेषां विषयाः परस्परं भिन्नाः घटपटादिरूपा उपगम्यन्ते, तदुक्तमुदयनाचार्यैः - "अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्" इति, अर्थेन ज्ञानादत्यन्तभिन्नेन घटादिरूपेण, अभिन्नो धियां विशेषः, निराकारतया — ज्ञानधर्मरूपाकारेण घटादिना विषयिताख्यानीयेन हीनतया, तथा च घटादिकं विषयिताख्यानीयं ज्ञानधर्मो ज्ञानाद्भिन्नाभिन्नतया बौद्धैरभ्युपेयते, न तथा, किन्तु ज्ञानादत्यन्तभिन्न एव विषयो ज्ञानवैलक्षण्यसम्पादक इति स्वीकार्यम्, तथा च इदं रजतम् रजतमिदमिति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यनिर्वाहाय रजतप्रतियोगिकेदंप्रतियोगिकतादात्म्यद्वयमिव प्रकृतेऽपि घटः सन् सन् घट इति प्रतीतिद्वयवैलक्षण्याय तादात्म्यद्वयमावश्यकमिति । तन्न, विषयितावैलक्षण्यात् ज्ञानवैलक्षण्येऽपि विषयितावैलक्षण्यस्य विषयवैलक्षण्याधीनतया बहिर्विषयविलोपापत्त्यनवकाशात्, स्वतोऽव्यावृत्तविषयिताकल्पनस्यैव बौद्धमतप्रवेशापादकत्वात्, विषयव्यावृत्तविषयिताकल्पनस्याऽतथात्वात्, अन्यथा भवतामपि बौद्धमतप्रवेशापत्तेर्दुर्वारत्वात्, भवद्भिरपि ज्ञानविषययोस्सम्बन्धभूतस्य विषयितायाः स्वीकारात्; तस्य चित्तादात्म्यरूपं ज्ञानाद्भिन्नाभिन्नमिति भवत्सिद्धान्तात्, ज्ञानवैलक्षण्यस्य तादात्म्यविषयवैलक्षण्या

धीनत्वाभावेपि परम्परया तदधीनत्वादेव 'अर्थभेदे' त्यस्योपपत्तेः ; 'निराकारतये' त्यस्यापि स्वतो व्यावृत्तविषयिताशून्यतयेत्यर्थात् । नच विषयवैलक्षण्याद्विषयितावैलक्षण्यम्, तद्वैलक्षण्याच्च ज्ञानवैलक्षण्यमिति प्रणालीकल्पनापेक्षया साक्षाद्विषयवैलक्षण्यादेव ज्ञानवैलक्षण्यमिति कल्पनं युक्तमिति वाच्यम् ;– यत्र विषयवैलक्षण्याज्ज्ञानवैलक्षण्यं न सम्भवति– यथा पूर्वोक्तयोर्घटवद्भूतलं घटभूतलसंयोगा इति समूहालम्बनविशिष्टबुद्ध्योः, तत्र विषयितासु विशेष्यितात्वादिकमखण्डं कल्पयित्वा तादृशविषयितावैलक्षण्यादेव ज्ञानवैलक्षण्योपपादनात् ; तत्रापि विलक्षणविषयकल्पने घटपटादिरूपनानापदार्थविषयकसमूहालम्बनविशिष्टबुद्धिभेदेनानन्तविषयकल्पनापत्तेः ; तदपेक्षया विशेष्यितात्वादेरखण्डस्य कल्पने लाघवात् अत एव विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानात्तत्क्षणविशिष्टघटवानिति ज्ञानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनस्तत्क्षणविशिष्टघटवानितिज्ञानस्य वैलक्षण्योपपत्तिः, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानीयतत्क्षणनिष्ठविषयतायामवच्छेदकतास्वरूपाखण्डधर्मस्य कल्पनात्, विशेष्ये विशेषणमितिज्ञानीयतत्क्षणनिष्ठविषयतायां च तदकल्पनात् । एवमेव एकत्र द्वयमिति रीत्या तत्क्षणघटत्वोभयविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानात् घटत्वविशिष्टे तत्क्षणप्रकारकस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य वैलक्षण्यनिर्वाहः, तत्र प्रथमज्ञाने उभयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया निरवच्छिन्नत्वात्, द्वितीयज्ञाने च क्षणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया घटत्वावच्छिन्नत्वात् ।

यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशिष्टस्य विषयत्वात् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञाने केवलस्य विषयत्वात् विषयवैलक्षण्यादेव तयोर्विशेषः, विशिष्टकेवलयोर्भेदादिति; तन्न, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे क्षणिकत्वापत्त्या बौद्धमतावेशापत्तेः, तत्तत्क्षणविशिष्टस्य भिन्नत्वात् । नच केवलस्य स्थिरत्वान्न दोष इति वाच्यम् ;– केवलरूपस्य तत्तत्क्षण

सम्बन्धित्वे भेदापत्तेः, क्षणासम्बन्धित्वे कालसम्बन्धित्वाभावेन तुच्छत्वापत्तेः । एवं विशिष्टकेवलयोर्भेदे विशिष्टसत्ता न सत्तेति प्रत्ययापत्तिश्च ।

यत्तु — समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञोऽभेदविरोधित्वविशिष्टस्वरूपसंसर्गकभेदप्रकारकशाब्दबोधजनकत्वादसमानविभक्तिकपदनियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञश्च प्रतियोगिविरोधित्वविशिष्टस्वरूपसंसर्गकाभावबोधजनकत्वाद्विशिष्टसत्ता न सत्तेति न प्रत्ययः, विशिष्टशुद्धयोर्भेदाभेदाङ्गीकारेणाऽभेदविरोधित्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन भेदविरहात्; विशिष्टसत्ता न सत्तेति प्रात्यक्षिकप्रत्ययस्यापि नापत्तिः, तादृशप्रत्ययेऽप्युक्तस्वरूपस्यैव संसर्गत्वात्; अभिलप्यमानप्रतीतेरभिलापजन्यबोधसमानाकारत्वादिति । तन्न, वृक्षे न कपिसंयोग इति प्रत्ययस्य भ्रमत्वापत्तेः, तत्र स्वरूपसम्बन्धे प्रतियोगिविरोधित्वविरहात् । न च तत्राप्येकावच्छेदेनैकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधोऽस्तीति वाच्यम्,— तथापि 'नेह नानास्ती' ति श्रुतिजन्यबोधस्य भ्रमत्वापत्तेः; भेदाभेदयोः परस्परविरुद्धत्वेन विशिष्टकेवलयोर्भेदाभेदाङ्गीकारस्यायुक्तत्वाच्च ।

यद्यपि तद्घटे तद्घटसंयोगादिसत्त्वेऽपि तद्घटस्तद्घटवानिति धीः न प्रमा, किन्तु भूतलादौ तद्घटादिप्रकारकधीः प्रमेति व्यवस्थासिद्धये विशिष्टधीमात्रे विशेष्ये विशेषणस्य भेदसमानाधिकरणसम्बन्धो विषय इति कल्प्यते, तथा च सति हि तद्घटे तस्य संयोगादिसत्त्वेऽपि तद्भेदसमानाधिकरणसंयोगादिसम्बन्धस्यासत्त्वात्तादृशधीः प्रमा, तथा च सत्ता विशिष्टसत्तेत्यभेदसंसर्गकप्रत्ययेऽपि विशेषणभेदसमानाधिकरणाभेदस्यैव संसर्गस्यावश्यकत्वाद्विशिष्टकेवलयोर्भेदाभेदसिद्धिरिति । तन्न, तद्घटभेदवद्वृत्तित्वविशिष्टस्यापि संयोगस्य प्रतियोगितया तद्घटे सत्त्वेन तद्घटस्तद्घटवानिति प्रमापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदि च तादृशसंयोगस्यानुयोगिन्येव स्वप्रतियोगिनस्सम्बन्धो नतु स्वप्रतियोगिनीति निष्प्रामाणिका

पत्तिरित्युच्यते तदा भेदस्य संसर्गघटकत्वं व्यर्थम्; तद्घटसंयोगानुयोगित्वस्य तद्घटे ऽभावादेव तस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तेः । एवं विशिष्टकेवलयोर्भेदे केवलघटे तद्याकित्वविशिष्टघटभेदस्य सत्त्वेन विशेषणभेदस्य संसर्गतावच्छेदकत्वाङ्गीकारेऽपि तद्घटस्तद्घटवानित्यादिबुद्धेः प्रमात्ववारणासम्भवात्, विशेषणनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितत्वविशिष्टानुयोगितायाः विशिष्टबुद्धिविषयत्वाङ्गीकारेणैव तद्घटस्तद्घटवानितिबुद्धेः प्रमात्वस्यावश्यं वारणीयत्वात्, स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धानुयोगिताविरहात्, तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धानुयोगितायास्तदधिकरणतारूपत्वात्; घटाभावादिस्थले स्वभेदेऽप्याधाराधेयभावाङ्गीकाराद्घटाभावस्तद्वानिति प्रतीतेः प्रमात्वनिर्वाहात् । विशेषणभेदस्य सम्बन्धतावच्छेदकत्वपक्षे च घटाभावो घटाभाववानित्यादिबुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तिः, घटाभावे तद्भेदाविरहात् ।

यत्तु- घटाभावो घटाभाववानित्यादौ घटप्रतियोगिकाभावत्वमात्रेण विशेषणत्वे तेनैव रूपेण न विशेष्यत्वम्, किन्तु घटविरोध्यभावत्वादिरूपेण, यथा हि मामहं जानामीत्यादौ रूपभेदेनैव कर्मकर्तृता, अन्यथा आत्मन्याने परसमवेतक्रियाजन्यफलवत्त्वरूपस्य कर्मत्वस्यात्मन्यसम्भवात्, तथा रूपभेदेनैव विशेष्यत्वविशेषणत्वे उक्तज्ञाने स्वीक्रियेते; उक्तकल्पनानुरोधात्; घटाभावस्तद्वानित्यादावेकरूपविशिष्टस्यैव घटाभावपदतत्पदाभ्यामुल्लेखेऽपि सुवर्णैकत्वादिविशेषितरूपेणैव शाब्दधीविशेष्यता, तथा च भिन्नरूपाभ्यां घटाभावादौ तद्भेदसम्भवेन भेदविशिष्टविशेषणताऽऽसम्बन्धस्य भानाद्विशिष्टधीमात्रे भेदविशिष्टसम्बन्धस्य भाननियमो न व्याहत इति; तन्न, घटाभावत्वाद्येकरूपावच्छिन्नविशेषणविशेष्यताकप्रत्यक्षस्थले भेदभानानुपपत्तिशङ्कायामस्मदभिमतायां भिन्नरूपावच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावस्थले सम्भावनस्यासङ्गतत्वात्, शाब्दबोधे मनुपा सम्बन्धिबोधनेन शङ्काया एवासङ्गतेः तत्र भिन्नरूपोपपादनस्याशक्तत्वात् । नचैकरूपावच्छिन्नविशेषण

विशेष्यताक तादृशप्रत्यक्षमेव न सम्भवतीति समाधानतात्पर्यमास्कृति-रिति वाच्यम् ;— एतस्य शपथमात्रनिर्णयत्वात् । किञ्च, घटाभावत्वावच्छिन्ने तदवच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्शात्तदवच्छिन्नविधेयताकानुमितिः केन वार्यते ? अनुमितानुपनीतधर्मान्तरभानोपगमेऽपि तन्नियमासिद्धेः । एवं घटाभाववत्तद्वानित्यादौ सुवर्णैकत्वमादाय समाधानमपि न युक्तम्, तथासति घटाभाववत्तदभाववानित्यादिभ्रमनिवृत्तये घटाभाववत्तद्वानित्यादिवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः, शुद्धतद्धर्मावच्छिन्नधर्मितदभाववत्ताज्ञाने शुद्धतद्धर्मावच्छिन्ने तन्निश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, तस्य तादृशवाक्यादनुत्पत्तेः । एवं घटाभाववत्तद्वानयमिति वादिनं प्रति घटाभाववत्तद्वानिति प्रतिज्ञायामर्थो तरम् । किञ्च परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वशरीरे आत्मनि तत्कभेदस्यैव घटकत्वम्, अन्यथा मामहं जानामीतिवत् मामहं गच्छामीत्यापत्तेः । घटाभाववत्तद्वानित्यादौ प्रमान्तराभिलापच्छब्दस्यैकत्वविशिष्टघटाभावपरामर्शफलसम्भवेन तादृशघटाभावस्यैव विशेषणत्वाद्विशेषणभेदस्य संसर्गतावच्छेदकत्वासम्भवात् । नच प्रमान्तरस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वम्, तेन प्रत्ययान्तरोपस्थाप्यैकत्वविशिष्टघटाभावस्य न तच्छब्देन परामर्श इति वाच्यम्, सुन्दरो देवदत्तस्तमानयेत्यादौ सौन्दर्यविशिष्टदेवदत्तस्य तच्छब्देन परामर्शदर्शनेन समभिव्याहृतशब्दजन्यज्ञानविषयत्वस्यैव प्रक्रान्ततारूपत्वात् । एवं सता विशिष्टसत्ता नीलो घट इत्यादौ भेदाभेदयोर्मानमङ्गीकृत्य विशिष्टशुद्धयोर्गुणगुण्यादीनां च भेदाभेदाङ्गीकारे "नैकस्मिन्नसम्भवात्" इत्यधिकरणविरोधः, तत्र भावाभावरूपविरुद्धधर्माणामेकत्रासम्भवस्य प्रतिपादनात्, इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

तस्मात् विशिष्टशुद्धयोर्भेदासम्भवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य विशेष्ये विशेषणमिति ज्ञानाद्वैलक्षण्यस्य विषयितावैलक्षण्यादेव वाच्यतया सन् घट घटस्सानिति ज्ञानयोरपि विषयितावैलक्षण्यादेव वैलक्षण्यनिर्वाहात्सामग्रियैवेति चक्रकाद्यव्यापारान्तरे मानाभावादाश्रयासिद्धिर्दुर्वारा ।

यदपि—ज्ञातो घट इति प्रतीत्या ज्ञानप्रतियोगिकविषयतासम्बन्धस्य घटादौ सिद्धत्वान्नाश्रयासिद्धिः, सत्तादात्म्यं हि चिद्रूपज्ञानस्य विषयतारूपं तादात्म्यम् ; अतएव घटपटादिरूपविषयभेदेन तादृशसत्तादात्म्यानन्त्यमपि प्रामाणिकम् , कपालादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्येनावच्छिन्नस्य कपाले घटवानिति ज्ञानीयघटादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्यस्य तन्त्वादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्यावच्छिन्नेन पटादिनिष्ठविषयतारूपेण सत्तादात्म्येनाभेदासम्भवात्;नहि तार्किकादिभिरपि तत्तद्विषयित्वावच्छिन्नविषयितानामैक्यमुच्यते; इति। तन्न,वृत्तिज्ञानीयसम्बन्धाना विषयनिष्ठाना विशेष्यतादिरूपत्वस्यावश्यं वाच्यतया तैरेव विषयताव्यवहारनिर्वाहादुक्तसत्तादात्म्याना विषयतारूपत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । नच सुखादेस्साक्षिभास्यत्वेन तत्र वृत्तिविषयताविरहेण तथा विषयताव्यवहारानिर्वाहात्तत्र विषयताव्यवहारनिर्वाहाय सत्तादात्म्यस्य विषयतारूपत्वमावश्यकमिति वाच्यम् , अवच्छेदकभेदभिन्नानामनन्तानां सत्तादात्म्याना तेषां विषयतात्वस्य च कल्पनापेक्षया सुखादिस्थलेपि वृत्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ; अन्यथा सुखादिस्मरणानुपपत्तेः; वृत्तिनाशस्यैव संस्कारत्वात् ; अनुमित्यादिवृत्तिनाशस्य तात्सूक्ष्मावस्थारूपस्य सुखादिविषयकत्वेन स्मृतिहेतुतायाः वक्तुमशक्यत्वात् । नच तत्र वृत्त्यस्वीकारेपि सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यनाशस्यैव संस्कारत्वं सम्भवतीति वाच्यम् , तादृशचैतन्यनाशस्य सुखादिविषयकत्वस्मृतिहेतुत्वादीना कल्पने गौरवात् ; जडत्वनिरुक्तौ स्मृतिनिर्वाहार्थं सुखादिस्थलेपि वृत्तिस्वीकारावश्यकताया भवद्भिरेव प्रतिपादितत्वाच्चेति दिक् ।

नच घटस्सन्निति प्रतीत्यैव सत्प्रतियोगिकतादात्म्यं घटादौ सिध्यतीति किं प्रमाणान्तरगवेषणयेति वाच्यम् , तादृशप्रतीतौ कालसम्बन्धित्वस्यैव विषयत्वात् , अन्यथा ब्रह्म सत् सत्तादात्म्यं सदित्यादिप्रत्ययानुपपत्तेः ।

किञ्चाविद्यानिष्ठसत्तादात्म्यस्याविद्यापरिणामे घटादौ प्रतीत्यैवोपपत्तौ तदतिरिक्तानन्तसत्तादात्म्यकल्पने प्रमाणाभावः । यत्तु घटादिरविद्यापरिणामस्तत्र सत्तादात्म्यमविद्यागतं भाति, अनाविद्यक एव वा घटादौ सत्तादात्म्यमविद्यापरिणामो जायते स एवाविद्यायां भातीत्यत्र विनिगमनाविरहः, "मायां तु प्रकृतिं" मित्यादिश्रुतेस्सत्तादात्म्यविशिष्टजन्यमात्रं मायोपादानकमित्यर्थसम्भवाच्चेति । तन्न, घटादिगतसत्तादात्म्यस्याविद्यायां भाने ऽन्यथाख्यात्यापत्तिवारणायानन्तघटादितादात्म्यगताविद्यायां स्वीकृत्य स्वाश्रयतादात्म्यसम्बन्धेन घटादिगतसत्तादात्म्यस्याविद्यायां भानोपगमावश्यकतया गौरवात् । नन्वं भवतामप्यविद्यागततादात्म्यस्य घटादौ भाने ऽन्यथाख्यात्यापत्तिरिति स्वाश्रयतादात्म्येन भानोपगमावश्यकत्वाद्गौरवमिति वाच्यम्, कार्यकारणयोरभेदेन कारणगतधर्मस्य कार्ये भाननिर्वाहात् । उक्तं हि त्वयैव गुर्व्याम् - "मूलाविद्याया घटत्वादेरुत्तरकालावच्छेदेन सम्बन्धो घटाद्युत्पत्तिः, व्यापारिकत्वादिसम्बन्धो घटादिनाश" इति । 'घटकपालयोः समसत्ताकभेदे गुरुत्वभेदात्कार्याधिकगुरुत्वोपलब्ध्यापत्ति' रिति च । एवं परिच्छिन्नत्वविचारे "ज्ञानमात्रविनाशी, अविद्यानाशस्यैवाज्ञाननाशत्व नाश्यत्वकल्पनयाकाशादिव्यक्तिनाशकल्पनागौरवमि" ति ।

किञ्च भवदभिमतं तादात्म्यं दुर्निरूपम् । यत्तु—तादात्म्यं विशेषणविशेष्याभ्यामतिरिक्तं पदार्थान्तरं नैयायिकमते समवायवदिति । तन्न, तादृशतादात्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां सम्बन्धान्तरकल्पने तादृशसम्बन्धान्तरस्यापि प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां सम्बन्धान्तरं तस्यापि तथेत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । यदि च तादात्म्यद्वयमभ्युपगम्यते तयोश्च परस्परं सम्बन्धता स्वीक्रियते तदा अन्योन्याश्रयः । तादात्म्यत्रयस्वीकारे च चक्रकप्रसङ्गः । तादात्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यभ्युपगमे चात्माश्रयः ।

यत्तु— तादात्म्यमेकं सम्बन्धिभ्यामतिरिक्तं तथैव प्रतीयमानत्वात् कल्प्यते, तस्य चासम्बद्धस्य सम्बन्धतानुपपत्त्या सम्बन्धान्तरोपगमे

अन्योन्याश्रयादिभयाद्गौरवाच्च स्वत एव घटादिसम्बन्धत्वमुपेयते, स्वतो व्यावृत्तविशेषवत्, तत्र चात्माश्रयदोषो गत्यन्तराभावाल्लाघवाच्च सह्यते, अतएव बौद्धाधिकारे शिरोमणिना घटाभावस्य स्ववृत्तित्वस्वीकारे आत्माश्रयेपि लाघवमुक्तमिति । तन्न; तादात्म्यं पदार्थान्तरमभ्युपगम्य तस्य स्वतस्सम्बन्धत्वे आत्माश्रयस्येष्टत्वाभ्युपगमापेक्षया विशेषणस्वरूपस्यैव तथाङ्गीकारस्य युक्तत्वात्, विशेषणविशेष्याभ्यामतिरिक्तसम्बन्धस्य "सम वायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते" रिति सूत्रकारैरेव निरस्तत्वाच्च ।

यदपि विशिष्टशुद्धोपहिता ब्रह्मणैव विशिष्टशुद्धयोस्तादात्म्यम्, नील घटयोरपि तैव तादात्म्यम्, एकदेशस्योपाध्योर्भेदकत्वाभावेन विशिष्टशुद्धो पहितायाः नीलघटाद्युपहितायाश्च सत्तायाः ऐक्यात्, भिन्नत्वे सत्यभिन्न सत्ताकत्वं तादात्म्यमिति लक्षणात्, सत्ता विशिष्टसत्ता नीलो घट इत्यादिप्रत्यये तादृशतादात्म्यस्यैव भानमिति । तन्न; तथासत्येकदेश स्थानां रूपरसादीनामपि तादात्म्यापत्त्या रूपं रस इति समानाधिकरण प्रत्ययापत्तेरिति ।

एवं ब्रह्मणि बाधवारणाय चिद्भिन्नत्वानिवेशनमित्यप्ययुक्तम्; चिन्निष्ठ प्रतियोगिताकभेदस्य चिद्घटोभयादिभेदरूपस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवात् । चित्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदनिवेशेपि घटत्वेन चित्त्ववानेति प्रतीतिसाक्षिकभेदस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवेन तदव्यावृत्तेः । न च चित्त्वनिष्ठावच्छेदकता निरवच्छिन्ना ग्राह्येति न दोष इति वाच्यम्, तथापि चित्त्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगि ताकस्य चित्त्वेन घटो नेति प्रतीतिसाक्षिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकभेदस्यावारणात्; चित्त्वावच्छिन्नचिन्निष्ठप्रतियोगिताकभेदनिवे शेपि चित्त्वेन चिद्घटोभयं नेति प्रतीतिविषयभेदाव्यावृत्तेः । न च तादृश भेदस्य न चित्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वम्, किन्तु चित्त्वतादृशो भयत्वैतदुभयपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वमिति प्रतियोगितावच्छे

कतापर्याप्तिनिवेशादेव तद्व्यावृत्तिः, अथवा तादृशभेदप्रतियोगितायां उभयपर्याप्तत्वस्वीकाराच्चित्त्वावच्छिन्नचित्पर्याप्तप्रतियोगिताकभेदनिवेशाद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम् ;- विशिष्टशुद्धयोर्भेदस्य भवन्मतासिद्धतया चित्त्वविशिष्टप्रतियोगिकभेदस्य चित्त्वपर्याप्तनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकचित्पर्याप्तप्रतियोगिताकत्वेन तादृशभेदस्य शुद्धचित्साधारण्यात् । नच चित्त्वोपलक्षितप्रतियोगिकभेद एव निवेश्यते, तन्निवेशश्च स्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्वावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन चित्त्वविशिष्टा या प्रतियोगिता तन्निरूपकत्वेन, तथाच विशिष्टप्रतियोगिकभेदोपलक्षितप्रतियोगिकभेदयोर्वैलक्षण्यानिर्वाहाय विशिष्टभेदीय प्रतियोगितायां विशेषणविशेष्योभयवृत्तित्वस्वीकारादुक्तरीत्या निवेशे तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम् ;- एवमपि प्रातिभासिकचिद्भेदाऽव्यावृत्तेः । स्वसमानसत्ताकचिद्भेदनिवेशेऽपि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन पारमार्थिके ब्रह्मनिष्ठे घटादिभेदे चित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां वा चित्त्वावच्छिन्नत्वस्य घटत्वनिष्ठावच्छेदकतायां वा चित्पर्याप्तत्वस्य भ्रमसम्भवेन तत्तद्भ्रमविषयीभूतभेदानामव्यावृत्तेः । अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वाभावपक्षेऽपि “ आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्त ” इति पञ्चपादिकानुरोधेनानन्दादीनां शुद्धस्वरूपत्वस्य तद्धर्मत्वस्य चाङ्गीकारेण तादृशधर्मे स्वसमानसत्ताके चित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिभ्रममादाय दोषसम्भवात् । स्वसमानसत्ताकभेदस्वरूपनिवेशेनैव ब्रह्मान्यावृत्त्या भेदे चित्प्रतियोगिकत्वनिवेशवैयर्थ्यात् । प्रपञ्चमात्रादिविशेषणद्वयवैयर्थ्यस्य पूर्वमुक्तत्वात् । सत्ताद्वैविध्यस्य द्वैतमतासिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेश्च ।

किञ्च ‘शुद्धब्रह्मणो निर्धर्मकत्वाद्भावप्रतियोगित्वं नास्ति’ इत्यस्य द्वितीयमिथ्यात्वे ऽद्वैतसिद्धावेव वक्ष्यमाणतया शुद्धनिष्ठप्रतियोगिताकभेदनिवेशो न सम्भवत्येव । नच शुद्धे सत्यादिपदवाच्यत्वान्यज्ञानविषयत्वादिवत् प्रतियोगित्वमपि सम्भवत्येव, तदन्यधर्मसहितस्यैव निर्धर्मकत्व

रूपत्वादिति वाच्यम् ; शुद्धे धर्मास्वीकारपक्षे उपहित एवोक्तसम्बन्धादेः स्वीकारात् । शुद्धस्य जगदुपादानत्वपक्षे तत्र धर्माणामङ्गीकारेऽपि न विशिष्ट प्रतियोगितापसिद्धिः, तत्पक्षे आध्यासिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन स धर्मकं यत्तद्भिन्नत्वं निर्धर्मकत्वमिति स्वीकारेण स्वरूपसम्बन्धेन विशिष्ट प्रतियोगितायास्तावताप्यप्रसिद्धेः । उक्तं हि गुर्व्याम् - "ब्रह्माभावो ऽप्र सिद्ध एव; प्रत्यक्षाभावात् । घटस्सन्नित्यादिप्रत्यये उपहितब्रह्मण एवै-न्द्रियकत्वात् अभावांशे निरवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानासम्भवेन केवलप्रति योगिकाभावभानायोगात् प्रतियोगिविशेषिताभावभानन्तु विशिष्टवैशिष्ट्य बोधमर्यादां नातिशेत इति नियमात् , अनुमानस्य चाप्रयोजकत्वा" दिति । अखण्डार्थत्वविचारे लघ्व्यां " अनवच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितासम्बन्धेन शुद्धस्य भेदांशे स्वरूपतो भानं युज्यते, अभावधियो विशिष्टवैशिष्ट्यावगा हित्वनियमे मानाभावादि " ति यदुक्तं तदुदाहृतस्वोक्त्यैव विरुद्धमिति ।

यदपि विमतपदं संशयविशेषविषयपरम् , तथा च ब्रह्मप्रमेत्याद्यनु गतधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसंशयः पृथिवीत्वजलत्वादिरूपनानाधर्मावच्छिन्न विशेष्यकसमूहालम्बनसंशयो वा विषयतासम्बन्धेन पक्षतावच्छेदक इति कल्पान्तरम्; तदपि न, ब्रह्मप्रमेत्याद्यनुगतरूपावच्छिन्नविशेष्यकसंशयापे-क्षया तादृशरूपस्यैव लघुत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वसम्भवादितरांशोपादानस्या नतिप्रयोजनकत्वात् । न च तद्व्यक्तित्वेन तादृशसंशयस्य पक्षतावच्छेदक त्वात्न गौरवावकाश इति वाच्यम् , पुरुषभेदेन कालभेदेन च भिन्नानां तादृशसंशयव्यक्तीनां मध्ये एकस्यास्तद्व्यक्तित्वेन पक्षतावच्छेदकत्वसा-म्यस्य इत्थं विनिगमकाभावात् ; न्यायप्रयोगे तदादिशब्देन पक्षादिनिर्देश स्यासाम्प्रदायिकतया मन्दैरेवासकृदावेदितत्वात् ।

इति दोषकुलतिलकस्य यादवाचलनिवासरसिकस्यानन्ताचार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे पक्षतावच्छेदकनिर्वचनभङ्गः प्रथमः ।

——(२)——

सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वभङ्गः।

योऽयं श्रीमाध्वगणमतकुटीमुद्गरस्तापसानाः श्रीमद्रामाचार्यमुनिना तां रम्यमामाहृतां न।
निन्दन् दुर्वादिपक्षपरमीपालनोद्दामयुक्तिर्भूयाद्व्यक्तप्रथितमहिमा श्रेयसे भूयसे नः॥

साध्यभूतमपि मिथ्यात्वं न तावत्सदसद्विलक्षणत्वम्, सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वेन तन्निषेधयोः रजतभिन्नत्वरजतत्वयोर्निषेधवत् परस्परव्याघातेनैकानुमितिविषयत्वासम्भवात्, अनुमितेश्चानाहार्यत्वनियमात्।

ननु सत्त्वमबाध्यत्वम्, स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावाप्रतियोगित्वम्, तद्विलक्षणत्वं च स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वपर्यवसितम्, एवमसत्त्वं सत्तादात्म्यानधिकरणत्वम्, तद्विलक्षणत्वं च सत्तादात्म्यपर्यवसितम्, तथाच स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसत्तादात्म्योभयं साध्यम्; एवञ्च न व्याहतिः, सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वाभावात्; शुक्तिरूप्ये स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य सत्तादात्म्यस्य च सत्त्वान्न साध्यविकलता दृष्टान्तस्येति। तन्न, दृष्टान्तपक्षसाधारणस्यैकस्य स्वत्वस्याभावेन स्वपदेन पक्षोपादाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यस्य दृष्टान्तस्योपादाने पक्षे बाधस्य च दुर्वारत्वात्। न च स्वपदेन पक्षोपादानेपि न साध्यवैकल्यम्, पक्षप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकत्वस्य शुक्तिरूप्याभावे सत्त्वात्; एवं दृष्टान्तोपादानेपि न बाधः, तत्प्रकारकधीविशेष्यताव्यापकत्वस्य पक्षाभावे सत्त्वात्; इति वाच्यम्; तथासति विशेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वमात्रस्य साध्यघटकत्वसम्भवेन स्वप्रकारकधीपर्यन्तस्य व्यर्थत्वात्। अखण्डाभावघटकतया तत्सार्थक्येप्यर्थान्तरात्, अन्यप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकस्यान्यस्याभावे सिद्धावपि सत्यत्वाविघातात्। नच स्वप्रकारक

धीविशेष्यताविशिष्टत्व तादात्म्योभयसम्बन्धेन किंचिद्विशिष्टत्वमेव सदसद्विलक्षणत्वम्, विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणता स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना, भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च सत्तादात्म्यसमानाधिकरणत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्त्वसम्बन्धावच्छिन्ना, तथाच दृष्टान्तपक्षोभयानुगतस्यैकस्य स्वत्वस्याभावेपि न क्षतिरिति वाच्यम् ; – तथासत्यपसिद्धान्तात्, अत्यन्ताभेदे तादात्म्यादि सम्बन्धानङ्गीकारात् । उक्तं हि लघुचन्द्रिकायां " भेदासहिष्णु च तादात्म्यं नास्त्येव, अत्यन्ताभेदे तादात्म्यादिसम्बन्धासम्भवा " दिति ।

नच निरुक्तपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नस्य भेदोऽस्त्येव, द्रव्यत्वोपहितघटत्वोपहितयोरिव तत्सम्भवात्, तथाच तादात्म्य सम्भव', यद्वा– आधेयत्व- स्वप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टत्वमेव सदसद्विलक्षणत्वम्, आधेयताच स्वप्रकारकधीविशेष्यतावैशिष्ट्यसम्बन्धावच्छिन्ना, विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणता भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना,तथाच नाननुगम इति वाच्यम् ;- एवमपि जगतो गगनादिवदवृत्तित्वमादाय साध्यपर्यवसानसम्भवेन मिथ्यात्वासिद्धया अर्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । नच वृत्तिमत्त्वं पक्षतावच्छेदककोटौ निवेश्यार्थान्तरवारण सम्भवतीति वाच्यम् ; तथासति वृत्तिमत्त्वविशेषणेनैवासद्रूपाणोर्बाधवारणसम्भवेन पक्षांशे सत्तादात्म्यस्य चिद्भिन्नत्वस्य च व्यर्थतापत्तेः । नच स्वाधिकरणताव्यापकाभावप्रतियोगित्व- सत्तादात्म्योभयस्य साध्यत्वाङ्गीकारान्नावृत्तित्वमादायार्थान्तरम्, आवृत्तेरधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्;–असत्त्वमादायार्थान्तरवारणायोपात्तस्य साध्यकोटिप्रविष्टस्य सत्तादात्म्यवत्त्वस्य व्यर्थत्वापत्तेः, असतोऽधिकरणाप्रसि-

द्वे । वस्तुतस्तु स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वमात्रस्य साध्यत्वेऽपि नासत्त्वमादायार्थान्तरप्रसक्तिः, पक्षतावच्छेदककोटौ सत्तादात्म्यस्य प्रविष्टत्वेन तादृशसत्तादात्म्यविशिष्टे स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यानुमित्यवगाहनेनानुमितेरसत्त्वे पर्यवसानासम्भवात् ।

ननु पृथिवीत्वजलत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसमूहालम्बनसंशयस्य तद्व्यक्तित्वेन पक्षतावच्छेदकत्वपक्षे पक्षांशे सत्तादात्म्यस्यानिविष्टतया साध्यकोटौ सत्तादात्म्यानिवेशेऽसत्त्वमादायार्थान्तरमिति तद्वारणाय सन्निवेशनमावश्यकमिति चेत् ? तर्हि सत्तादात्म्यघटितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने कस्य साध्यता ? केवलस्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्येति चेत् ? तथा सत्यसति बाधाप्रसक्त्या पक्षकोटौ सत्तादात्म्यविशेषणस्य बाधवारकतया सार्थक्यप्रतिपादनमनुचितम्, किन्तु केवलस्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वेऽसत्त्वमादायार्थान्तरवारणाय पक्षकोटौ सत्तादात्म्यनिवेशनमिति वक्तुमुचितम् । अत एव दीधितौ तर्कग्रन्थे धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहितजन्यः स्यान्नोत्पन्नःस्यादिति मूलोक्ततर्के विपर्यये वह्न्यसमवहितजन्यत्वे पर्यवसानवारणेन वह्निसमवहितजन्यत्वमात्रपर्यवसायितानिर्वाहाय वह्न्यसमवहिताजन्यत्वेन पक्षो विशेषणीय इत्युक्तम् । यदि चोक्तरीत्या अर्थान्तरवारकतयैव पक्षकोटौ सद्विशेषणसार्थक्यमङ्गीकृत्य साध्यकोटौ तत्परित्यागः क्रियते, तदा द्वितीयमिथ्यात्वे वक्ष्यमाणा शेषा इहानुसन्धेया ।

किञ्च सत्तादात्म्यघटितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने सदसद्विलक्षणत्वस्य साध्यत्वाङ्गीकारोऽनुचित एव, तथाङ्गीकृतं हि लघुचन्द्रिकायाम् । तत्र माध्वमते शुक्तिरूप्यादाविदं रूप्यं सदित्याकारकभ्रमेण तत्र सत्प्रतियोगिकतादात्म्यावगाहनान्माध्वादीन् प्रति न्यायप्रयोगे बाध सत्तादात्म्यघटितपक्षतावच्छेदकाक्रान्ते शुक्तिरूप्ये सदसद्विलक्षणत्वरूपसाध्यस्याभावादित्याशयः,

माध्वैरनिर्वचनीयख्यात्यनभ्युपगमेनेदं रूप्यं सदिति भ्रमेऽपि तत्र सत्तादात्म्याभावात् असत एव सत्तादात्म्यस्यासति शुक्तिरूप्ये भानाङ्गीकारादस्योक्तपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वाभावान्न बाध इति परिहारस्य कृतत्वात् । अत्र माध्वान् प्रति न्यायप्रयोगे बाध इत्यपि न युक्तम्, यत्र मतद्वये साध्यविरहस्तत्रैव बाधस्य वक्तव्यत्वात्; यथा वह्निमत्त्वानुपादाने ह्रदेऽपि बाधः । शुक्तिरूप्ये तु माध्वमते साध्यविरहेऽपि स्वमते तस्यालीकत्वाङ्गीकारेण साध्याधारत्वमनुमानेन तं प्रति साध्यस्य साधयितुं युक्तत्वात् । अन्यथा वियदादिप्रपञ्चे सत्यतासाधने परमतरीत्या बाधप्रसङ्गात् । प्रतिवादिरीत्या बाधस्य विजिगीषुकथासामान्ये स्वत्वेन तादृशानुमानमात्रोच्छेदापत्तेः । माध्वमते सत्तादात्म्यरूपपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वे, सत्तादात्म्यरूपासद्विलक्षणत्वघटितसाध्यस्य तत्र बाधोक्तेरप्यहत्वाच्च ।

एतेन स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-कालसम्बन्धित्वोभयं साध्यमित्यपि निरस्तम्, अशुचित्वमादाय साध्यपर्यवसानसम्भवेनार्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । तथाशुचित्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् तत्र पर्यवसानं न सम्भवतीति वाच्यम्;- असत्त्वस्यापि प्रत्यक्षबाधितत्वेन तत्र पर्यवसानासम्भवेन तादृशार्थान्तरवारणायोपात्तस्य सत्तादात्म्यघटकस्य व्यर्थत्वात् ।

यदपि- सद्भेदासद्भेदोभयं वा साध्यम्; तत्र सत्त्वावच्छिन्नभेदस्य न ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन निवेशः, तथा सति असद्भेदस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेतरांशस्य वा वैयर्थ्यात्, ज्ञानोच्छेद्यत्वरूपज्ञाननिवर्त्यत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्ववादिसम्मतस्यैकस्याभावेन तद्भावस्यैकरूपत्वाभावात्, ज्ञानानिवर्त्यरूपसद्भेदनिवेशेऽभ्युपगम्यते ब्रह्ममात्रविषयकतद्धीविषयत्वस्य लघोरेवावच्छेदकत्वसम्भवेन तत्समनियतस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक-

भेदाप्रसिद्धेश्च ; नाप्युक्तधीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन , सिद्ध साधनापत्तेः ; किन्तु सत्यं सर्वं वाच्यमित्याकारकस्य पराभ्युपगतस्य कस्य चित् ज्ञानस्य यद्विषयत्वं तद्यावत्कत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन उद्दे- श्यस्य तद्यावत्कत्वत्वेन सत्त्वाभावस्य वा निवेश , तादृशज्ञाने चास्मद भ्युपगतस्याऽसत्त्वविरोध्यलीकस्यानुपस्थितत्वप्रकारकत्वं परैः स्वीकृतम् इति तदीयमुख्यविशेष्यताव्यक्तेरत्यन्ताभावादिसाधने सिद्धसाधनं तैरेवमुपगतम्; मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारतासांसर्गिकविषयतान्यविषयतात्वम्, तच्च विशेष्यताविशेष इव निर्विकल्पकज्ञानीयतुरीयविषयतायामप्यस्तीति परमते आद्यस्य मन्मते द्वितीयस्य सङ्ग्रहः; मन्मते सत्यादिसमानाधिकरणतादि भिस्सत्यत्वाद्युपलक्षितशुद्धब्रह्मणो निर्विकल्पकधीरेव जायत इति तदीय विषयतालाभः, सर्वपदमहिम्ना सत्यत्वव्यापकविषयतालाभः, तेन यत्किञ्चि त्सत्यनिष्ठविषयतायाः कुत्रचित्सत्ये अभावमादाय न परेषां सिद्धसाधनम् ; वाच्यत्वेनोपलक्षितं शुद्धब्रह्मापि भवति, विशिष्टब्रह्मनिष्ठस्य तस्य विशेष्य भूतशुद्धेऽपि सत्त्वात् ; वाच्यत्वस्थाने ज्ञेयत्व वा निवेश्यम् ; तज्ज्ञानीय मुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगितानिरूपकभेदत्वेन मु- ख्यविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नतज्ज्ञानव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता भावत्वेन वा निवेशात् व्यापकत्वादिनिवेशकृतगौरवादिकमिति । तन्न; ब्रह्ममात्रविषयकतत्तद्वीविषयत्वस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वापेक्षया लघुत्वेऽपि तुच्छ साधारणज्ञानानिवर्त्यत्वस्यानैयत्यविरहेण ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य भेदप्रतियोगि तावच्छेदकत्वासम्भवकथनानौचित्यात् ।

न च ब्रह्मतुच्छोभयमात्रविषयकधीविषयत्वस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वसम- नियतत्वात् तदपेक्षया लघुत्वाच्च ज्ञानानिवर्त्यत्वस्यावच्छेदकत्वासम्भवकथनं युज्यत इति वाच्यम्, तुच्छस्य विकल्पात्मकवृत्तिविषयत्वेऽपि धीविषयत्वा भावात् ; ब्रह्मणश्च तदृशवृत्तिविषयत्वाभावेनोभयोरेकज्ञानविषयत्वासम्भवात् ।

न चैवमपि ब्रह्ममात्रविषयकधीविषयत्व-तुच्छविषयकविकल्पाख्यवृत्तिविशेषविषयत्वान्यतररूपलघुधर्मसमनियतगुरुधर्मत्वाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यम्;—विकल्पाख्यवृत्तित्वस्याप्यनुगतानतिप्रसक्तस्य लघुभूतस्याभावेन तद्घटितस्यानेकभेदघटितस्य च उक्तान्यतरत्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वापेक्षया लघुत्वासम्भवात्। ज्ञाननिवर्त्यत्वसामान्याभावस्य स्वरूपतस्तद्व्यक्तित्वेन वा अवच्छेदकत्वे गौरवाप्रसक्तेश्च। ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्य स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य द्वितीयमिथ्यात्वे भवद्भिरेवोक्तत्वात्। ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य च वक्ष्यमाणरीत्यानुगमसम्भवाच्च।

किञ्चित्यादिकमप्ययुक्तम्, स्वमतसिद्धब्रह्ममात्रविषयकनिर्विकल्पकबोधीयविषयत्व-द्वैतमतसिद्धसर्वप्रपञ्चविशेष्यकसत्यत्वधर्मितावच्छेदकरूपवाच्यत्वप्रकारबोधीयमुख्यविशेष्यतयोरसत्त्वं सर्वं वाच्यमिति वाक्यजन्यबोधीयप्रकारताविशेष्यताभिन्नविषयतात्वेनानुगतरूपेण निवेशं सम्भाव्य तादृशविषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्य सद्वैलक्षण्यपदार्थत्वे, तादृशविषयताया अखण्डोपाध्यतिरिक्ततया स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासम्भवात्तादृशविषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः।

न च सत्यत्वव्यापकतावच्छेदकं यत्तादृशज्ञानीयविशेष्यतावृत्तिरूपं तदवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदत्वेन सद्भेदस्य निवेशान्न दोष इति वाच्यम्,—तथा सति सत्यत्वावच्छिन्नभेदत्वेनैव निवेशौचित्यात्सत्यत्वस्य मिथ्यात्वाभावरूपत्वेनात्माश्रयात्। स्वमते ब्रह्मनिष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षया तादृशविषयतात्वविशिष्टस्य गुरुत्वेन सत्यत्वव्यापकतावच्छेदकीभूततादृशविषयतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेश्च। ब्रह्मनिष्ठतादृशबोधीयमुख्यविशेष्यतायाः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वोपपत्त्या साध्याप्रसिद्धिवारणे च सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्, तादृशबोधीयविशेष्यताया विशेष्यभेदेन भिन्नतया घटादिनिष्ठा या तादृशबोधीयमुख्यविशेष्यता तन्निष्ठानवच्छिन्नाव-

च्छेदकताकभेदस्य घटादौ द्वैतवादिभिरभ्युपगमात् । भवन्मते ब्रह्मनिष्ठायास्तादृशविशेष्यतायाः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्ववद्घटादिनिष्ठायास्तस्या अपि स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वसम्भवात् ।

न च तादृशवाक्यजन्यबोधीयतादृशविषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदकूटवत्त्वस्यासद्वैलक्षण्यसहितस्य साध्यत्वाङ्गीकारान्न सिद्धसाधनम्, घटे घटनिष्ठतादृशविषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदाभावेन उक्तकूटवत्त्वघटितसाध्यस्याभावादिति वाच्यम् ;—त्वन्मते तादृशज्ञानविशेष्यत्वस्यैकत्वेन तादृशभेदकूटस्याप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः । न च त्वन्मतेऽपि तादृशवाक्यजन्यानामेव ब्रह्मविषयकनिर्विकल्पात्मकबोधानां बहूनां सम्भवात्तत्तज्ज्ञानविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदकूटप्रसिद्धिसम्भवः, अथवा तादृशज्ञानीयमुख्यविशेष्यतात्वसमानाधिकरणावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदत्वव्यापकाभेदतानिरूपकताया एव साध्यत्वान्न सिद्धसाधनम्, नापि त्वन्मते अप्रसिद्धिः, इति वाच्यम् ;—लक्षणाग्रहादिना तादृशवाक्यजन्यबोधविशेष्यत्वस्य घटेऽन्यमतेऽपि सम्भवेन तादृशविशेष्यतानिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदकूटसाधने बाधापत्तेः । ननु लक्षणाग्रहाजन्यतादृशवाक्यजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यतानिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदकूटस्य साध्यघटकत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, — त्वन्मतसिद्धस्य निर्विकल्पकबोधस्यासम्भवेन साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्, तादृशबोधस्य विशिष्टवाचकानां सत्यादिपदानां स्वरूपे लक्षणाग्रहजन्यत्वात् ।

यदि च सत्यादिपदलक्षणाग्रहजन्यो नोक्तनिर्विकल्पकबोध, किन्तु शक्तिग्रहजन्य एव, विशिष्टवाचकानां पदानामेकदेशपरित्यागेऽपि विशेष्ययोरेकार्थत्वयुपस्थितयोरेवाभेदान्वयाविरोधात्, यत्र शक्यतावच्छेदकाभेन रूपेणोपस्थितिस्तत्रैव लक्षणायास्सर्वसिद्धत्वात्, प्रकृते च शक्यस्वरूपमात्रोपस्थित्या लक्षणाविरहात्, अतएव आनन्दमयाधिकरणश्रीभाष्ये " अभ्यासेन शमाद्यधिकरणसूत्राणामेकार्थप्रतिपादनपरतया विशेषणादि

तात्पर्यासम्भवादेव विशेषणनिवृत्तेः वस्तुमात्रैकत्वप्रतिपादनान्न लक्षणाप्रसङ्ग" इत्यनूदितमित्युच्यते, तदापि भवन्मते सत्यं सर्वं वाच्यमिति वाक्यजन्यसप्रकारकबोधीयविषयत्वस्याप्युक्तानुगतरूपाक्रान्ततया तादृशविशेष्यतायाश्च सत्यत्वोपहित एव सत्त्वात्तेन तादृशविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताकभेदघटितकूटाभावेन पक्षतावच्छेदकाक्रान्ते तत्र बाधो दुर्वारः, तद्धर्मप्रकारकप्रतीतौ तद्धर्मोपहितस्य विषयत्वं न तु शुद्धस्येति भवता सिद्धान्तात्।

ननूपहितविषयकबोधोऽपि लक्षणाधीन एव, पदानां विशिष्ट एव शक्तिरित्यद्वैतसिद्धान्तात्, अन्यथा तत्त्वमसीत्यादावपि घटो द्रव्यमित्यादाविवोपहितयोरैक्यबोधसम्भवेन लक्षणाकल्पनस्यान्याय्यतापत्तेः; उक्तं च गुरुभिः- "विशिष्टान्वयधीत्वेन मुख्यवृत्तिज्ञानकार्यता, उपहितान्वयधीत्वेनामुख्यवृत्तिज्ञानकार्यता, अतएव लोहितोष्णीषा इत्यादौ सर्वत्र विशिष्टान्वय एवौत्सर्गिकः, अतएव घटो द्रव्यमित्यादावप्यमुख्यवृत्त्यैवोपहितान्वय" इति; इतिचेन्न,- "पदानामुपहित एव शक्तिः, उपहितसंस्कारेण विशिष्टेऽपि सत्त्वाद्यदा विशेषणेऽपि पदार्थान्तरान्वयतात्पर्यं तदा विशिष्टबोधः, नोचेदुपहितबोधः" इति नव्यमतस्य गुरुभिरेवोक्तत्वात्। तत्त्वमसीत्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्त्यैव लक्षणादर इति।

यत्तु पदार्थतावच्छेदकविशिष्टपरत्वशून्यतद्वाक्यतात्पर्यविषयलक्षणाग्रहाजन्यबोधविषयतानिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिवेशाभिप्रायेण, तादृशवाक्यजन्यस्य निर्विकल्पकबोधस्य सद्भावेऽपि सप्रकारकबोधस्यासम्भवादिति। तन्न, तथासति सत्यत्ववादिमतरीत्या तादृशबोधाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः, निष्प्रकारकबोधस्य तैरनुपगमात्। सप्रकारकबोधस्य च विशिष्टपरत्वशून्यतद्वाक्यतात्पर्यविषयत्वाभावात्। अन्यथा सत्यत्वोपहितचिति बाधापत्तेर्दुर्वारत्वात्। नच चिद्भिन्नत्वस्य पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन बोधकसत्यत्वोपहितचितस्तादृशपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वमिति वाच्यम्,-शुद्धचिति बाधवारणायोपात्तस्य चिद्भिन्नत्वस्य शुद्धचिद्भेदरूपत्वेन

सत्यत्वोपहितचित्त्वावच्छेदेन पक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वानपायात् । शुद्धोपहितयोर्भेदस्य भवत्सिद्धान्तसिद्धत्वात् । नच मिथ्यात्वावच्छेदोपहितचिति मिथ्यात्वरूपसाध्याभावेन बाधवारणायोपहितानुपहितसाधारणचिद्भेदस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमङ्गीकार्य इति वाच्यम्,—तथापि सत्यं सर्वं वाच्यमिति वाक्यात् सति तात्पर्ये व्यावहारिकसत्यत्वोपलक्षितघटादिस्वरूपविषयकनिर्विकल्पकबोधस्य गन्धवती पृथिवीत्यादिवाक्याद्गन्धाद्युपलक्षितस्वरूपविषयकनिर्विकल्पकबोधस्येव दुर्निवारतया तादृशबोधस्य च भवदुक्तरीत्या लक्षणागम्यत्वेन तादृशबोधीयमुख्यविशेष्यतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्य प्रपञ्चे अभावेन बाधापत्तेर्दुर्वारत्वात् । नच ब्रह्मान्यविषयकत्वनिष्प्रकारकत्वोभयाभाववत्त्वं तादृशबाधभयान्यथापि निवेश्यते, तथाच तादृशवाक्यजन्यस्य व्यावहारिकसत्यत्वोपलक्षितघटादिविषयकबोधस्य निरुक्तोभयाभाववत्त्वविशेषणेन व्यावृत्त्या नोक्तबाध इति वाच्यम्, एवमपि सत्यं सर्वं वाच्यमित्याकारकज्ञानविषयताव्यक्तेर्गौणरूपत्वात् ब्रह्मणश्च भावरूपधर्मानाश्रयत्वाच्छुद्धेर्घटितलक्षणस्य ब्रह्मणि सत्त्वेपि यथा सत्यत्वोपपत्तिस्तद्वद्घटस्यापि तत्त्वोपपत्त्या अर्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । नच भामतीकारस्य वाचस्पतेर्मते शुद्धस्य दृग्विषयत्वानङ्गीकारेपि विवरणकारमते शुद्धेप्यज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वाङ्गीकारात्तन्मताभिप्रायेणोक्तलक्षणस्य व्याख्यानान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्,—शुद्धस्य भावरूपधर्मानाश्रयत्वपक्षमवलम्ब्याप्यस्य लक्षणस्य लघुचन्द्रिकादिषु व्याख्यातत्वेनोक्तरीत्या सद्भेदनिवेशने पूर्वोत्तरसन्दर्भाशुद्धे दुर्वारत्वात् । लघुचन्द्रिकायां हि " ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् सत्त्वासत्त्वरूपधर्मद्वयशून्यत्वेन मिथ्यात्वापत्ति " रित्याशङ्क्य, "ब्रह्मणो भावरूपधर्मानाश्रयत्वेपि सत्त्वस्य स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभावरूपत्वेन तादृशाभावरूपधर्माश्रयत्वे विरोधाभावादुक्तातिव्याप्तिविरहत्, अभावस्य चाधिकरणीभूतब्रह्मस्वरूपत्वेन स्वभिन्नधर्मशून्यस्वरूपनिर्विशेषत्वकुण्ठकत्वाभावा" दिति परिहारस्य कृतत्वात् । नच मिथ्याभूत सर्वे

दृश्यमिति स्वाभ्युपगतप्रतीतिविषयत्वाभावः स्वमते ब्रह्मणि परमते तु प्रपञ्चे ऽप्यस्तीति तद्वद्भेदघटितलक्षणे तात्पर्यान्नोक्तार्थान्तरमिति वाच्यम्;—तादृशप्रतीतिविषयत्वाभावस्य तुच्छसाधारणतया तदवच्छिन्नभेदघटित लक्षणस्य तुच्छेऽनतिप्रसङ्गेन असद्वैलक्षण्यांशवैयर्थ्यात् । तादृशाभावे असद्भिन्नत्ववैशिष्ट्यं निवेश्य तत्सार्थक्योपपादनस्य प्रक्षालनाद्धीति न्यायेनायुक्तत्वात् । नच सद्भिन्नं सर्वमात्मभिन्नमित्याकारकवृत्तिविशेषविषयत्वस्य तुच्छसाधारणस्याभावः स्वमते ब्रह्मण्येव, सत्यत्ववादिमते प्रपञ्चेपीति तद्भेदघटितलक्षणे न कोपि दोष इति वाच्यम्;—तादृशवृत्तेर्विकल्परूपत्वे प्रपञ्चमात्रस्य स्वमतेपि तत्रासम्भवेन तद्विषयत्वाभावस्य प्रपञ्चसाधारणतया बाधप्रसङ्गात् । तस्या धीरूपत्वे तद्विषयत्वाभावस्य तुच्छेपि सत्त्वेन असद्वैलक्षण्यांशवैयर्थ्यात् । नच तृतीयैव काचिदन्तःकरणवृत्तिरुपेयते, यत्र प्रपञ्चतुच्छयोरुभयोरपि विषयतेति वाच्यम्;—सद्भिन्नं सर्वमात्मभिन्नमिति ज्ञानविषयत्वाभाववद्भेदस्य तादृशविषयत्वे पर्यवसानेन सिद्धसाधनात्; तादृशभ्रमविषयत्वस्य प्रपञ्चे अस्माभिरप्यङ्गीकारात्; प्रमात्वस्य चोभयानुमतस्यैकस्याभावेन प्रमाविषयत्वाभावनिवेशासम्भवात् ।

यत्तु ब्रह्मणि भावरूपधर्माङ्गीकारपक्षे एकैकविषयतावद्भेदत्वेन सद्भेदनिवेशः, तदनङ्गीकारे तु सत्त्वसम्बन्धप्रतियोगिकतादात्म्यवद्भेदत्वेनैव, नत्तादृशतादात्म्यस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तादृशतादात्म्यत्वेन, सिद्धान्ते तादृशतादात्म्यस्य ब्रह्ममात्रनिष्ठत्वेन तद्व्यक्तित्वेनैवावच्छेदकत्वसम्भवेनोक्तगुरुरूपेण तदयोगात्, तद्व्यक्तित्वेनावच्छेदकतया निवेशे च सिद्धसाधनात्, अतस्तादात्म्यत्वव्यापकविषयताकधीरूपेण, तादृशधियश्च तद्व्यक्तित्वेन प्रवेश इति । तत्तु पूर्वमेव निरस्तम् ।

एतेन सत्यं सर्वं वाच्यमिति वाक्यजन्यबोधस्य निरुक्तगुरुधर्मविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव सद्वैलक्षण्यमिति पक्षोपि निरस्तः, तादृशबोधस्यासार्वकालिकत्वेन विषयतासम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य सत्यत्ववादिमतेपि कदाचित्सम्भवेन सिद्धसाधनापत्तेः । नच निरवच्छिन्नविशेषणता

सम्बन्धेन तादृशाभावस्य साध्यघटकत्वात् सिद्धसाधनतेति वाच्यम्, तथापि तादृशविषयतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाङ्गीकारेऽपि विषयताया विषयतात्वेन सम्बन्धतायाः प्रामाणिकत्वेऽपि विशेष्यताप्रकारताभिन्नविषयतात्वेन सम्बन्धताया अप्रामाणिकतया तादृशाभावाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिर्दुर्वारेति दिक् ।

यत्तु साध्यघटकमसद्विलक्षणत्वमपि सत्त्वेन प्रतीयमानत्वम्; तच्च सत्तादात्म्यतद्वदन्यतरत्वम्, तेनाद्वैते नातिव्याप्तिः, नवा सत्तादात्म्ये बाधः; नचैवं सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य प्रपञ्चेऽसम्भवात् तद्वारणस्य तेनैव सम्भवेन सत्त्वाभावोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्,–परमते घटाद्यात्मकसत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य सद्रूपघटत्वादौ सम्भवेन सिद्धसाधनात्; विजातीयत्वमात्रस्य तात्पर्यत्वेन लक्षणत्वाभावाच्चेति । तन्न, स्वाभिमततादात्म्यस्यैव परमतासिद्धत्वेन सिद्धसाधनानवकाशात् । अतिव्याप्तिवारकत्वेन लक्षणे सत्त्वाभाववैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वाच्च । विजातीयत्वमप्यसत्, सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्यैव विजातीयत्वव्यावर्तकत्वसम्भवात् ।

यद्यपि गुरुचरणोक्तं– सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन या सत्तादात्म्यप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वम्, अस्ति च तादात्म्ये तादात्म्यवति द्रव्ये च स्वरूपसम्बन्धेन या सत्तादात्म्यप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यता, सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यवत्त्वादिति प्रतीत्यभावेऽपि वस्तुगत्या सतो यत्तादात्म्यं तद्वत्सदिति प्रतीतेस्तादृशविशेष्यत्वस्य प्रपञ्चे सत्त्वात्तद्वारणाय सत्त्वाभावनिवेशनमिति । तन्न, स्वरूपेण सत्तादात्म्यवत्त्वस्यैव सत्त्वसम्बन्धेनोक्तविशेष्यतापर्यन्तनिवेशनस्य गुरुत्वात् । सत्तादात्म्येऽपि तेन सम्बन्धेन तत्सत्त्वात् । अन्यथा तादृशविशेष्यत्वस्याप्ययोगात् । प्रमादाच्च तदुपपादनस्यासत्यपि सम्भवादिति ।

सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वभङ्गो द्वितीयः ॥२॥

——(*)——

प्रतिपन्नोपाधावित्यादिमिथ्यात्वभङ्गः ।

———(*)———

यद्यपि " नेह नाने " ति श्रुत्यर्थे विवदमानं प्रति साध्यान्तरमुक्तं-प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम् , पारमार्थिकत्वाकारेणोक्तनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् ; प्रतिपन्नोपाधौ- स्वप्रकारकधीविशेष्ये सर्वत्र धर्मिणि. त्रैकालिकस्य- सर्वदा विद्यमानस्य , अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्यर्थः । येन सम्बन्धेन यद्रूपविशिष्टसम्बन्धितया यदज्ज्ञातं तत्सम्बन्धतद्रूपावच्छिन्नं तन्निष्ठात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं निवेश्यम् , अन्यथा सम्बन्धान्तररूपान्तरावच्छिन्नमुक्तप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनापत्तेः; तस्माच्च स्वनिष्ठप्रकारताविशिष्टप्रतियोगितावत्त्वं मिथ्यात्वमिति फलितम् । प्रतियोगितायां प्रकारतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धो भयावच्छिन्नत्व स्वविशिष्टाभावीयत्वोभयसम्बन्धेन । अभावे स्ववैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन। स्वाधिकरणता स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्ना, नतु स्वनिरूपितविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्ना, तथा निवेशे रजतशून्यशुक्त्यादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितरजतनिष्ठयत्किंचित्प्रकारतामादाय सिद्धसाधनापत्तेः । भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना । अत्र न स्वपदं विशेषानुमाने रजतत्वविशिष्टपरम् , वियत् मिथ्या दृश्यत्वादित्यनेन विशेषपक्षकानुमानस्य सामान्यपक्षकानुमानस्य च विवक्षितत्वात् । 'वियन्मिथ्या नवा पृथिवी मिथ्या नवे ति प्रत्येकं वा विप्रतिपत्ति' रित्यादिना विशेषपक्षिकायाः ब्रह्मप्रमातिरिक्तेत्या दिना सामान्यपक्षिकाया अपि विप्रतिपत्तेरद्वैतसिद्ध्यादौ प्रदर्शितत्वात् । तत्र रजतत्वविशिष्टं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नरजतत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टप्रतियोगिताश्रयः दृश्यत्वाद्घटवदिति विशेषानुमानम् , रजतत्वेन घटो नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादाय घटे साध्यस्य प्रसिद्धत्वात् । ब्रह्मप्रमाबाध्य

कस्यापि प्रकारत्वोपगमेनोक्ताव्याप्तिपरिहारेऽप्यत्र लक्षणे त्रैकालिकत्वनिवेशन व्यर्थम्, अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावस्य स्वप्रकारकधीविशेष्यतासमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वाभावादेव वारणेनाव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावमादायोपात्तरानवकाशात्, भेदघटितव्यापकतानिवेशमङ्गीकृत्याव्याप्यवृत्त्यभावमादाय दोष सम्पाद्य तद्वारकविशेषणोपादानस्य प्रक्षालनाद्धीति न्यायेनायुक्तत्वात् । न चास्मन्मते सर्वस्यापि सर्वत्र विद्यमानाभावप्रतियोगित्वेनात्यन्ताभावघटितव्यापकत्वासम्भवात् भेदघटितमेव तदुपादेयमिति त्रैकालिकत्वनिवेशन सार्थकमिति वाच्यम्,— समानाधिकरणप्रतीतिस्थले सर्वत्र भेदाभेदोभयवादिना भवताप्यत्यन्ताभावघटितस्येव भेदघटितस्यापि व्यापकत्वस्य दुर्घचत्वात् । रजतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाधिकरण रजतत्वावच्छिन्नाभाववदिति समानाधिकरणप्रतीतिसत्त्वेन तत्र तादृशाभाववद्भेदस्याप्यावश्यकत्वात्, अन्यथा गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्न समानाधिकृतत्वादित्यनुमाने समानाधिकृतत्वरूपहेतोर्व्यभिचारापत्तेः । न चाय भेद औपाधिक इति व्यापकताघटकभेदेनौपाधिकत्वानिवेशान्न व्यापकत्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् भवन्मते औपाधिकत्वस्य मिथ्यात्वेनौपाधिकत्वाभावरूपानौपाधिकत्वस्यौपाधिकभेदेऽपि सम्भवात्, अथ भेद औपाधिक इति समानाधिकरणप्रतीतिसत्त्वेनौपाधिकत्वावच्छिन्नभेदरूपस्याप्यनौपाधिकत्वस्य तादृशभेदसम्भवात् । मिथ्यात्वघटकाभावस्य पारमार्थिकत्वापेक्षेऽत्यन्ताभावघटितव्यापकत्वस्यैव सम्भवात् । मिथ्यात्वघटकाभावस्य व्यावहारिकत्वेऽपि तादृशाभावस्य सर्वत्र सर्वेऽपि लोकसिद्धाभावीयाधिकरणतानामभ्युपगमत्वेन व्यापकताघटकाभावसम्भवतया निवेशसम्भवादत्यन्ताभावघटितव्यापकतानिर्वचनस्य भवद्भिः स्वमते समाश्रितत्वेन तादृशव्यापकत्वनिवेशस्य निर्दुष्टत्वाच्च । न च मिथ्यात्वघटकाभावस्य पारमार्थिकत्वाकल्पेऽपि शुक्तिरूप्ये व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वस्यैव वक्तव्यतया तत्राव्याप्तिरित्यत्यन्ताभावघटितव्यापकतानिर्वचन न सम्भवति, एव स्वाश्रयस्य स्वाभाविप्रेण बाध

दर्शनेन तत्र प्रातिभासिकाभावघटितस्यैव तस्य वक्तव्यतया तत्राप्य व्याप्तिरिति वाच्यम् ,- भेदघटितव्यापकतापक्षमालम्ब्य त्रैकालिकत्वनिवेशे तत्रोभयत्राव्याप्तिध्रौव्यात् , व्यावहारिकाभावादौ निरुक्तत्रैकालिकत्वाभावात् ।

यत्तु- त्रैकालिकत्वं कालत्रयसम्बन्धित्वं- कालत्वव्यापकत्वपर्यवसि- तम् , तच्च व्यावहारिकेऽप्यभावे नानुपपन्नम् , मुक्तौ कालानभ्युपगमेन कालत्वव्यापकतायास्तत्राक्षतेरिति । तन्न;- निरुक्तत्रैकालिकत्वस्याव्याप्य वृत्त्यभावसाधारण्येन तादृशाभावमादायार्थान्तरावारकत्वेन अव्यावर्त कत्वापत्तेः । स्वात्मगजादावव्याप्तेश्चावारणात् , तत्र स्वात्मतदभावघटित मिथ्यात्वस्योपपादनीयत्वेन तादृशाभावे निरुक्तत्रैकालिकत्वाभावात् । यदि च त्रैकालिकपदं निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धघटितव्यापकताभाय, तथा चोक्तार्थान्तरवारणं,अव्याप्यवृत्त्यभावस्य तादृशसम्बन्धेन व्यापकत्वाभावात् ; स्वात्मगजादावपि नाव्याप्तिः, तत्र तादृशगजाभावे उक्तव्यापकत्वसत्त्वादि त्युच्यते; तदापि भावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तेरप्रामाणि कत्वेन तेन सम्बन्धेन घटादिमद्भेदस्य प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या प्रसिद्धत्वेन घटादेर्घटाभावप्रकारतानिरूपितनिरुक्तव्यापकताश्रयतादृशाभावप्रतियोगित्वे - ऽपि यथा न मिथ्यात्वं तद्वदेव प्रपञ्चस्यामिथ्यात्वापत्त्यार्थान्तरस्य दुर्वा- रत्वात् । नच स्वप्रकारकधीविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपित निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वे सति निरवच्छिन्न विशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वमेव तादृशव्यापकत्वम् . घटादेश्चोक्तसम्बन्धेन वृत्तित्वाभावान्नोक्तदोष इति वाच्यम् ; तथासति स्वात्मगजाभावेऽव्याप्त्या पत्ते , तत्र स्वात्मगजात्मकाभावमादाय मिथ्यात्वस्य भवद्भिरुपपादनात् । एव निषेधपदस्यात्यन्ताभावपरतया व्याख्यानमपि न युक्तम् , भेदप्रतियोगि ताया भेदसहिष्णुतादात्म्यावच्छिन्नत्वाभावात् । भेदासहिष्णुतादात्म्यस्य च भवद्भिरनङ्गीकारात् तादृशप्रतियोगितामादायार्थान्तरानवकाशात् ।

यत्तु- तादृशभेदप्रतियोगितया अप्रसिद्धत्वेपि प्रकृतानुमानेनैव भेद निरूपितत्वाद्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासिद्धिमादायार्थान्तरवारणाय स्यन्ताभावत्वनिवेशनमावश्यकमिति । तन्न, तेन सम्बन्धेन तदधिकरणे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वेनात्यन्ताभावत्वानिवेशेपि समीहितसिद्ध्या अर्थान्तरानवकाशात; अत्यन्ताभावत्वघटितमेव मिथ्यात्वमिति नियमाभावात् । तथा सति संसर्गाभावपरतया तादृशपदस्य व्याख्यानान्तरासाङ्गत्यापत्ते, संसर्गाभावो वा निवेश्य इत्यनेन तादृशपक्षस्यापि भवद्भिरवलम्बनात् । एवं संसर्गाभावनिवेशपक्षे ध्वंसप्रतियोगितामादायार्थान्तरापत्तिश्च भवता दुर्वारा स्यात् ।

यत्तु ध्वंसस्य त्रैकालिकत्वाद्यभावाद्वारणमिति । तन्न,- प्रकृतानुमानबलेनैव त्रैकालिकत्वादिविशिष्टध्वंसादिप्रतियोगितासिद्ध्यापत्ते । वस्तुतस्तु भेदासहिष्णुतादात्म्यसम्बन्धमङ्गीकार्यम, अत्यन्ताभेदे घटो घट इत्यादि शब्दाभावेपि तथाविधप्रत्यक्षानुत्पत्तौ बाधकाभावात् । अतएव निर्वह्निर्वह्निमानित्यत्र वह्न्यभाववति वह्नि, वह्निमान् निर्वह्निरित्यत्र वह्निमति वह्न्यभाव इति दोषत्वं गदाधरप्रभृतिभिरुपगम्यते । नचाज्ञायमानस्य दोषत्वमुपपद्यते । नापि निर्वह्नौ निर्वह्नित्वप्रकारकमेव ज्ञानम्, नतु तादात्म्येन निर्वह्न्यादिप्रकारकमिति विनिगन्तु शक्यते, निर्वह्नौ निर्वह्नित्वव्याप्यवत्तापरामर्शान्निर्वह्निविधेयकानुमितेर्दुर्वारत्वाच्च । किंच व्यधिकरणसम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टसम्बन्धितया यत्रज्ञायते तन्निष्ठात्यन्ताभावीयोक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामादायार्थान्तरवारणाय येन येन सम्बन्धेनेत्यवश्य वाच्यतया संयोगादिना घटादिसम्बन्धितया ज्ञायमाने संयोगादिना घटादिनिषेधसिद्धेरावश्यकतया भेदमात्रसिद्ध्या अर्थान्तरानवकाशात् । एवं विरुद्धघटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय तद्दोषवारणाय भवद्रूपवैशिष्ट्यस्यापि विवक्षणीयतया सत्त्वादिविशिष्टसम्बन्धितया ज्ञायमाने सर्वत्र सत्त्वावच्छिन्नभेदासिद्धावप्युद्देश्यसिद्धेरत्यन्ताभावत्वनिवेशेन

न किञ्चित्प्रयोजनमिति बोध्यम् । किंच गेहध्वसादे स्वसाधारणस्वप्रकारकधीविशेष्यतां प्रति व्यापकत्वाभावादेव वारणात् तद्वारणायोक्तमत्य-ताभावत्वमफलमेवेति बोध्यम् । एवं प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशनमयुक्तम् , दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापत्तेः , विशेषानुमाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितामादाय घटादेः दृष्टान्तीकृतत्वात् ; तादृशप्रतियोगितायाश्च सम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् । नच घटत्वादिविशिष्टपटाद्यवगाहिज्ञान- घटत्वादिनापटाद्यभावावगाहिज्ञानयोः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावसत्त्वात्तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य च सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वमाव-श्यकम् , व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्य व्यधिकरणधर्मप्रकारेण तद्वत्ताज्ञानविरोधित्वं च दीधितिकारानुमतम् , तेन बाधग्रन्थे लाघवोपनीतकाचनमयत्वादिना वह्न्याद्यनुमितिविरोधितया काचनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावस्य हेत्वाभासत्वोक्तेरिति वाच्यम्; उक्तयुक्त्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य गदाधरादिभिः व्यवस्थापितत्वेपि तादृशयुक्ते भवत्सिद्धान्तविरुद्धत्वात् । भवत्सिद्धान्ते घटत्वविशिष्टपटवानिति ज्ञानं काचनमयवह्निमानिति ज्ञानंच प्रातिभासिकविषयकम् , अन्यथाख्यातेः भवद्भिरनङ्गीकारात्, तादृशप्रातिभासिकविषयकज्ञानयोश्च तादृशप्रातिभासिकाभावविषयकज्ञानस्यैव विरोधित्वं युक्तम् , नोक्तव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्येति ।

नच घटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति घटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठप्रतियोगिताकाभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया व्यधिकरणधर्माव-च्छिन्नाभावज्ञानस्याप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वेन प्रतिबन्धकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् ;- तथासति घटत्वेन पटवानिति बुद्धौ घटत्वेन पटजलोभयं नास्तीति ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतापत्तेरिति । तद्वारणाय तदुभया

वच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धौ तदुभयपर्याप्तावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावज्ञान-
त्वेनैव प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तव्यतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञान
स्यापि, घटत्वेन पटाभावस्य घटत्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् ।
ननु तादृशव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वमावश्यकम्, अन्यथा तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या तस्य
बाधत्वकथनासङ्गत्यापत्तेः, तथाच तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य सम्ब
न्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन तादृशप्रतियोगितायाः अपि सम्बन्धावच्छिन्नत्व
सिद्ध्या न साध्यवैकल्यमिति वाच्यम् एवमपि साध्यवैकल्यस्य दुर्वा
रत्वात्, रजतघटोभयाभावमादाय रजतादौ सिद्धसाधनवारणाय प्रकारता
वच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्यैव प्रतियोगितायां निवेशनीयतया
रजतत्वेन घटाभावीयप्रतियोगिताया व्यावर्तनात्, तादृशप्रतियोगितायाः रजतत्व
घटत्वोभयावच्छिन्नत्वेन तादृशप्रकारतावच्छेदकीभूतरजतत्वपर्याप्तावच्छेदक
ताकत्वाभावात् ।

एतेन स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्थाने स्वानवच्छेदकसम्बन्धा
नवच्छिन्नत्व निवेशेऽपि पूर्वोक्तसाध्यवैकल्यपरिहारेऽपि न निस्तार । किञ्च
रजतस्य सत्यतामुपगम्य तदाश्रयत्वेन प्रतीयमाने तदवयवे तत्सामान्या
भावानुपगमेऽपि उक्तानुमानबलेनैव रजतत्वावच्छिन्नघटानिष्ठप्रतियोगित्वस्य
रजते सिध्यापत्त्यार्थान्तरं दुर्वारम् । न च पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताघटितसाध्ये पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यात्यन्ताभावमादाय दोषवारणाय
तद्रूपसामानाधिकरण्यनिवेशवदत्रापि तन्निवेश्यमिति वाच्यम्, तथासति
साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः, रजतत्वेन घटाभावप्रतियोगितायाः रजतत्वसामानाधि
करण्यविरहात् । पारमार्थिकत्वावच्छिन्नरजतत्वसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितायाः प्रातीतिकरूप्ये प्रसिद्धत्वेन पारमार्थिकत्वघटितसाध्यकल्पे
साध्यप्रसिद्धिविरहेण तत्कल्पे तादृशविशेषणोपादानसम्भवात् । रजतत्वा

वच्छिन्नाभावस्य च रजतावयवसाधारणरजतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित विशेष्यताव्यापकत्वाभावात्, तादृशाभावप्रतियोगितामादाय शुक्तिरूप्येऽपि प्रथमकल्पे साध्यप्रसिद्ध्यसम्भवात् ।

अथात्र रजतत्वेन केवलघटाभावप्रतियोगिताया रजते असम्भावितत्वया तादृशप्रतियोगितामादायार्थान्तरानवकाशेन रजतत्वेन रजतघटान्यतराभावप्रतियोगितामादाय रजतत्वेन रजतघटोभयाभावप्रतियोगितामादाय वार्थान्तरं वाच्यम्,— नाच, सत्यत्ववादिमते रजतालये रजतसामान्याभावस्येवोक्तान्यतराभावस्याप्यसत्त्वात् रजतप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकत्वाभावात् । तत्र तत्सिद्धौ च रजतस्य सत्यत्वाभङ्गस्य दुर्वारत्वात् । नास्य, निरुक्तप्रतियोगितारूपसाध्ये अन्यासज्यवृत्तित्वविशेषणेन पर्याप्तिरसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वोपगमेन वा तादृशोभयाभावमादायार्थान्तरवारणसम्भवादिति चेन्न,- तथाप्युक्तप्रकारद्वयस्य पारमार्थिकत्वघटितसाध्येऽपि सम्भवेन तत्र सामानाधिकरण्यनिवेशनैयर्थ्यं दुर्वारम् । तत्कल्पेऽपि पारमार्थिकत्वेन केवलशुक्तिरूप्याभावप्रतियोगित्वस्य घटे असम्भवेन पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यघटान्यतराभावस्य कपालादिसाधारणघटप्रकारतानिरूपितविशेष्यताव्यापकत्वाभावेन व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताक केवलान्वयिन पारमार्थिकत्वेन घटशुक्तिरूप्योभयाभावमादायार्थान्तरस्य वक्तव्यतया निरुक्तोभयाभावप्रतियोगिताया घटत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेन यथाश्रुततद्विशेषणेन वारणाभावात् । पर्याप्तिद्वयगर्भसामानाधिकरण्य निवेश्य वारणस्य कर्तव्यतया तदपेक्षया पर्याप्तिसम्बन्धेन साध्यताया एव युक्तत्वात् ।

एतेन प्रथमसाध्ये साध्याप्रसिद्धिभयेन सामानाधिकरण्यानिवेशासम्भवात् रजतत्वेन रजतघटोभयाभावमादायार्थान्तरवारणाय रजतत्वावच्छिन्नोक्ताभावप्रतियोगिताशून्यत्वं पक्षे विशेषणं देयम्, पारमार्थिकत्वघटितद्वितीयसाध्येन सामानाधिकरण्यानिवेशेऽपि प्रातीतिकघटे त।

येन रूपेण सामानाधिकरण्यनिवेशेनैव तद्वारणसम्भवात्तुच्छत्वोपपक्षविशेषणो पादाने गौरवाच्च रूपेण सामानाधिकरण्यविशेषणेनैव पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यादावप्रसिद्धप्रतियोगिताकाभावमादायार्थान्तरं वारणीयमिति निरस्तम्। उभयत्र पर्याप्तिसम्बन्धेन साध्यत्वावच्छेदकत्वेऽर्थान्तरवारणसम्भवे तदर्थं निवेशनान्तरोपादानानौचित्यात्, प्रथमसाध्ये पक्षे तद्विशेषणोपादाने आश्रयासिद्धेर्दुर्वारत्वाच्च। रजतत्वेन रजतघटोभयाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना मते प्रसिद्धत्वेन भवता च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमभ्युपगच्छता तादृशप्रतियोगिताशून्यत्वस्य रजते असम्भवात् ।

यत्तु— पारमार्थिकत्वेन घटशुक्तिरूप्योभयाभावबिन्दुः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमतो ऽप्रसिद्ध्या केवलान्वयित्वेन तत्प्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनमित्याशङ्क्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय येन येन सम्बन्धेनेति वीप्साया आवश्यकत्वेन घटशुक्तिरूप्योभयं पारमार्थिकमिति ज्ञाने विषयतया तदुभयवृत्ति तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदुभयाभावमादाय सिद्धसाधनमिति समाहितम्। तन्न; पारमार्थिकत्वेन घटशशशृङ्गोभयाभावमादाय सिद्धसाधनतादवस्थ्यात् । शशशृङ्गस्यापारमार्थिकतया तदुभयस्य क्वचिदपि पारमार्थिकत्वेनासत्त्वात् । अथ घटशशशृङ्गोभयं पारमार्थिकमिति ज्ञाने तदप्रामाण्ये नास्ति, तथाहि,— यत्र यद्रूपावच्छिन्नधर्मसम्बन्धावच्छिन्नविशिष्टाधेयतानिरूपकत्वज्ञानं प्रमा तत्र तद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानं न प्रमेत्यविवादम्, भूतलादौ घटत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिष्ठाधेयतानिरूपकत्वज्ञानस्य प्रमात्वेन तत्र तादृशाभावज्ञानस्य असत्त्वदर्शनात्, घटशशशृङ्गोभयं पारमार्थिकमिति ज्ञाने च पारमार्थिकत्वावच्छिन्नविषयितासम्बन्धावच्छिन्नतदुभयनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वज्ञानस्य प्रमात्वाच्च तत्र तादृशाभावज्ञानप्रमेति न तत्र तादृशाभावसम्भव इति चेन्,— आधेयतापर्याप्त्यधिकरणविषयिताप्रदर्शितावच्छेदकत्वेनाग्रहात्संपारमार्थिकत्वस्योभयपर्याप्ताधेय-

तावच्छेदकत्वायोगात्, उक्तज्ञानस्य प्रमात्वासम्भवात् । न च विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयता विषयतारूपैवेति पारमार्थिकत्वस्याप्युक्ताधेयतावच्छेदकत्वसम्भवः, अगत्यनुरोधेन विषयावृत्तिधर्मस्यापि विषयतावच्छेदकत्वावश्यकत्वादिति वाच्यम्;- परमते घटः पारमार्थिक इति ज्ञाने विषयितया पारमार्थिकत्वविशिष्टघटाभावासत्त्वेन बाधवारणाय प्रातिभासिकान्य पारमार्थिकत्वस्य निवेश्यत्वादिति ।

किञ्च—पारमार्थिकत्वघटितसाध्यकल्पेऽन्योन्याश्रयः; पारमार्थिकत्वस्य मिथ्यात्वाभावरूपत्वात्। पारमार्थिकत्वस्यापि पारमार्थिकत्वाकारेणैव निषेधस्य वक्तव्यतयानवस्थापत्तिश्च । अन्यथा आरोपितस्य पारमार्थिकत्वस्य प्रपञ्चेऽभ्युपगतत्वेन तत्र तदभावस्य दुरुपपादत्वात् । येन रूपेण येन सम्बन्धेन च यत्र यदारोप्यते तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावानङ्गीकारपक्षे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमाश्रित्य साध्योपपत्त्यर्थमुक्तपक्षावलम्बनात् । आरोपितपारमार्थिकत्ववति प्रपञ्चे स्वरूपेण तदभावासम्भवात् ।

यत्तु— पारमार्थिकत्वं प्रकृते न मिथ्यात्वाभावः, किन्तु ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीः, तथा च विषयतासम्बन्धेन तदवच्छिन्नस्य प्रतियोगित्वस्य निवेशान्नान्योन्याश्रयः, पारमार्थिकत्वस्य तद्घटितमिथ्यात्वाघटितत्वात् । नचोक्तधियस्तद्व्यक्तित्वेन निवेशासम्भवः, परार्थानुमाने तदादिसर्वनामशब्देन साध्यनिर्देशस्यासाम्प्रदायिकत्वात् तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानापेक्षया लघोर्घटत्वादेरेव विशेष्यतासम्बन्धेन प्रपञ्चनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वात् । नापि तादृशधीत्वेन तस्य तद्व्यक्तित्वाद्यपेक्षया गुरुशरीरत्वेन येन रूपेण धियः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निवेशयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम्;— तादृशधीत्वोपलक्षिततज्ज्ञाननिष्ठावच्छेदकताया एव निवेशेन तादृशधीत्वस्य गुरुत्वेऽपि क्षतिविरहात् । न चैवं प्रपञ्चस्य तादृशपारमार्थिकत्ववत्त्वेऽपि पूर्वक्षणवृत्तितादृशपारमार्थिकत्वरूपधीव्यक्तित्वेन तद्घटादेस्तद्

धिकरणे घटाभाववत्त्वेन सिद्धसाधनमिति वाच्यम्;– अनवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताया एव निवेशात् स्वनिष्ठघटाद्यत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यासम्भवात् । नच प्रपंचस्य मिथ्यात्वसंशयकाले प्रकृतानुमानस्यावतारः, तथा च तत्काले तादृशधीविशेष्यकत्वस्य सन्दिग्धतया प्रपञ्चेऽपि तादृशधीत्वेन प्रपञ्चाभावो ज्ञातुमशक्य इति वाच्यम्,- उक्तधीत्वेन प्रपञ्चत्वं यत्र निर्णीतं तत्रैव तद्रूपेण प्रपंचाभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन प्रपंचे तादृशधीविषय प्रयुक्ते तादृशधीत्वेन प्रपंचस्य प्रसक्ति संशये सत्यपि तद्रूपेण तत्र तस्याभावज्ञाने प्रामाण्याभावाद्प्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वपक्षेऽपि प्रत्यक्षं प्रत्येव तस्यास्तादृशानुमित्यात्मकपरोक्षाभावज्ञाने तदस्वीकारादिति । ततः- प्रपंचसत्यतामतेऽपि घटपटादिविशेष्यकधीत्वानां उक्तपारमार्थिकत्वानां भिन्नभिन्नतया चाखिलान्यायेन घटादिविशेष्यकधीत्वपारमार्थिकत्वेन घटाद्यभावमादाय सिद्धसाधनात् । नच तादृशधीत्वव्यापकनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वमेव पारमार्थिकत्वावच्छिन्नत्वम्, तथा च घटादेः घटादिविशेष्यकधीत्वव्यतिरिक्तपारमार्थिकत्वेन अभावमादाय सिद्धसाधनस्य नावकाशः, तदीयप्रतियोगितायाः पारमार्थिकत्वसामान्यानवच्छिन्नत्वेन तादृशधीत्वव्यापकावच्छेदकताकत्वाभावात्, पारमार्थिकत्वसामान्येन घटाद्यभावस्य च तादृशवादिनोऽप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्; अवच्छेदकानुगमकल्पनायां भिन्नभिन्नावच्छेदकव्यक्तीनां स्वरूपत एकावच्छेदकताश्रयत्वासम्भवात्, दण्डादिव्यक्तीनां दण्डत्वादिनानुगतानामेवैकावच्छेदकत्वसम्भवात् । तथा च प्रपञ्चेऽपि ज्ञानानिवर्त्यमूलाज्ञानमात्रविषयकाधिष्ठानपि बहुत्वेन तादृशधीत्वव्यापकनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः । एवं घटगतपारमार्थिकत्वतदन्यगतपारमार्थिकत्वोभाभ्यां प्रमेयसामान्याभावमादाय सिद्धसाधनं दुर्वारम् । घटादावेकैकपारमार्थिकत्वसत्त्वेऽपि यावत्पारमार्थिकत्वाभावेन यावत्पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशधीत्वव्यापकनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्यापि सम्भवात् । नच यावन्ति

पारमार्थिकत्वानि तत्तदवच्छिन्नस्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकाभावप्रतियो-
गित्वकूटवत्त्वस्य साध्यत्वान्नोक्तासिद्धसाधनावसरः, घटादिगतपारमार्थिकत्वेन
घटादेरभावस्य प्रसिद्धावपि घटगतपारमार्थिकत्वावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्व
स्यापि कूटान्तर्गतत्वेनतस्य घटादौ सत्त्ववादिभिरनङ्गीकारात्, तथा च तादृश
धीत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवोक्तसाध्य पर्यवसितम् ।
भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च आधेयतासम्बन्धावच्छिन्ना, आधेयता च स्व
निष्ठतादृशप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नेति
वाच्यम्,-एवमपि सविकल्पकधियामेव ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीत्वरूपानु
गतरूपाक्रान्ततया निर्विकल्पकस्य च तदनाक्रान्तत्वेनोपहितधीत्वे बाधापत्तेः
तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वस्योपहितत्वस्यैव सम्भवात् ज्ञाननिवर्त्याविषय
कत्वरूपं ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकत्व निरुच्योक्तरूपस्य स्वमते निर्वि
कल्पकमात्रवृत्तित्वादुक्तदोषवारणेपि ज्ञानं सर्वं स्वविषयकमिति वादिनां
मते ज्ञानमात्रस्य ज्ञाननिवर्त्यस्वविषयकत्वेन ज्ञाननिवर्त्याविषयकधियो
प्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्ते । नच स्वविषयकत्वस्वभिन्नत्वोभय
सम्बन्धावच्छिन्नज्ञाननिवर्त्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविशिष्टधीत्वेन तादृशो
भयसम्बन्धावच्छिन्नज्ञाननिवर्त्यनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवद्धीत्वेन
वा पारमार्थिकत्वपदार्थभूता धियोनुगमस्य तादृशधीत्वव्यापकत्वनिष्ठनिरवच्छि
न्नावच्छेदकताकतादृशप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वाङ्गीकारान्न साध्याप्रसिद्धिरिति
वाच्यम् , एवमपि तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वे निरुक्तपक्षतावच्छेदका
क्रान्ते बाधस्य दुर्वारत्वात् । तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वस्य स्वस्मिन्
विषयतासम्बन्धेन सत्त्वेन तेन रूपेण स्वस्य निषेधासम्भवेन यावन्ति पार
मार्थिकत्वानि तत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकूटवत्त्वस्य निरुक्ताधेयतासम्बन्धेन
तादृशधीत्वव्यापकत्वपर्यवसितस्य साध्यस्य तत्राभावात् । नच स्वभिन्न
तादृशधीत्वव्यापकत्वमेव साध्यमिति नोक्त बाधः । एकधीरूपपारमार्थिकत्व
स्य तदन्यधीरूपपारमार्थिकत्वान्तरेण निषेधसाध्य साध्यपर्यवसानसम्भवा

दिति वाच्यम्, एतस्यत्वननुगमापत्तेः । पक्षीभूतघटादिवृत्तित्वेनैव स्वादे नोपादेयत्वात् । न च तादृशाभावत्वव्यापकत्वमेव साध्यम् । व्यापकताघटक भेदप्रतियोगितावच्छेदकताचाधेयतासम्बन्धावच्छिन्ना, आधेयता च स्वनिष्ठ तादृशप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभाववत्त्वविशिष्टोभयाभाव वत्त्वसम्बन्धावच्छिन्ना, तथा च स्वभिन्नतादृशाभावरूपपारमार्थिकत्वे स्वनिष्ठ तादृशप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेन तदभावाभावेन तदात्मकपारमार्थिकत्वे च स्वभिन्नत्वाभावेनोभयाभावसत्त्वे च तादृश भेदव्यापकतया तादृशोभयाभाववत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्यापकत्वस्यापारमार्थिकत्वेऽपि सत्त्वादिति वाच्यम्,— एवमपि तादृशपारमार्थिकरूपात्मकधियामेकस्या अन्यथा तस्या अन्यतमया तस्या अन्यतमया निषेधप्रतियोगित्वस्य वाच्यत्वेनानुमितिविषयतानवस्थाया दुर्वारत्वात् ।

ननु पारमार्थिकत्वमबाध्यत्वोपलक्षितस्वरूपम् । ऐक्यसम्बन्धेन न निष्ठावच्छेदकताकाभावो विशेष्य । तेनाध्यासिकसम्बन्धेन प्रपञ्चमात्रोक्त पारमार्थिकत्वस्य प्रपञ्चमात्रवृत्तित्वेन स्वरूपावच्छेदकत्वपक्षोक्तदोष । पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तेऽवच्छेदकत्वस्याभावेऽपि न क्षति । यैस्तदभ्युपगमात् । स्वरूपेण तत्प्रसक्तिसम्भवात् । व्यधिकरणस्य धर्मविशेषस्याप्यन्यस्यापि सम्बन्धविशेषस्य प्रतियोगितायामवच्छेदकत्वसम्भवाच्चेति । तत्र,— पूर्वपक्षिणा यत्किञ्चिदेकत्वरूपात्मकपदार्थाभावमादाय घटादौ सिद्धसाधनवारणाय निरवच्छिन्नावच्छेदकताया निवेशनीयतया घटादिस्वरूपपारमार्थिकत्वाभावेन घटादि स्वाध्यस्तरूपत्वेऽप्येवमसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात्तादृशाभावमादाय घटादौ सिद्धसाधनापत्तेः । न च सखण्डस्यापि स्वरूपस्यानवच्छिन्नावच्छेदकतात्वबाधकाभाव इति गुर्वायुक्तं युक्तम् । तथापि तस्य घटादेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वानुपगन्तृतार्किकादिमते सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽपि स्वान्येन तत्तद्घटाभ स्वरूपेणावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय दृश्यमात्रे सिद्धसाधनात् ।

यत्तु— ज्ञानानिवर्त्यत्वमेव पारमार्थिकत्वं, तद्विशिष्टविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकतादृशप्रतियोगित्वमेव साध्यम्; अतो नानवस्था, ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपेण स्वस्येतरसकलदृश्यानां निषेधप्रतियोगित्वसम्भवात् तस्याभावीयविशेषणतासम्बन्धेन स्वाधिकरणेऽप्यसत्त्वात् लाघवादेव निवेशमत इति । तन्न; ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वघटादीनां ज्ञाननिवर्त्ये प्रपञ्च इति प्रतीतिभेदाभेदानियततत्त्वं च स्वीकुर्वाणानां भवता ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्य ज्ञाननिवर्त्यभेदस्य वा प्रपञ्चानिष्ठतया तन्निष्ठप्रतियोगितायां व्यधिकरणतद्धर्मावच्छेदकत्वासम्भवात् । न च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्य प्रपञ्चे ऽभावात्तस्य व्यधिकरणतयावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यम्; प्रतियोग्यनधिकरणत्वाभावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य वा उक्तरीत्या प्रपञ्चेऽपि सम्भवेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्यापि प्रपञ्चे सम्भवात् । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतदभावनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनवारणाय स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयतयोक्ताभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावत्वेन व्यधिकरणतयावच्छेदकत्वसम्भवे स्वरूपतस्तदसम्भवाच्च । न च विशिष्टस्यातिरिक्ततामते प्रतियोग्यनधिकरणीभूतक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावस्य प्रपञ्चेऽभावात् स्वरूपत एव व्यधिकरणतयावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यम्; तथापि घटादिवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावस्य घटादिनिष्ठप्रतियोगितायामप्यवच्छेदकत्वसम्भवेन पूर्वोक्तरीत्या सिद्धसाधनवारणाय तादृशाभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव साध्यकार्यत्वेन बाधतादवस्थ्यात् । किंच पारमार्थिकत्वघटत्वोभयाभावघटाद्यभावमादाय सिद्धसाधनं दुष्परिहरम् । पारमार्थिकत्वपर्याप्तावच्छेदकताकतादृशप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वे च साध्याप्रसिद्धिः । प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकताया गदाधरादिभिर्व्यवस्थापितत्वादिति दिक् ।

यदपि सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव साध्यं पर्यवसितम्, तथा च प्रपञ्चस्यालीकत्वापत्तिरित्याशङ्क्य कालसम्बन्धित्वसमानाधिकरणस्य

तस्य निवेश्यत्वादिति समाहितम् । तत्र शङ्कैव नावकाशोपपद्यते । तथाहि, अलीकत्वपदेन सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव विवक्षितम्, किंवा निरुपाख्यत्वम्, अथवा कालासम्बन्धित्वम्, यद्वा अलीकपदवाच्यत्वम् ? नाद्य, आत्माकाशादिकयोरिदमसङ्गात् तत्साध्यवत्त्वतदापत्तेरिष्टत्वाच्च । न द्वितीय, दम्भसे यत्र सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्व तत्र निरुपाख्यत्वमिति व्याप्त्यभावेन तदापत्तेरयोगात् । न च सर्वानिर्वाच्यस्य पक्षत्वात् पक्षाभिन्ने तुच्छे तयोर्व्याप्तिसिद्धिरिति वाच्यम्, — अप्रयोजकत्वात् । अतएव न तृतीय । नापि चतुर्थं, प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वे वाच्यत्वस्येष्टत्वात् । तदभावे ततएव तदनापत्ते ।

एतेन तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चस्य तुच्छत्वेऽनुपपत्त्या अर्थान्तरमित्याशङ्काभाववर्णनमपि निरस्तम् । पक्षकोटौ सत्त्वात्यन्ताभावविशेषणत्वेन तेनैव तद्वारणात् । यद्यपि प्रतिपन्नोपाधावित्यादौ स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमर्थ, नचैव प्रातिभासिकाभावमादाय सिद्धसाधनम्, अभावे स्वान्यूनसत्ताकत्वस्य विशेषणत्वात् । न्यूनसत्ताकत्व च अभावस्य प्रातिभासिकनिष्ठव्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरप्रतियोगित्वम् । यच्च व्यावहारिकनिष्ठ पारमार्थिकप्रतियोगित्व तत्, तथाच व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरनिष्ठ प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्व यच्च पारमार्थिकनिष्ठव्यावहारिकाभावप्रतियोगित्व तदन्यदत्स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व तदेव मिथ्यात्वम् । व्यावहारिक पारमार्थिको वाऽयं घट स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतियोगीति ज्ञानकाले एतद्घटे मिथ्यात्वव्यवहाराभावात् पारमार्थिकमिद पारमार्थिकात्यन्त स्वसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगीति ज्ञानकाले इद मिथ्येति व्यवहाराभावाच्च तदन्यदित्यन्त प्रतियोगित्व विशेषणम् । ननु पारमार्थिकत्वं मिथ्यात्वम्, तथा च मिथ्यात्वघटितमिथ्यात्वमित्यात्माश्रय, ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावरूप पारमार्थिकत्वमेव घटक

मित्युक्तावपि तद्घटितस्य प्रकृतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वलक्षणत्वानुपपत्तिः ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यस्य वैयर्थ्यादिति चेन्न; धूमप्रागभावादौ धूमादेरिव ज्ञाननिवर्त्यत्वस्योक्तप्रतियोगित्वे विशेषणत्वात् अधिष्ठानरूपस्य पारमार्थिकस्य प्रकृते निवेशासम्भवाच्च । प्रातिभासिकभिन्नं यत् स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं विनाशिभिन्न यत्प्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं तयोरन्यतरवत्त्वं मिथ्यात्वमिति तु निष्कर्ष इति । तथा;- पारमार्थिके ब्रह्मणि प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वमादाय मिथ्यात्वापत्तिवारणाय प्रातिभासिकाभावप्रतियोगिताभेदनिवेशस्यावश्यकत्वेपि तादृशप्रतियोगितायां निष्ठान्तविशेषणवैयर्थ्यात् । न च तत्र निष्ठान्तानुपादाने स्वाप्नगजादेर्मिथ्यात्वव्यवहारानुपपत्तिः दृश्यत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारापत्तिश्च प्रातिभासिकाभाव स्वप्ने प्रतीतमादायैव मिथ्यात्वस्य वक्तव्यत्वात्, स्वप्ने च व्यावहारिकाभावस्य प्रत्यक्षादिना ज्ञानासम्भवादिन्द्रियाणामुपरतत्वात्, अभावेऽनुभूयमानप्रत्यक्षत्वस्यापलापे स्वाप्नाभावानां स्मरणादेरेवानुगमकत्वात् । अथ रथानित्यादिस्वप्ने पदार्थसृष्टिप्रतिपादकश्रुतेश्च, तादृशस्वप्नदृष्टगजतदभावयोरुभयोरपि प्रातिभासिकत्वावश्यकत्वादिति वाच्यम्;- स्वाप्नगजादौ विद्यमाने प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वे प्रातिभासिकाभावप्रतियोगिताभिन्नत्वाभावेपि तादृशप्रतियोगिताभेदस्य प्रातिभासिकस्यैव तादृशप्रतियोगित्वे सत्त्वेन प्रातिभासिकाभावप्रतियोगिताभेदविशिष्टप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वज्ञानादेव तादृशस्य मिथ्यात्वव्यवहारनिर्वाहात्; अन्यथा व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरनिष्ठत्वं प्रतियोगितायां निवेश्य तादृशविशेषणविशिष्टप्रातिभासिकाभावप्रतियोगिताभेदस्य व्यावहारिकस्यैव मिथ्यात्वलक्षणघटकत्वे स्वप्ने इन्द्रियाणामुपरतत्वेन तादृशव्यावहारिकभेदघटितमिथ्यात्वस्य प्रत्यक्षासम्भवेन मिथ्यात्वव्यवहारानिर्वाहात् । जाग्रत्कालिकव्यवहारस्य च व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वेनैव निर्वाहात् ।

यत्तु स्वाप्नगजादीनामतिरिक्तव्यावहारिकाभावकल्पने गौरवाज्जाग्रद्दशायामपि प्रातिभासिकप्रपञ्चाभावघटितमेव मिथ्यात्वं प्रतीयत इति । तन्न, गजो नागरे इदानीं स्वाप्नो गजो नास्तीति चाक्षुषे प्रत्यये स्वाप्नो गजाभावो न भासते तस्यानैन्द्रियकत्वेनेन्द्रियजन्यज्ञाने भानानर्हत्वात् । तस्य जाग्रत्काले बाधप्रसङ्गेन तद्बुद्धेर्भ्रमत्वापत्तेश्च । किन्तु स्वाप्नगजादिप्रतियोगिको व्यावहारिकोऽभाव एव भासते, तथा च तादृशगजादेर्व्यावहारिकाभावस्य क्लृप्तत्वेन गौरवविरहात् ।

यद्यपि तस्य चैत्रत्वादिजातिविशेषस्य जाग्रत्काले न प्रत्यक्षम्, किन्तु स्वप्न एव नानाव्यक्तिषु प्रत्यक्षं तदवच्छिन्नाभावस्य व्यावहारिकत्वेनाक्लृप्तत्वात् व्यावहारिकाभावकल्पने गौरवेण प्रातिभासिकाभावघटितस्यैव मिथ्यात्वस्य वाच्यतया प्रातिभासिकस्य निषेधानुपादाने तादृशचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्ने दृश्यत्वहेतौ व्यभिचार इति तद्वारणाय निषेधान्तं सार्थकमिति । तन्न; तथापि द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य व्यावहारिकस्य क्लृप्तत्वेन तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वस्य सुवचत्वात् ।

यद्यपि तादृशाभावावच्छिन्ने द्रव्यत्वादिसामान्यवत्त्वस्याप्यज्ञाने तत्र तत्सत्त्वे मानाभावेन सामान्याभावस्य न तत्प्रतियोगित्वमिति । तन्न, द्रव्यत्वाद्यस्य तत्र भानाभावे अपसिद्धान्तप्रसङ्गेन तादृशधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव तत्र मिथ्यात्वोपपादनसम्भवात् ।

वस्तुतस्तु स्वाप्नगजाद्यभावस्य तज्ज्ञानाधिकरणविषयत्वाभावेन तद्घटितमिथ्यात्वनिरुक्तौ व्यावहारिकाभावस्यैव मिथ्यात्वघटकत्वात् । अन्यथा घटादेरपि प्रातिभासिकाभावघटितमिथ्यात्वापत्तेः मनोऽवच्छिन्नजीवस्य ब्रह्मणो वा चैतन्यस्य अविद्यावच्छिन्नब्रह्म वा स्वाप्नाभावाधिष्ठानमिति मतद्वये स्वोपादानस्वाप्नगजाभावावच्छिन्नचैतन्येऽधिष्ठानत्वाभावात् । स्वाप्नगजाभावात् प्रातिभासिकत्वेनानाभावस्य तत्प्रतियोगित्वात् ।

यत्तु स्वाप्नगजादेरुद्बोधकत्वानुभवात् गजावच्छिन्न इव स्वाप्नगजाभावावच्छिन्नेऽपि चैतन्ये अज्ञानस्याज्ञानाङ्गीक्रियते, न च प्रातिभासिकत्वविरोधः । तत्तदज्ञानान्यथाज्ञानाभावस्य तत्र निवेशात् । अन्यथा ज्ञानमोऽपि साक्षिभास्यतयाऽज्ञानविषयतावच्छेदकत्वविरोधात् , तथाचेदं गजाभाववदिति स्वप्नद्रष्टृपुरुषकालावच्छेदेन गजाद्यभावावच्छेदेनाज्ञानविषयत्वसम्भवात्तदानीमुत्पन्नस्य अयं गज इत्यादिव्याप्तस्य तदुत्तरोत्तरतया अयं गजाभाववानिति धिया बाधः । अथवा स्वाप्नरजताद्यभावोत्पत्तेः पूर्वं प्रकाशमानस्यापि पश्चात्तदबाधकत्वात्तदुत्पत्त्यैव तदवच्छेदेनाज्ञानविषयत्वं नान्यावच्छेदेनाज्ञानविषयत्वमिति गुरुभिरुक्तम् । तन्न,— प्रातिभासिकस्य ज्ञातैकसत्तोऽज्ञानविषयतावच्छेदकत्वायोगात् । अथवेत्यादिकल्पे पूर्वसिद्धतमसोऽहिलादिन्यायविरोधात् । अतः प्रातिभासिकाभावस्य बाधकधीविषयत्वाभावात्तद्घटितमिथ्यात्वानुपपत्तिः । न च बाधकधीविषयाभावघटितं मिथ्यात्वमिति न नियमः, भ्रमप्रमाभावस्य तदवच्छेदकनिर्विकल्पकधीविषयत्वाभावादिति वाच्यम् ;— तदभावाद्यविषयकस्य निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षभ्रमनिवर्तकतायाः एवानुपपत्तेः । यत्तु यत्र पारमार्थिकनिष्ठं व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वं तदन्यदित्यप्यसङ्गतम् । भवन्मतेऽपि पारमार्थिकनिष्ठस्य व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः । ननु मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकं लक्षणम् , तत्र नाप्रसिद्धिर्दोषः , तज्ज्ञानमात्रस्य मिथ्यात्वस्य व्यवहारे हेतुत्वादिति वाच्यम् ;— व्यावहारिकलक्षणस्यापरत्वेऽपि साध्यनिर्वचनरूपत्वानपायात् ; अन्यथा साध्यनिर्वचनावसरे तदुक्त्यसङ्गतेः ।

न च पारमार्थिकस्यापि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वसम्भवान्न साध्याप्रसिद्धिः । यद्वा व्यावहारिकनिरूपितत्वपारमार्थिकनिष्ठत्वोभयाभाववत्त्वमुक्तविशेषणेन विवक्षितमिति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ; एवमपि प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वपक्षे साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । घटादिनिष्ठ

स्वावृत्तिघटाभावप्रतियोगित्वघटितमात्रनिष्ठाभावप्रतियोगितयोरैक्येन भेदस्य विशिष्टस्य तादृशप्रतियोगिताया अभावात्, प्रतियोगिताया: प्रतियोगितावच्छेदकरूपतयाऽस्वीकारपक्षेऽप्युक्तव्याप्यत्वसिद्धिर्दुर्वारा । व्याप्यवृत्तिकप्रातिमाति काभावप्रतियोगित्वघटितयोगि स्वजनकत्वत्वेनाभिलषणात् । एवमेतद्वृ भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वे सिद्धसाधन दुर्वारम् । प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितायामपि प्रतियोगिव्यधिकरणव्याप्यवृत्तिकोभयनिष्ठायां प्रतिमासिकत्वावच्छेदेन व्याप्यवृत्तिकत्वाभिप्रायतरनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छिन्नभेद-सम्भवात् । अवच्छिन्नभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमङ्गीकारेऽपि प्रकृतानुमानदलेनैव तादृशभेदविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितासिद्धिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तदीयभेदस्याविच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वस्य साध्यत्वाङ्गीकाराऽसिद्धसाधनान्तरम्, प्रतियोगिव्यधिकरणावच्छेदेन तादृशाभावप्रतियोगितायुक्तभेदवत्त्वेऽपि तद्विशिष्टाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तिपदार्थस्याऽभावादिति वाच्यम्,- तथा सति पारमार्थिकनिष्ठत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदावच्छि-न्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वस्य साध्यत्वे सर्वत्रामन्वये तदितरां भावेऽधर्मस्य दुर्वारत्वात्, तस्मिन् तद्वृत्तित्वावच्छिन्नभेदावच्छिन्नाधेयतानिरूपकत्वाभावेन घटादे पारमार्थिकत्वे पारमार्थिकत्वावच्छिन्नभेदावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वस्य घटाद्यवृत्तित्वाभावात् । अतएवाभावघटकतया कथंचिद्विनाशस्य साध्यकोटिप्रवेशनमस्थयेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितायामपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छिन्नभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वेन प्रकृतानुमानदलेन सिद्धसाधनतायाऽऽम्नाय दुर्वारम् । तेन सम्बन्धेन तदधिकरणे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदत्यन्ताभावस्य सत्त्वेऽपि उच्छेदस्य अविरोधात् । किंच घटाद्यधिकरणे तदत्यन्ताभावासिद्धावपि घटाभावाधिकरण एव घटाद्यधिकरणताऽसिद्धिकाऽऽद्यार्थान्तर दुष्परिहरम् । न च स्वाधिकरणत्वाभावप्रकारक प्रतियोगित्व विवक्षितमिति नोक्तार्थान्तरमिति वाच्यम्,- स्वाधिकरणे तदत्यन्ताभावासिद्धावपि स्वाधिकरणताऽभावाधिकरणवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदके

स्याभावे तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वानिरुक्तभेदासिद्धिमादायार्थान्तर स्य दुर्वारत्वात् । एतेन प्रातिभासिकनिष्ठ यत् स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं विनाशिनिष्ठं यत्प्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं तदन्यतरत्वस्य मिथ्यात्वमिति निष्कर्ष इत्यपि निरस्तम् । प्रातिभासिकनिष्ठप्रातिभासिकाभावप्रतियोगितया घटादौ सिद्धिमादायार्थान्तरस्यानायासेन सम्भवात् । एवं घटादेर्ज्ञानाध्यस्ताभावरूपपारमार्थिकत्वसद्भावेपि विनाशित्वाभ्युपगममात्रेण निरुक्तमिथ्यासिद्ध्यार्थान्तरं तदवस्थमेव । न च विनाशित्वे सति स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वमिति तत्सिद्धौ कथमर्थान्तरमिति वाच्यम् ;- सत्यत्ववादिभिरनङ्गीकृतत्वमात्रेण तस्य मिथ्यात्वरूपत्वे स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वमात्रस्यैव तथात्वसम्भवेन विनाशिनिष्ठत्वनिवेशवैयर्थ्यात् । यदि च स्वमते मिथ्यात्वव्यवहारप्रयोजकं यद्रूपं तदेव साध्यम् , तादृशाभावप्रतियोगित्वमात्रं न तादृशम् , प्रतियोगिनि पारमार्थिकत्वज्ञानदशायां तादृशाभावप्रतियोगित्वज्ञानेपि मिथ्यात्वव्यवहारानभ्युपगमादित्युच्यते, तदा विनाशिनिष्ठत्वविशेषितमपि तथैव, विनाशित्वज्ञानेपि पारमार्थिकत्वज्ञानसम्भवात् । ज्ञानाध्यस्ताभावरूपपारमार्थिकत्वेन विनाशित्वस्याविरोधात् । अत्र मिथ्यात्वघटकः प्रपञ्चाभावो व्यावहारिकः पारमार्थिको वेति परेषां पक्षद्वयम् ; तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः , प्रपञ्चाभावस्य व्यावहारिकत्वे तादृशाभावस्यापि प्रकृतानुमानेनात्यन्ताभावबोधनात् तादृशाभावप्रतियोगिनि प्रपञ्चे निषेधापेक्षया अधिकसत्त्वस्यापत्तेः प्रपञ्चस्य तद्धर्मिकत्वाभावाभावबोधकमिथ्यात्वानुमानादिरूपप्रमाणकत्वात् तद्धर्मिकत्वाभावसत्त्वादिकसत्त्वापत्ति । यद्धर्मिकत्वाभावाभावबोधकप्रमाणकं तत्तद्धर्मिकत्वाभावसत्त्वाधिकसत्ताकमिति व्याप्ते , यथा रजते नेदं रजतमिति भ्रमोत्तरमिदं नारजतमिति प्रत्यक्षप्रमित्युत्पत्तौ रजतत्वं रजतधर्मिकत्वाभावाभावबोधकप्रमाणकं रजतधर्मिकरजतत्वाभावगतप्रातिभासिकसत्त्वापेक्षयाधिकसत्ताकम् । इत्थं च

गतदोषेक्षया तन्निषेधस्य न्यूनसत्ताकत्वान्न्यूनसत्ताकाभावघटितमिथ्यात्व सम्भव ।

वस्तु- ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वांशे निवेशे वा प्राचां मते घट-ध्वंसावच्छिन्नकालनिष्ठप्रातिभासिकघटे पूर्वोक्तव्याप्तेर्व्यभिचार, तादृशकाले घटात्यन्ताभावस्याभावेन तादृशकालनिष्ठप्रातिभासिकघटे तद्वृत्तिकभावविरहाभावबोधकप्रमाणतत्सत्त्वेऽपि तद्वृत्तिकभावसत्ताधिकसत्ताकाभावाभावात् । अतस्तत्र व्यभिचारवारणाय स्वाभावबोधकत्वे सति स्वाभावाभावबोधकत्वरूप स्वाभावाभावमात्रत्वे घटकत्वमापादककोटौ निवेश्यम्, तथा च घटध्वंसावच्छिन्नकाले घटसद्भावे तदभावावच्छिन्नत्वावच्छिन्नाग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणस्य घटाभावाग्राहकत्वेन घटाभावाग्राहकत्वविशिष्टघटाभावाभावग्राहकत्वरूपघटाभावाभावमात्रग्राहकत्वाभावान्न व्यभिचार । एवं ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावबोधकस्य मिथ्यात्वानुमानस्य 'नेह नाना' इत्यादिश्रुतेश्च प्रपञ्चाभावबोधकत्वात् मानपदार्थघटितनिरूपणादत्तथैव प्रपञ्चे भावत्वात् स्वाभावाधिकसत्ताकत्वात्मकस्य तात्त्विकत्वापत्तिरिति । तथा, उक्तरीत्या मानपदार्थव्यापादककोटौ निवेशेऽपि घटध्वंसावच्छिन्नकालनिष्ठ प्रातिभासिकघटे व्यभिचारावारणात्, तादृशकाले घटाभावबोधकस्य घटाभावाभावबोधकत्व घटाले घटाभावो नास्तीत्याकारकस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य सम्भवात् । एवं ब्रह्म प्रकाशाभावो नास्तीत्याकारकस्याप्यभावमात्राविषयत्वग्राहकस्यापि प्रमाणस्य सम्भवेन तादृशप्रमाणस्य ब्रह्मणि स्वाभावबोधकत्वे सति स्वभावाभावबोधकतया तादृशप्रमाणस्वरूपासिद्धकस्याज्ञानादिप्रपञ्चेऽपि सत्त्वेन तत्र ब्रह्मगताज्ञानाभावापेक्षयाधिकसत्त्वापत्तेरवारणात् । प्रत्येकमाकाशाभावत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकमिथ्यात्वानुमितेराकाशत्वावच्छिन्ने मिथ्यात्वावगाहिसमूहालम्बनरूपाया, कदाचित् सम्भवेऽपि सर्वदा तादृशानुमितिरूपसमूहालम्बनरूपैव आपत

इत्यत्र मानाभावात् । नच यो यन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाभावनिष्ठ प्रकारताशालिप्रमितिकान्यत्वे सति यन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाभावाभाव प्रकारताशालिप्रमितिकस्स तन्निष्ठस्वाभावापेक्षयाधिकसत्ताक इति न्यायस्य प्रा कारान्नोक्तदोषद्वयावकाशः, तादृशकपालनिष्ठघटस्य कपालधर्मिकस्वाभाव प्रकारकप्रमितिकत्वादिपदादेश्य प्रक्षधर्मिकस्वाभावप्रकारकप्रमितिकत्वेन ता- दृशप्रमितिकान्यत्वघटितपादकाभावादिति वाच्यम् ; तथासत्युक्तव्याप्तेरेवा प्रसिद्ध्यापत्तेः । स्मृतौ नेदं रजतमिति भ्रमोत्तरमिदं नारजतमिति प्रमितिस्थलेपि रजतत्वस्य रजतधर्मिकस्वाभावप्रकारकप्रमितिकान्यत्वाभावात् रजतेपि सम्बन्धान्तररूपान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकरजतत्वाभावस्य प्रमि तत्वात् । नच स्वावच्छिन्नसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावत्वावच्छिन्नाभाव प्रकारकयद्धर्मिकप्रमितिको यो धर्मस्स तन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छि न्नाभावापेक्षयाधिकसत्ताकवस्तुवृत्तिरिति नियमे न दोषः, समवायावच्छिन्नरज तत्वत्वावच्छिन्नाभावाभावप्रकारकरजतधर्मिकप्रमितिकत्वस्य रजतनिष्ठसम यावच्छिन्नरजतत्वाभावाधिकसत्ताकत्वस्य च रजतत्वे सत्त्वादिति वाच्यम् ; तथा सत्युक्तकपालनिष्ठघटवृत्तिप्रातिभासिकघटत्वे व्यभिचारात् । तत्र स्वा वच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावाभावप्रकारककपालविशेष्यकप्रमितिक त्वस्य सत्त्वेपि तादृशकपालनिष्ठसमवायावच्छिन्नघटाभावाधिकसत्ताकत्वविर हात् । उक्तरीत्या गगनपदार्थनिषेधेपि नोक्तव्यभिचारवारणसम्भवः । तत् कपालविशेष्यकसमवायावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाभावप्रकारकप्रमितासत्त्वेन ता दृशप्रमितिकान्यत्वस्यापि तादृशघटत्वे सत्त्वात् । कपाले समवायेन घटो नास्तीति प्रतीतेस्तन्मते प्रमात्वासम्भवात् । ध्वसस्य सामान्यधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वस्य प्राचीनैरङ्गीकारेपि सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्या नङ्गीकारात् ।

तस्मात् स्वाभावप्रकारप्रकारकयद्धर्मिकप्रमितिको यो धर्मस्स तत्सत्त्वाधिक सत्ताकस्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिरिति व्याप्तिरङ्गीकार्या । तत्र च नोक्तघटे

व्यभिचारः । तादृशरूपत्वे समवायावच्छिन्नघटात्यन्ताभावस्य घटस्य च प्रातिभासिकत्वेऽपि तादृशघटाभावाधिकरणताकस्य घटध्वंसस्य सत्त्वात् । प्राचीनमते घटात्यन्ताभावस्य घटतद्ध्वंसतत्प्रागभावेतत्त्रितयप्रतियोगिकत्वाङ्गीकारात् । एवं च प्रपंचाभावस्यापि स्वाभावप्रसङ्गस्त्रप्रतियोग्यकप्रमितिकत्वात्, स्वाधिसत्ताकप्रपंचवदवृत्तित्वापत्त्या प्रपंचस्य पारमार्थिकत्वापत्तिर्दुर्वारा । प्रपंचाभावस्य पारमार्थिकत्वपक्षोऽप्ययुक्तः, अद्वैतहानेः । न च तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वान्नाद्वैतहानिरिति वाच्यम्; अभावत्वविशिष्टरूपेणाभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वासम्भवात् । केवलरूपेण ब्रह्मस्वरूपतास्वीकारस्य व्यर्थत्वात् । न च भावाभावयोर्विरोधभङ्गार्थं विषयसत्ताङ्गीकारस्यावश्यकतया अभावत्वविशिष्टस्य पारमार्थिकत्वासम्भवेऽपि तादृशस्यापि केवलरूपस्य तत्स्वीकार इति वाच्यम्;- तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वरूपेणैवाभावस्य प्रतियोगिविरोधित्वेन विरोधभङ्गार्थं तेनैव रूपेण प्रतियोगिभिन्नसत्ताकत्वस्यावश्यकत्वात्, तदस्वीकृत्य केवलब्रह्मरूपेण भिन्नसत्तास्वीकारस्य व्यर्थत्वेनाभावस्य ब्रह्मस्वरूपतास्वीकारस्य विफलत्वात् । किंचाभावस्य ब्रह्मरूपत्वे प्रपंचाधिकरणीभूतब्रह्मवृत्तित्वाभावेन स्वसमानाधिकरणाभावघटितमिथ्यात्वानुपपत्तिः, अभेदे आधाराधेयभावासम्भवात् । विशिष्टकेवलयोर्भेदेऽपि तदनुपपत्तिर्दुर्वारा । तयोराधाराधेयभावादर्शनात् । अन्यथा घटो द्रव्यमितिवत्तत्र द्रव्यमिति प्रत्ययापत्तेः ।

यत्त्वन्यत्र तत्स्वीकारेऽपि प्रकृते तथाङ्गीक्रियते घटाभावे घटो नास्तीति प्रतीतिवत्केवलेऽपि प्रतीतेस्तुल्यत्वात्, यद्वा स्वाधिकरणसम्बन्धित्वमेवाभावे निवेश्यते, अभावप्रत्ययस्य सम्बन्धमात्रनियमात्, आधारत्वन्तु सति सम्भवे यथा पृथिव्यां गन्धाभावो नेत्यादौ, चैत्रे गोमत्ता नास्तीत्यादौ त्वसम्भवान्न तद्भानमिति; तन्न;— यथा तार्किकादिमते गुणत्ववति ज्ञाने विषयतासम्बन्धेन गुणत्वाभावसत्त्वेऽपि गुणत्वस्य न मिथ्यात्वम्, तथा प्रपंचनाति ब्रह्मण्येतस्य तादात्म्येन तदभावसत्त्वेऽपि

मिथ्यात्वानुपपत्तेः चिच्चैत्यतादात्म्यस्यैव विषयतारूपताया भवद्भिस्स्वीकारात्। एवं तद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठाभावीयतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वे दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्,शुक्तिरूप्यत्वावच्छिन्नाधिकरणे पारमार्थिकत्वाकारेण तदभावाभ्युपगमेपि शुक्तिरूप्यत्वावच्छिन्नाभावानङ्गीकारात् । नास्ति नासीत् नभविष्यतीति प्रतीयमानत्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्थ रूप्यं पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकं वा प्रतियोगीति भवत्सिद्धान्तात् ।

यत्तु नास्ति नासीत् भविष्यतीति बाधज्ञाने लौकिकपरमार्थरजतस्यैव स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वावगाहने भ्रमबाधयोर्भिन्नविषयकत्वरूपवैयधिकरण्यापत्तिः, अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिश्च,शुक्तौ व्यावहारिकरूप्यस्य तादात्म्येन ज्ञातत्वरूपप्रसक्तेरभावात्, अतः प्रातिभासिकस्यैव स्वरूपेण निषेधः, नचैवं त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्थं पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातीतिकं वा प्रतियोगीत्याचार्यवचनविरोध इति वाच्यम्,- अस्याचार्यवचसः परमार्थलौकिकरजततादात्म्येन प्रतीतं प्रातिभासिकं रजतं प्रतियोगीत्यर्थः, तच्च स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन चेत्यनास्थाया वाशब्दः, नचैवं आपणस्थ रूप्यमित्यस्य प्रातीतिकरजते व्यावहारिकरजततादात्म्येन प्रतीतत्वबोधकस्य तद्वचने उपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्,- पुरोवृत्तितादात्म्येनैव रजतं प्रतीयत इति न नियमः पारमार्थिकरजततादात्म्येनापि प्रतीयत इति प्रतिपादयितुं तदुपादानादिति । तत्र, इदं रजतमिति भ्रमे प्रातीतिके व्यावहारिकरजततादात्म्यमानाङ्गीकारस्य विफलत्वात्। नच सद्रजतमाप्तिर्मे भवत्वितीच्छावतः तत्र प्रवृत्तिनिर्वाहाय तत्तादात्म्यभानमावश्यकमिति वाच्यम्, — व्यावहारिकरूप्यनिष्ठत्वोपलक्षितस्य रजतत्वस्य प्रातीतिकरूप्येपि स्वीकाराच्छुक्तिगतस्येदन्त्वादेरिव सत्त्वस्यापि तत्र भ्रमाच्च सद्रजतमिति प्रत्ययोपपत्तेर्व्यावहारिकरूप्यस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोपस्वी

कारस्य व्यर्थत्वात्, तं विनाप्युक्तप्रवृत्त्युपपत्तेः । नच व्यावहारिकनिष्ठरजतादिकं प्रातीतिके न स्वीक्रियते, प्रातीतिकादपि व्यावहारिकरजतादिकार्थोपपत्तेः, प्रातीतिके प्रातीतिकस्यैव रजतत्वादेस्सम्बन्धः कल्प्यते, तथाच व्यावहारिकेऽनुभूतं यद्रजतत्वादि तद्विशिष्टविषयकेच्छाया प्रातीतिके प्रवृत्तिनिर्वाहायैतत्तादात्म्यारोप आवश्यक इति वाच्यम्;— व्यावहारिकरजतादिनिष्ठरजतत्वादेः प्रातीतिकव्यावृत्तत्वे रजतविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौ रजतत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयस्य भ्रमप्रमासाधारण्येनैकहेतुतायाः किञ्चिदवच्छिन्नविशेष्यकरजतप्रकारकनिश्चयस्य भ्रमसाधारण्येन स्मृतिप्रमितिजनकभावस्य रजतादिलिङ्गकानुमितौ तल्लिङ्गकपरामर्शादेर्भ्रमसाधारण्येनैकहेतुतायाश्चानुपपत्तेः । व्यावहारिकरजतविशिष्टकारणकूटस्यैव फलोत्पत्तिव्याप्यतास्वीकारेण प्रातीतिकाद्व्यावहारिकरजतादिजन्यकार्योत्पत्तेः कारणसम्भवात् । नच रजतभ्रमस्थलान्ये व्यावहारिकरजततादात्म्यभानाद्व्यावहारिकरजतत्वस्य प्रातीतिकव्यावृत्तत्वेऽपि व्यावहारिकमात्रवृत्तिरजतत्वावच्छिन्नविषयताया एव तादृशभ्रमेषु तत्वादेकहेतुतादिनिर्वाहसम्भव इति वाच्यम्;— व्यावहारिकरजतस्यासन्निकृष्टत्वेन तत्तादात्म्यस्य प्रात्यक्षिकभ्रमे भानासम्भवात् । अर्थान्तरे ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेरस्वीकारात् । ज्ञानलक्षणया तस्य भानोपगमे चान्यथाख्यात्यापत्तेः ।

यत्तु प्रातीतिके तद्व्यक्तिकालोत्तरकालस्थायित्वेन दूरस्थत्वादिदोषेण सन्निहितस्यानधिष्ठानस्यापि व्यावहारिकस्य तादात्म्यारोपो दृष्ट, व्यावहारिकरजतस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वेऽपि तदंशे स्मृतिरूपाध्याससम्भव इति । तन्न, एकत्र तादात्म्येनारोपितस्य प्रातिभासिकस्यान्यत्र तादात्म्येनारोपासम्भवात् । विषयतदधिष्ठानयोस्तादात्म्येन भानस्थले स्वोपादानाज्ञानविषयत्वनियमात्, स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविषय एव तादात्म्यारोपात् । व्यावहारिकरजतांशे स्मरणात्मकमेव ज्ञानमिति न तस्याध्यु

गमे अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिकल्पनं व्यर्थम् , ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयेनैव प्रवृत्त्यादिनिर्वाहात्, प्राभाकरैरपि ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्य कल्पनात् । तस्मात्स्वाचार्योक्तैरन्यार्थकल्पनमयुक्तमेवेति पूर्वोक्त साधनवैकल्यं दुर्वारम् ।

यद्यपि निरुक्तमिथ्यात्वं 'नेह नानास्ति किंचन' इति श्रुत्या बोध्यत इति । तन्न, तादृशश्रुत्या ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावबोधनसम्भवेऽपि तादृशाभावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यस्य प्रपञ्चान्यूनसत्ताकत्वस्य प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वयोरन्यतरस्य च बोधनासम्भवात् ।

यदुक्तश्रुतावपि इहेतीदम्पदं दृश्यसामान्यविशिष्टब्रह्मपरम्, 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः' 'प्राणस्य प्राणम्' इत्यादिपूर्ववाक्यगतस्य पञ्चजनशब्दस्य प्राणशब्दस्य च दृश्यसामान्ये लाक्षणिकत्वात् , यथा " यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः " इति वाक्यगतब्रह्मक्षत्रशब्दयोश्चराचरसामान्यलक्षकत्वमुक्तं सूत्रकृता "अत्ता चराचरग्रहणात्" इति, नाना पदस्य च ब्रह्माभिन्नं तदन्वितवस्तुसामान्यं च किंचनेति निपातस्यार्थः, तस्य च नञर्थे प्रतियोगितयान्वयः , अस्धात्वर्थे आधेयता, आश्रयत्वमाख्यातार्थः , तथा च ब्रह्माभिन्नवस्तुसामान्याभावो द्वैतकालावच्छिन्नाद्वैतवद्ब्रह्मनिरूपिताधेयताश्रय इति बोधः , लट् प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपवर्तमानकालार्थकतया उक्तवाक्याधिकरणकालस्य च द्वैताधिकरणकालरूपतया तदवच्छिन्नत्वस्याभावविशेषणाधेयताया भानसम्भवात् , अथवा इहेतीदम्पदस्य द्वैतवद्ब्रह्मपरतया तादृशब्रह्मण एवोद्देश्यत्वेनोद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्य द्वैताभावान्वितसम्बन्धघटकाधेयतारूपविधेये भानसम्भवात् मिथ्यात्वघटकस्य प्रतियोग्यवच्छेदकदेशाद्यवच्छिन्नत्वस्य भाननिर्वाहः , निरवच्छिन्नविशेषणताघटितं मिथ्यात्वमिति पक्षे निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्न

साधेयत्वमेवागघात्वर्थः ; नचोक्तरीत्या मपश्चाभावे मपञ्चसामानाधिकरण्यादि लाभसम्भवेऽपि तत्र नान्यूनसत्ताकत्वलाभ इति वाच्यम्,-इदयवति इदयाभावः अप्रातिभासिकः श्रुतिप्रमितत्वात् यागादिधर्मवत् ब्रह्मवदित्यनुमानेन अप्रातिभासिकत्वभानसम्भवात्, तथा चेत्कानुमितिसहकृततादृशश्रुतिजन्यबोधोत्तरं मनसैव मिथ्यात्वनिश्चयसम्भव इति । तत्र;- नञसमभिव्याहृततादृशवाक्याद्यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकबोधोऽनुभवसिद्धः नञ्समभिव्याहृततादृशवाक्यात्तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नाभावबोधस्य प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायसिद्धतया नञसमभिव्याहृतोक्तश्रुतिवाक्यात् ब्रह्मभिन्ने नानापदार्थे द्वैतप्रपञ्चवृत्तित्वस्य बोधेन नञ्घटिते तादृशवाक्यात् नानापदार्थे तादृशप्रपञ्चवृत्तित्वाभावबोधस्य युक्ततरत्वात्, नञर्थविशेष्यक बोधस्याप्रामाणिकत्वात् । भूतले न घट इत्यादौ घटाद्यभावे भूतलवृत्तित्वान्वयबोधोपगमे पृथिव्यां गन्धो न जल इत्यादि वाक्यजन्यबोधस्य गन्धाभावैकविशेष्यकत्वानुभवविरोधः, तन्मते न जल इत्यतो गन्धाभाव एव जलवृत्तित्वप्रकारकबोधोपगमेन तत्प्रतीतावभावस्यैव विशेष्यतया पृथिव्यां गन्ध इत्यादितश्च तद्विशेष्यकबोधानुभवस्य तयोरेकविशेष्यकबोधजनकत्वासम्भवात् । एवं भूतले घटो नास्तीत्यादावभावस्य भूतलास्तित्वविशेष्यत्वे तादृशाभावान्वयेन घटौ न स्तः घटा न सन्तीत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिश्च । नच अवन्मतेऽपि घटो नास्ति घटौ न स्त इत्यादावाख्यातार्थस्य प्रतियोगितया अभावविशेषणत्वमेव नतु घटविशेषणत्वमिति कथमाख्यातान्तस्य घटादिपदसमानवचनकत्वमिति वाच्यम्,— विशेषणपदस्य साक्षात्स्वार्थविशेष्यपदेनेव स्वार्थविशेष्यानिरूपितार्थविशेष्यपदेनापि समानवचनकत्वनियमाङ्गीकारात् । नच घटौ नस्त इत्यादावस्तित्वाभावस्य घटादावन्वयोपगमे एकघटवति घटौ नस्त इति व्यवहारो न स्यात् घटे तद्देशास्तित्वसत्त्वेन द्वित्वावच्छिन्नेऽपि तत्र तदभावासत्त्वा

दिति वाच्यम् ;— द्वित्वाद्यवच्छेदेन प्रतियोगिसत्त्वेन तदवच्छेदेनाभावसत्त्वे बाधकाविरहात् , विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादेव च विशेष्यवृत्तिप्रतियोगिकविशिष्टानुयोगिकाभावानङ्गीकारेऽपि गुणे विशिष्टसत्ता नास्तीत्यादिव्यवहारनिर्वाह । नच सामान्यादौ समवायेन घटो नास्तीत्यादौ सामान्यादिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तदभावबोधासम्भवेन तादृशवाक्यात् समवायावच्छिन्नघटाद्यभावे सामान्यादिवृत्तित्वबोधस्यावश्यकतया तद्वदुक्तश्रुतिवाक्यादप्यभावे ब्रह्मवृत्तित्वबोधसम्भव इति वाच्यम् ;— प्रातिभासिकपदार्थमनङ्गीकुर्वतां नैयायिकानां नञर्थविशेष्यकबोधस्य तादृशवाक्यादावश्यकत्वेऽपि भवता तदनावश्यकत्वात् , सामान्यादिनिरूपितसमवायावच्छिन्नवृत्तित्वस्यापि प्रातिभासिकस्य प्रसिद्धिसम्भवात् । भूतले घटो नास्तीति वाक्यात् कदाचिदभावविशेष्यकभूतलवृत्तित्वादिप्रकारकस्य कदाचित् घटविशेष्यकभूतलवृत्तित्वाभावप्रकारकस्य च बोधस्य स्वीकारे तादृशसमभिव्याहारज्ञानादीनां कारणताद्वयापत्त्या गौरवात् । उभयसाधारणकार्यतावच्छेदकैक्यस्य कथञ्चित्सम्भवेऽपि तादृशवाक्यधर्मिकद्विविधवाक्यार्थतात्पर्यज्ञानस्य पृथक्कारणत्वात् कारणताद्वयस्य दुर्वारत्वात् । उक्तश्रुतिवाक्यात् तात्पर्यवशाद्द्वैताभावे द्वैतपदार्थस्य वृत्तित्वबोधाकारसम्भवेऽपि लोकमिथ्यात्वबोधसम्भव , सम्बन्धान्तरावच्छिन्नद्वैताभावविषयकतया तादृशबोधानिर्वाहात् । नच निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वेन 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित' इति वाक्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वबोधकप्रतिष्ठितपदेन तादात्म्यसम्बन्धेन द्वैतस्य प्रसक्तत्वात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावबोध एवोक्तवाक्यतात्पर्यविषय इति तादृशबोधनिर्वाहाय तादात्म्येनेति पदमध्याहर्तव्यमिति वाच्यम् ;— तादात्म्येनेत्यत्रावच्छिन्नत्वस्य तृतीयार्थत्वे तस्य नानापदार्थोभावसंसर्गविषया भासमाने प्रतियोगित्वेऽन्वयासम्भवेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य नञर्थाभावान्वयिन एव तृतीयार्थताया उपगन्तव्यतया कालिकादि

सम्बन्धावच्छिन्नद्वैतत्वावच्छिन्नाभावाव्यावर्तनात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्न द्वैताभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्वैताधिकरणत्वस्य तादात्म्येन यो ऽभाव स्तत्समनियतत्वेन तदभिन्नतया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानपायात् । न च तादात्म्यावच्छिन्नद्वैतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव नाना पदार्थस्य नञर्थेऽन्वयः, तादात्म्येनेति पदसमभिव्याहारस्य तादृशसंसर्ग बोधे नियामकत्वान्न तस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्;—एवमपि द्वैतत्वावच्छेदकदैशिककालावच्छिन्नत्वस्याभावे योग्यतानिर्वाहेण तद्घटितामेयत्वबोधानिर्वाहात् उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्य विधेये भानोपगमेऽप्यनिर्वाहात् । द्वैतपदप्रकृत्यंशपदार्थे सत्त्वपर्याप्तविधेयताया विधेयतयाऽन्वयबोधासम्भवात् । विधेयत्वस्य प्रकारतानियतत्वेन विशेष्यत्वस्य विधेयत्वाविरोधित्वेऽपि नीलघट इत्यादितो घटोद्देश्यकनीलविधेयकान्वयबोधानुदयेन एकसुबन्तघटरूपपदार्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । अत एवेदृशबोधतात्पर्येण एकसुबन्तघटरूपदयोः प्रयोगे एकपदत्वाभङ्गो दोष इति शाब्दिका वदन्ति । अत एव च वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्षणोद्देशेन प्राथम्यस्य विधेयत्वं दूषयित्वा प्राथम्यविशिष्टभक्षणस्य विधेयत्व मीमांसकै सिद्धान्तितम् ।

यत्तु एकसुबन्तघटरूपादार्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन अन्वयबोधासम्भवेऽपि नक्षतिः, उक्तयुक्ताविहेति सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम्, अत धात्वर्थश्चाधेयत्वम्, एवञ्च सुबर्थे द्वैतविशिष्टसत्तानिरूपितत्वे विद्यन्तार्थासमानत्वधर्मीयत्वस्य विधेयतयान्वयबोधस्वीकारानानुपपत्तिरिति ।

तन्न, विशेषणीभूतविभक्त्यर्थोद्देश्यकविशेष्यीभूततिङन्तार्थविधेयकबोधस्यानादृष्टत्वम् तयोरुद्देश्यविधेयभावस्यायुक्तत्वात् । अग्रावच्छिन्नो वृक्षसंयोगी आद्यक्षणावच्छिन्नो घटो गन्धाभाववान् इत्यादौ देशकालयोरुद्देश्यतावच्छेदकस्थले घटोद्देश्यतावच्छेदकदेशावच्छिन्नत्वमानस्य प्रामाणिकत्वे ऽन्यत्र तद्भाने मानाभावात् ।

यत्वत्र द्वैतवत्त्वावच्छेदकदेशकालविशिष्टद्वैतवद्ग्रहण एवैतच्छब्दार्थ-त्वान्न दोष इति । तन्न; तादृशविशिष्टस्य पूर्वमप्रक्रान्तत्वात्, 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना' इत्यत्र पञ्चजनशब्दस्य द्वैतावच्छेदकदेशकालयोर्लाक्षणिकत्वाङ्गीकारस्यात्यन्तमनुचितत्वात् । पञ्चजनशब्दस्य द्वैतसामान्यलाक्षणिकत्ववर्णनमप्ययुक्तम्, पञ्चेत्यस्यानन्वयप्रसङ्गात्; आकाशश्च प्रतिष्ठित इति पृथगाकाशोक्तिवैयर्थ्याच्च, 'प्राणादयो वाक्यशेषा' दिति सूत्रविरोधाच्च । तत्सूत्रे पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिपरत्ववर्णनात् ।

यत्तु 'प्राणादयो वाक्यशेषादि' ति सूत्रमभ्युपगम्यवादमात्रम्, नहि 'यस्मिन् पंच पंचजना' इति मन्त्रे पञ्चजनशब्दः वाक्यशेषगतप्राणादिपरः, तस्य मन्त्रान्तरानुसारेण चेतनविशेषपरत्वात्, अथर्ववेदेहि तृतीयकाण्डे पञ्चमानुवाके समाम्नायते "यं त्वा होतार मनसाभिसंविदुः त्रयोदश भौवना पंच मानवा" इति । अस्यार्थो वेदभाष्ये दर्शित - अग्ने यं त्वां होतारं देवानामाह्वातारं मनसाभिसंविदु, सम्यग्जानन्ति ये त्रयोदशभौवनाः भुवनस्य महर्षेः पुत्राः विश्वकर्मप्रभृतयः त्रयोदशसंख्यकाः पंचमानवाः निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णाः गन्धर्वाप्सरसो देवा यक्षः रक्षांसीत्येके इति । यमाय हर्म्यमपपन्पञ्चमानवाः ? " पंचभिर्मानवैर्यम " इत्यादिरपीहोदाहरणम्; तत्रापि निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पचमानवा इति भास्करादिभिर्व्याख्यातम् । वर्णेषु पञ्चमत्वेन निषादग्रहणं अग्निसम्बन्धात् । अतएव मन्त्रवर्णे 'जना यदग्निमयजन्त पंचे' ति श्रूयत इति । तदपि न, तथांगीकारेपि प्राणादिशब्दस्य द्वैतसामान्यलाक्षणिकत्वायोगात् । एवमप्रातिभासिकत्वसाधकानुमानमप्यनुचितम् 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा' मित्यत्र प्रातिभासिकाजारूपाजादेव कल्पनस्य 'असौ वा आदित्यो देवमधु' त्यादौ मधुत्वकल्पनस्य 'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोध' इति सूत्रे भवतां भाष्ये स्वीकृतत्वेन तत्र व्यभिचारात् । स्वाप्निकपदार्थानाम् " अथरथानि " त्यादि श्रुतिप्रमितत्वेन तत्र व्यभिचाराच्च । एवं पारमार्थिकनिष्ठ

दृश्यप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वरूपत्वाभावेन पारमार्थिकान्यनिष्ठाप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वरूपतया उक्तप्रतियोगित्वे पारमार्थिकान्यनिष्ठत्वालाभेन मिथ्यात्वबोधानिर्वाहाच्च ।

यत्तु 'किंचनं' स्वस्य 'अतोऽन्यदार्तमि' ति श्रुत्यादिप्रमाणेन विनाशितया प्रमितं दृश्यमित्यर्थस्तदुक्तप्रतियोगितायाः विनाशिनिष्ठत्वलाभात् उक्तमिथ्यात्वबोधनिर्वाह इति । तच्चिन्त्यम्, विनाशित्वविशिष्टात्मभिन्नत्वापेक्षया विनाशित्वस्य लघुतया तत्समनियतस्योक्तविशिष्टधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् । न च विनाशित्वं प्रतियोगिन्युपलक्षणतया भाति आत्मभिन्नत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकतयेति नोक्तदोष इति वाच्यम्, प्रतियोगितासंसर्गकाभावबुद्धौ प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भानस्य शास्त्रकारैरनुपगमात् ।

यद्यपि यादृशाभावप्रत्यये यस्य धर्मस्य प्रतियोगिन्युपलक्षणतया भाने अतिप्रसङ्गादि बाधकं तत्रैव तदनभ्युपगम, यथा घटो नास्ति नील घटो नास्तीत्यादौ घटत्वस्य, यत्र तु न बाधकं तत्र तदभ्युपगम्यत एव, नैयायिकैरपि ज्ञात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इति प्रतियोगिताप्रकारकज्ञाने जातित्वस्य द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीत्यादौ द्रव्यत्वस्य चोपलक्षणतया भानाङ्गीकारात्, प्रकृते च आत्मभिन्नत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया विनाशित्वस्य चोपलक्षणतया भाने न किंचिद्बाधकमिति । तन्न, स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नपर्यन्तनिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रत्यभावीयानुयोगिताविशेषभेदस्य कारणतया गदाधरादिभिः प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भानवारणाय स्वीकृततया तादृशकारणव्यभिचाररूपबाधकस्य नीलो घटो नास्तीत्यादाविव प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भाने यत्र तत्र सर्वत्र समानत्वात् । यद्यपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्ना

या नैल्यादिप्रकारकता तन्निरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नघटादिप्रकारतानिरूपि-
तसंसर्गतासम्बन्धेन ज्ञानमनुयोगितायां न जायते, तत्रानुयोगिताभेदरूपप्रकार
णविरहात्, तथा तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वानवच्छिन्नविनाशित्वप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नात्माभिन्ननिष्ठप्रकारतानिरूपितसंसर्गतासम्ब-
न्धेनापि ज्ञानं न जायत इति समानमेव । विनाशिनिष्ठं यत्स्वसमानाधि
करणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वरूपत्वासम्भवः, द्वैतस्य
पारमार्थिकत्वेऽपि विनाशित्वसम्भवादिति पूर्वमेवोक्तम् ।

यदप्युक्तश्रुतिजन्यबोधे द्वैतवति द्वैताभावविषयकत्वे आहार्य
त्वापत्तिमाशंक्य, इदम्पदस्य दृश्यविशिष्टब्रह्मबोधकत्वेन दृश्यविशिष्टे
ब्रह्मणि द्वैतत्वावच्छिन्नाभावबोधस्य आहार्यत्वासम्भवात्, एकधर्मिणि
येन रूपेण प्रतियोगिमान तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावावगाहिन
एव ज्ञानस्याहार्यत्वात्, प्रकृते च रूपभेदान्न तदापत्त्या शाब्द
त्वानुपपत्तिरुक्तबोधस्येति परिहृतम्; तदपि न, स्वविरोधिधर्म
धर्मितावच्छेदककस्वप्रकारकज्ञानस्यैवाहार्यत्वेन भवन्मते द्वैततदभावयोर्विरो
धानुपगमादाहार्यत्वशंकाया एवायुक्तत्वात् । नचाविरुद्धयोरपि संयोगतद
भावयोरिव अविरुद्धत्वाज्ञानदशायां परस्परज्ञानयो प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो
पगमात् निरुक्ताहार्यत्वघटकस्वविरोधित्वस्य स्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक
विषयताश्रयत्वरूपस्य निवेशादाहार्यत्वशंकासामञ्जस्यमिति वाच्यम्;– एव
मपि विनाशिदृश्यवत्त्वेन प्रतीयमाने ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नत्वेन तदभावलाभेऽपि
विनाशिदृश्यत्वेन तदभावलाभं विना मिथ्यात्वालाभादुक्तपरिहारासंगतेः ।
येन रूपेण तद्वत्त्वेन प्रतीयमाननिष्ठाभावीयतद्रूपावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगि-
ताया एव मिथ्यात्वरूपत्वात् । उक्तरीत्या श्रुतिजन्यबोधस्याहार्यत्वपरिहारे
ऽप्यनुमितेराहार्यत्वापरिहारात् । मिथ्यात्वानुमितेराहार्यत्वेऽपि प्रमाणत्वे श्रुति
जन्यबोधे आहार्यत्वांगीकारेऽपि बाधकविरहेण तत्परिहारस्यानुचितत्वात् ।

यद्यपि उक्तश्रुतिजन्यज्ञानस्याद्वैतविषयकत्वमङ्गीक्रियते, एवं च निखिलदृश्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया भानान्मिथ्यात्वलाभः; न च निखिलदृश्यं यद्ब्रह्मणि निखिलदृश्यं नास्तीत्याकारकस्य भ्रमत्वात् कथं ब्रह्मणि निखिलदृश्यत्वावच्छिन्नाभाववत्ताग्रहस्य, तस्यैव निखिलदृश्यत्वावच्छिन्नमपि तत्र साधयेदिति वाच्यम्,—श्रुतेर्हि स्वतात्पर्यविषयीभूतानधिगतार्थे प्रमाणतया तत्साधकत्वम्, निखिलदृश्यत्वावच्छिन्नं च ब्रह्मणि नानधिगतं तथा श्रुतितात्पर्यविषयः, लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तदभाव एव, लोकासिद्धत्वात्, तथा च उक्ताद्वैतमात्रस्यैव साधकं न प्रतियोगिन इत्यस्य युक्तत्वात्; तथोक्तश्रुतेः बाधितार्थग्राहितयाऽप्रामाण्यं दुर्वारमेव, तथा चोक्तं दीधितौ "बाधेन हि न शब्दज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तु तत्र तदप्रामाण्यं गृह्यते" इति वाच्यम्, लौकिकबाधकमानापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात्, तदपेक्षया प्रबलप्रमाणबाधितार्थग्राहितया एवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वादिति । तथा,—प्रत्यक्षमात्र इव प्रत्यक्षबाधितेऽपि श्रुतेस्तात्पर्यासम्भवेनोक्तश्रुतेरद्वैतमात्रसाधकत्वायोगात् । प्रत्यक्षबाधितेऽपि श्रुतेः प्रामाण्ये "आदित्यो यूपः" "यजमानः प्रस्तरः" इत्यादौ मीमांसकानां लक्षणाकथनस्य गतनाऽपि प्रत्यक्षविरोधाय तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणावर्णनस्यायुक्ततापत्तेरिति दिक् ।

इति श्रीशेषकुलतिलकस्य यादवाद्रिनिवासाभिजनस्यानन्ताचार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे प्रतिपन्नोपाधावित्यादि मिथ्यात्वभङ्गभूमिका ।

——(*)——

अथ ज्ञाननिवर्त्यमिथ्यात्वोपपत्तिः ।

—(*)—

यद्यपि—'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' इति श्रुत्यर्थे विवदमानं प्रति रूपान्तरमुक्तं ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वमिति । तत्र, ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्योत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने सत्त्वेन सिद्धसाधनतापत्तेः । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वपक्षेऽप्युत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानवदेव प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्त्या अर्थान्तरात् । न च ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावन्नाशप्रतियोगित्वमेव तत्, उत्तरविशेषगुणत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावन्नाशप्रतियोगित्वस्य पूर्वज्ञाने सत्त्वेऽपि नोक्तसिद्धसाधनम्, ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताघटितसाध्याभावादिति वाच्यम्,— तथासति बाधापत्तेः, अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावन्नाशप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे स्वीकारेऽपि ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताघटितसाध्याभावात् । शुक्तिरूप्ये साध्यवैकल्यापत्तेश्च, तथैव दृष्टान्ते ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताघटितसाध्याभावात् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावन्नाशप्रतियोगित्वविवक्षणेऽपि स्मृतित्वेन ज्ञाननिवर्त्ये संस्कारे निश्चयत्वेन निश्चयनिवर्त्ये संशये भागे सिद्धसाधनत्वेन सविषये रागादि च सिद्धसाधनम्, पूर्ववदर्थान्तरं च । साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायामुक्तदोषवारणेऽपि मुद्गरपातादिनिवर्त्ये घटादौ बाध । एवं प्रपञ्चनाशं प्रति ब्रह्मज्ञानस्य न कारणता, चरमज्ञानजन्यनाशप्रागभावस्य 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' इति श्रुतिविरोधापत्तेः, तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वे सत्यत्वापत्तेः, "अनोन्यदार्तं" मिति श्रुतिबाधश्च । तथा शुक्तिरूप्यादावप्युक्तसाध्यदाने ज्ञानाभाव द्वारा न्यायेनिगदे साध्याप्रसिद्धिश्च ।

यत्तु अप्रामाण्यज्ञानादिजन्यसंशयोत्पत्तिज्ञानसंस्कारनाहितत्वस्य [illegible] प्रमा [illegible] ज्ञाननिवर्त्यत्वं न [illegible]

तादृशभ्रमं प्रति स्वसमानविषयकत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावस्य स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वाश्रयकालपूर्वत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावस्य च व्यापकत्वात्तादृशाभावप्रतियोगिताभावादायाज्ञानतत्प्रयुक्ततत्संस्कारेषु लक्षणसमन्वय । या या अप्रामाण्यज्ञानादिशून्यशुद्धसाक्षात्कारभ्रमा सा स्वसमानविषयकत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानाभाववती, या या स्वजन्यपटुतमसंस्कारसहितोक्तभ्रमा सा निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानतत्संस्कारान्यतराभाववतीति व्याप्ते । अत्र द्वितीयव्याप्तौ सहितान्तोपादानाच्छुक्तिभ्रमकाले अज्ञानाभावेऽपि तत्संस्कारसत्त्वेनोक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावस्य तादृशभ्रमायामसत्त्वेऽपि न व्यभिचार । एवं या या स्वजन्यपटुतमसंस्कारसहितोक्तभ्रमा सा स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वस्वाश्रयकालपूर्वत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभाववतीति च व्याप्ते । स्वजन्यपटुतमसंस्कारसहिताधिष्ठानभ्रमाया सत्या तत्काले तत्समानविषयकाज्ञानतत्संस्कारयोस्तदुत्तरकाले च तादृशाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारयोरसम्भवात् । नहि तादृशशुक्तिसाक्षात्कारभ्रमाकाले शुक्त्यज्ञानतत्संस्कारयोस्तदुत्तर वा तादृशाज्ञानप्रयुक्तरजततत्संस्कारयोस्सम्भव इति शुक्तिरूप्यादौ न साध्यविकलता । नचोक्तसाध्य घटपटत्व कस्यचिदपि तदभावात्तादृशभ्रमाव्यापकस्तत्प्रतियोगित्वमस्तु किमुक्तान्यतरत्वतदभावत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् – तथासति शशविषाणादावतिव्याप्ते, तस्याप्युक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावरूपस्य तादृशज्ञानव्यापकत्वात् । शशविषाणस्य च स्वीयतुच्छत्वस्यान्यसम्बन्धासत्त्वात् नोक्तान्यतराभावसम्भव इति न तत्रातिव्याप्ति । ननु भ्रमत्वपर्यवसानमादायार्थान्तरम्। कार्यस्य च तदधिष्ठान तत्साक्षात्कारपर्यन्त किञ्चिद्रूपमावश्यकम्, प्रलयकालेप्यदृष्टादिजन्याया कार्यसूक्ष्मावस्थाया तत्तत्साधकश्रुत्यादिसिद्धत्वात्, " तद्धेदं तर्ह्यव्याकृत

नासी' दित्यादिश्रुत्या तत्काले कार्यस्यानभिव्यक्तरूपेणावस्थितिबोधनात् , दण्डघातेन घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययेन दण्डघातजन्यनाशावगाहनाच्च । नहि तार्किकादिमतेऽपि कार्यस्य नाश उपलभ्यते, परन्तु उक्तश्रुत्या घटो नाशत्वमापन्नः पूर्वावस्थैवोत्तरावस्था जातेत्याद्यनुभवेन च सिद्धनाशस्य पूर्वावस्थातादात्म्यापन्नोत्तरावस्थारूपत्वम् । नच पूर्वोत्तरावस्थयोस्तादात्म्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्;- भिन्नकालीनयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावसम्बन्धस्येव तादात्म्यस्याप्यनुभवबलेन सम्भवात् । तथाच सर्वदा व्यवहारकाले कार्यस्य तादात्म्यापन्नं किञ्चित्कार्यरूपमस्ति, तत्प्रदर्शनं विना तदुच्छेदासम्भवादिति सत्कार्यवादस्तार्किकमतमिवास्माकमपि, परं त्वस्माकं तद्रूपं मिथ्येति विशेष इति । तथा:- अत्यन्ताभेदे तादात्म्यसम्बन्धस्य भवसिद्धान्तेनङ्गीकारात्तादात्म्येन प्रमाया व्याप्यत्वकथनस्यायुक्तत्वात् । नच तादृशप्रमात्वव्यापकत्वमभावे निवेश्यत इति न दोष इति वाच्यम्;—तथापि तादृशप्रमात्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्यापकतानिवेशे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमादाय सिद्धसाधनप्रसंगात्, तादृशाभावयोरज्ञाने असत्त्वेप्युक्तव्यापकतासम्भवात् । नच स्वस्वीयसंस्कारान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव व्यापकत्वं विवक्षितम्, स्वपदं च तत्तद्व्यक्तिपरम् , तथा च तादृशप्रमात्वव्यापकतावच्छेदकानुयोगिताविशिष्टस्वस्वीयसंस्कारान्यतरत्वकत्वं साध्यं, अनुयोगिताविशिष्ट्यं च स्वनिरूपिता या स्वसमानविषयकत्वकालिकोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वस्वनिरूपितस्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वस्वपूर्वत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेनेति वाच्यम्;—तथा सति घटतत्संस्कारान्यतरस्य स्वसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयेनाभावमादायाज्ञानतत्संस्कारान्यतरस्य च स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयेनाभावमादाय च सिद्धसाधनात् । तादृशाभावयोर्विरुद्धसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वेन घटादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वेऽपि [illegible] । नच तादृशानुयोगिता

विशिष्टस्वीयसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव वाच्यम् , अनुयोगितावच्छिन्नं च इदं निरूपितताद्दशप्रतियोगिताकत्वविशिष्टत्वसम्बन्धेन, विशिष्टत्वं च स्वाव- च्छेदकत्व स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन त- था च नोक्तप्रतिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यम्। साध्यत्वस्य साधारण्ये दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य चानुगतस्य स्वत्वस्याभावेन साध्यता यत्रैकदेशे च प्रसक्तेः । न च तादृशसमानव्यापकतावच्छेदकेन प दज्ञानत्वसंस्कारत्वान्यतरत्वावच्छिन्न तदाश्रयनिरूपितस्वप्रमाणविषयत्वकालिको भयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वस्य व्यापकतावच्छेदकताक्षतेऽनुवृत्तं तत्स स्कारान्यतराभावत्वाश्रयनिरूपितस्वप्रयोजकज्ञानसमानविषयकत्वस्वपूर्वत्वो भयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यतराभाव साध्यतया विवक्षितमिति नोक्त सिद्धसाधनावसर इति वाच्यम्; तथा सति दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापत्तेः । सामान्यतोऽज्ञानसंस्कारान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यकोटिप्रविष्टत्वेऽपि शुक्तिज्ञानसंस्कारान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्राप्रसिद्धत्वात्; तदुक्त विशेषाभावस्य साध्यघटकत्वेऽपि न क्षतिः , तादृशसामान्याभावस्यैव शुक्ति प्रमात्वव्यापकत्वात् इत्यभावसद्भावाय शुक्तिरूप्यादौ वा नोपपत्त्यसम्भवात्, अज्ञानप्रयुक्तस्य घटादिस्थादृशप्रमा यो स्वपूर्वं यस्य च सत्त्वेऽपि स्वप्रयो जकाज्ञानसमानविषयकत्वस्वपूर्वत्वसम्बन्धेनाभावेनोक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानप्रयु क्तसंस्कारान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशशुक्तिप्रमात्वव्यापकत्वादिति वाच्यम्;— पटुतमसंस्कारजनकत्वादृक्शुक्तिनिष्ठविषयताके बहुन्त्रीदं उपेक्षात्मके समूहालम्बनप्रमात्मकप्रत्यक्षप्रमात्वसत्त्वेन तत्र शुक्तज्ञान प्रयुक्तसंस्कारान्यतरत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽप्यज्ञानप्रयुक्तसंस्कारान्यतर- त्वावच्छिन्नाभावाविरहात् । बहुधन नप्रयुक्तस्य बहावारोपितशुक्ताशुक्तत्व वे स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्व स्वपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन तादृशसमूहालम्बनं प्रमायाः सत्त्वात्, तादृशसामान्याभावमादाय दृष्टान्ते साध्योपपत्तेरसम्भवा

यात् । न च स्वप्रयोजकाज्ञानविषयतासमानीयपटुतमसंस्कारजनकतावच्छे-
दकविषयताकत्वमेव स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वम्, तथा चोक्तसमूहा-
लम्बनप्रमायां वह्न्यारोपितगुञ्जापुञ्जगोचरानुरूपसमानविषयकत्वघटितोभय-
सम्बन्धाभावादुक्तप्रमाप्रध्वंसाभावमादायैव दृष्टान्ते साध्योपपादनसंभव इति
वाच्यम्,—तथा सति प्रमाया रजतान्यपटुतमसंस्कारमहितेत्यस्य वैयर्थ्यात्,
शुक्तिप्रमाया निरुक्तसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धेनोक्तप्रमाप्रध्वंसाभाव-
सत्त्वेनोक्तव्यभिचारानवकाशात् । तादृशविशेषणोपादानस्योक्तसम्बन्धघटकी-
भूतविषयताप्रयोजकत्वाभीकारेऽपि प्रातिभासिकपदार्थस्याज्ञानप्रयुक्तत्वेन तत्सं-
स्कारस्य प्रमाज्ञानान्निवृत्तावपि जगतस्सत्त्वेऽपि प्रातिभासिकप्रतियोगिकस्य नप्रयुक्त-
तत्संस्कारान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रमात्वव्यापकत्वसम्भवेन तादृशाभाव-
प्रतियोगित्वस्य शशविषाणे स्वीकारमात्रेणोक्तसाध्यनिर्वाहाद्दर्शितरूप, घटो नास्ती-
त्यादिप्रमाप्रतिषिद्धाभावप्रतियोगितायाः घटत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिविषय-
प्रतियोगित्वाभेदेन घटादौ तादृशप्रतियोगितावत् जगत्यपि तादृशप्रतियो-
गितासम्भवात् । उक्तार्थान्तरवारणाय पक्षकोटावज्ञानप्रयुक्तत्वस्य निवेशे चि-
द्भिन्नत्वसत्त्वारोप्ययोर्वैयर्थ्यम्, अज्ञानस्य तदप्रयुक्तत्वेन पक्षे निर्भाव,
पक्षस्योपलब्धसिद्धता च प्रसज्यते । तथोक्तार्थान्तरवारणाय
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाज्ञानतत्संस्कारान्यतरत्वान्नप्रयुक्तत्वं वेदा —
न्यतरत्वेतदन्यतरत्वस्य सामञ्जस्यमिति वाच्यम्,— एवमपि
दृष्टान्ते साध्यवैकल्यस्य दुर्वारत्वात्, शुक्त्यज्ञानप्रयुक्त हि रजत-
तद्विषयकवृत्तिद्वय, इयं शुक्तिरित्याकारकप्रत्यक्षानन्तर तत्संस्कार-
रूपरजतसूक्ष्मावस्थायाः अनावश्यकत्वेऽपि तादृशशुक्तिसूक्ष्मावस्थारूपा-
ज्ञानप्रयुक्तसंस्कारस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा रजतस्मृत्यनुपपत्ते, रजत-
विषयवृत्तिनाशरूपतादृशवृत्तिसूक्ष्मावस्थाया एव रजतस्मृतिहेतुसंस्कारत्व-
नात् । उक्तं हि बिन्दुटीकायाम्— ' आवश्यकीच प्रातीतिकेष्वविद्यावृत्ति,

तन्नाशस्यैव संस्कारत्वात् । अनुमित्यादिवृत्तिनाशस्य रजताद्याकारत्वेन स्मृति हेतुताया वक्तव्यत्वात्, रजतावच्छिन्नचैतन्यनाशस्य रजतादितादात्म्य सम्भवेऽपि रजतादिसम्बन्ध्याकाराकारविषयकशाभावाच्चेति । नच बाधित रजतस्य स्मरणमसिद्धम्, अत्र मया रजतं भ्रान्तमासीदिति स्मरणस्यानुभवसिद्धत्वात्, तन्नाशस्यैव संस्कारत्वादिति वदता भवतामनुमतत्वाच्च । यदि च तद्रजतभ्रान्तेरेव स्मरणं न रजतस्येति न रजतविषयकाविद्यावृत्तिनाशरूपतत्संस्कारापेक्षेति नोक्तसाध्यवैकल्यमित्युच्यते, तदाप्यर्थान्तरम्, भ्रमज्ञानानन्तरं जगत सत्त्वेऽपि तादृशप्रमायामुक्ताभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावसम्भवात्, येन सम्बन्धेन यत्र यत्सम्बध्यते तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावो वर्तत इति भवतामभ्युपगमात् । नच भ्रमज्ञानानन्तरं जगतस्सत्त्वे तादृशप्रमायामुक्ताभावसम्भवेऽपि न तादृशाभावस्य व्यापकतासम्भवः, तादृशाज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावाभावरूपस्य तादृशान्यतरस्यापि सत्त्वात् तादृशप्रमात्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वविरहादिति वाच्यम्, — तथात्वे उक्ताभावे प्रमात्वव्यापकताया एव दुर्घटत्वापत्त्या साध्याप्रसिध्यापत्तेः, तादृशाभावस्य नित्यत्वेन तदभावस्य तादृशप्रमायामसत्त्वात् ।

यत्तु मिथ्यात्वघटकाभाव पारमार्थिक इति पक्षे धूमसमानाधिकरणो व्यावहारिकः प्रतियोगिव्यधिकरणो वा योऽभावस्तादृशाभावाप्रतियोगित्वमेव वह्न्यादौ धूमव्यापकत्वम्, मिथ्यात्वघटकाभावो व्यावहारिक इति पक्षे लोकसिद्धाभावीयविशेषणताभागन्यतमत्वेनाभावसम्बन्ध तया व्यापकताशरीरे निवेश्य इति धूमवन्निरूपिततादृशान्यतमसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताकाभावाप्रतियोगित्वमेव धूमव्यापकत्वमिति सर्वत्र सर्वाभावस्वीकारेऽपि न व्यापकत्वादिकं दुर्वचम्, तथा च प्रकृते तादृशप्रमात्वव्यापकत्व तादृशप्रमानिष्ठव्यावहारिकाभावाप्रतियोगित्व

तादृशप्रमानिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं तादृशप्रमानिरूपित लोकसिद्धविशेषणतावन्यतमावच्छिन्नवृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वं वा साध्यं पर्यवसितमिति नोक्तार्थान्तरसाध्याप्रसिध्योरवकाश इति । तन्न, प्रतियोगि वैयधिकरण्यादिघटितव्यापकतानिवेशे उक्तरीत्या ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगत स्सत्त्वेपि तदभावस्य व्यापकत्वसम्भवेनार्थान्तरात् । एवं प्रतियोग्यधिकरण वृत्तिभिन्नत्वस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभावस्य च समानाधिकरणप्रतीति स्थले भेदाभेदमानं सर्वत्र सर्वस्याभावं चाभ्युपगच्छतां वह्न्यादिमन्निष्ठ वह्न्याद्यभावेपि सम्भवात् व्यावहारिकत्वेनाभावस्य व्यापकत्वाघटकत्वे प्रतिवादिमते साध्याप्रसिद्धिः । लोकसिद्धविशेषणतानामन्यतमत्वादिना सम्ब न्धत्वमप्रामाणिकमेव, अन्यतमत्वघटकतद्भिन्नभेदस्य मिथ्यात्वसम्पादक विशेषणतात्वप्युक्तरीत्या सम्भवात् । किंच ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगदसत्त्वेपि अ-ज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावे तादृशप्रमानिष्ठाभावप्रतियोगित्वे तादृशप्रतियो गित्वावच्छिन्नभेदाङ्गीकारमात्रेणोक्तसाध्यसिद्धिसम्भवादर्थान्तरं दुर्वारम् । अपि च जगतश्शाश्वतिकत्वेपि ब्रह्मज्ञानसमानविषयकनिर्विकल्पकज्ञाना नङ्गीकारमात्रेणोक्तसाध्यसिद्ध्या अर्थान्तरं दुर्वारम्, तादृशप्रमासामान्ये प्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेन ता-दृशप्रमात्वव्यापकतासम्भवात् । एवं ब्रह्मज्ञानानन्तर जगतस्सत्त्वेपि काला नवस्थानमात्रेणोक्तसाध्यसिद्ध्यार्थान्तरं दुर्वारम्, तद्दशायां कालाभावादेव स्वाश्रयकालपूर्वत्वघटितसम्बन्धद्वयावच्छिन्नोकान्यतराभावस्य तादृशप्रमा त्वव्यापकतासम्भवात् । संसारदशायां कालसम्बन्धित्वेनावस्थितस्य ब्रह्मणो मुक्तौ स्वरूपमात्रावस्थानवन्मूलप्रकृतिजीवेशभेदादिरूपस्य सर्वस्यापि प्रपञ्च स्य तथावस्थानसम्भवेन प्रपञ्चसत्यत्वाविरोधात् ।

एतेन चिद्भिन्नत्वं यत्किंचिद्विषयकप्रमात्वव्यापकत्वपूर्वत्वसम्बन्धाव-च्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं दृश्यवृत्तित्वाच्छुक्तिरूप्यत्ववदित्यनुमानेन

किंच "अथ यदल्प तन्मर्त्यमन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ती" इत्यादि श्रुतिभि ध्वंसप्रतियोगिफलस्य निन्दितत्वात् मोक्षस्यापुरुषार्थत्वप्रसङ्ग, चरमक्षणरूपाविद्यानिवृत्तेरेव मोक्षत्वेन तस्यापि ध्वंसप्रतियोगित्वात्, "अविद्यास्तमयो मोक्षस्सा च बन्ध उदाहृत" इति वार्तिकेन निरुक्ताविद्यानिवृत्तेरेव मोक्षत्वप्रतिपादनात् । उक्ताविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपस्य मोक्षत्व च निराकरिष्यते ।

यद्यपि स्वसमानविषयकत्व– कालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽज्ञानतत्संस्कारान्यतरस्याभाव यश्च स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्व स्वपूर्वत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावो ज्ञानाधीन तत्प्रतियोगित्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, पूर्वमते नाशस्यैवैतन्मते अत्यन्ताभावस्य ज्ञानसमानकालीनस्यापि ज्ञानाधीनत्वम्, तस्य ज्ञानादज्ञानप्रयुक्तमुच्छिन्नघटे सर्वदैवमुच्छिन्नघट इति प्रत्ययात्, ननूक्तात्यन्ताभावस्याविशेषरूपेण तस्याप्युक्तात्यन्ताभावो ज्ञानाधीनो वाच्य एव तस्यापीत्यनवस्थेति चेन्न,– पूर्वमते एकस्यैव ध्वंसस्यैवत्वाश्रयत्ववदेतन्मतेऽप्येकस्यैव स्वस्वेतरोक्तात्यन्ताभावत्वस्यापि सम्भवादिति । तदपिन, घटादिज्ञाने स्वसमानविषयकत्वाद्यभावेन तादृशसम्बन्धद्वयावच्छिन्नाज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावस्याज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावस्य च सत्त्वेन तादृशाभावस्य भगवत्सङ्कल्पादिप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मज्ञानानन्तरमागतस्सत्त्वेऽपि निरुक्तज्ञाननिवर्त्यत्वसम्भवेनार्थान्तरस्य दुर्वारत्वम् । घटादिनिष्ठतादृशाभावस्य ज्ञानाधीनत्वसिद्धिमादायार्थान्तराच्च । नच ज्ञाननिष्ठो ज्ञानाधीनश्च यस्तादृशाभाव तत्प्रतियोगित्वविवक्षणान्नोक्तार्थान्तरमिति वाच्यम्,— ज्ञानाधीनो ज्ञाननिष्ठ कालिकसम्बन्धेनाज्ञानतत्संस्कारान्यतरस्य स्वाश्रयकालपूर्वत्वसम्बन्धेनाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्य चाभावस्तत्प्रतियोगित्वस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपतासम्भवेन ज्ञानाधीनत्वविवक्षाया सम्बन्धद्वयनिवेशनस्य वैयर्थ्यात् । तावन्मात्रविवक्षायामप्यसन्निष्ठतादृशाभावस्य ज्ञानाधी

नत्वसिद्धिमादायार्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । एवं घटादेरज्ञानप्रयुक्तत्वानभ्युपगमे स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयिनो ज्ञानाधीनत्वसिद्धिमादायार्थान्तरं दुर्वारम्; व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशेपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायामेव तदनवच्छिन्नत्वासिद्धिमादायार्थान्तरमिति ।

एतेन ज्ञानाधीनो यः स्वतादात्म्यापन्नवस्तुसामान्यस्याभावस्तत्प्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, स्वात्मकं च स्वसमानसत्ताकं ग्राह्यम्, तच्च स्वीयसंस्कारस्वीयपरिणामादिरूपमेव, ज्ञानेन ह्यज्ञानतत्परिणामसामान्यस्यात्यन्ताभावः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणावच्छिन्नस्साध्यते, साध्यता च तत्र क्षेमसाधारणी, स चाभावः स्वान्यसर्वदृश्याविरोधी क्षणिकः, इति चतुर्थकल्पोपि निरस्तः; ब्रह्मणि तादात्म्यसम्बन्धेन जगतस्सत्वेपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य घटशृङ्गादिनिष्ठस्य ज्ञानाधीनत्वमात्रेणोक्तसाध्यासिद्धिसम्भवेनार्थान्तरात् । घटत्वपटत्वाभ्यां दृश्यसामान्याभावस्य दृश्याविरोधिनो ज्ञानाधीनत्वमादायार्थान्तराच्च । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशेपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायामेव व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वसिद्धिमादायार्थान्तरात् । ब्रह्मणि तादात्म्यसम्बन्धेन दृश्याधिकरणे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य त्वन्मते अनादित्वेन तस्य ज्ञानाधीनत्वासम्भवेन साध्याप्रसिद्धेश्च ।

न च ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमिति पक्षे येन सम्बन्धेन तदधिकरणे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावानभ्युपगमेपि मिथ्यात्वसिद्ध्या ब्रह्मणि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नदृश्यसामान्याभावो न स्वीकर्तव्य इति वाच्यम्; रजतमत्र नास्ति नासीन्न भविष्यतीत्यादिबाधबुद्धीनां तदभिमतव्यावहारिकप्रमात्वानुरोधेन "नेह नानास्ति किञ्चन" "एकमेवाद्वितीय" मित्यादिश्रुत्यनुरोधेन च तदधिकरणे तदभावस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात् ।

ननु पारमार्थिकाभाव एवोक्तश्रुत्यादिसिद्धः, व्यावहारिकाभावश्च ज्ञानसाध्य इति न दोष इति वाच्यम्—तथासत्यत्यन्ताभावत्वस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः जन्याभावस्य ध्वंसरूपताया एव युक्तत्वात् । न चायं सामयिकाभावः, अधिकरणान्तरस्य प्रतियोगिमत्तादशायामेव तदभ्युपगमात् । नहि तस्मिन्नेवाधिकरणे स्थितस्य प्रतियोगिनोऽधिकरणान्तरसम्बन्धं विना निवृत्तौ सत्यां सामयिकाभावः केनाप्यभ्युपगम्यते । ननु नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वमिति न सम्भवति, मन्मते ब्रह्मभिन्नसामान्यस्यैवानित्यत्वेन व्यावहारिकात्यन्ताभावेऽव्याप्तेः, घटस्य घटाभावात्यन्ताभावत्वानुपपत्तेश्च, किन्तु नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकोऽनुयोगिताविशेषः, तथाच तादृशात्यन्ताभावत्वं ज्ञानजन्यस्यापि सम्भवतीति ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वरूपपूर्वकल्पाद्वैलक्षण्यमिति वाच्यम्, तथासति स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणावच्छिन्नस्य क्षेमसाधारणसाध्यत्वसमर्थनविरोधात्, घटादिवज्जन्यत्वस्यैव सम्भवात् । ननु दृश्यसामान्याभावस्यानादित्वेऽपि तस्य स्वद्वितीयक्षणसम्बन्धित्वविशिष्टस्य ज्ञानसाध्यत्वं सम्भवतीति वाच्यम्, ज्ञानपूर्वक्षणसम्बन्धस्य ज्ञानोत्पत्तिक्षणसम्बन्धस्येव च ज्ञानद्वितीयक्षणसम्बन्धस्यापि ज्ञानं विनैव सम्भवात् । ननु श्रुत्यर्थबलात् पूर्वमवस्थितस्याप्यभावस्य तत्तज्ज्ञानसाध्यत्वमङ्गीक्रियत इति वाच्यम्,— उक्तरीत्याऽनुपपत्तेर्वै श्रुतेस्तात्पर्यासम्भवात् । नचानादिसिद्धस्यापि दृश्यसामान्याभावस्य लोकसिद्धविशेषणतया प्रवृत्तित्वं ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणावच्छेदेनेति तादृशवृत्तित्वविशिष्टस्य साध्यतासम्भवः, तादृशविशेषणता च तादृशाभावस्य प्रतियोग्यनवच्छेदककालावच्छेदेनैव भवति न पूर्वम्, यथा नैयायिकमते नित्यस्यापि तदधिकरणे पूर्वमवस्थितस्यापि घटाद्यभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेनैव तादृशविशेषणतया वृत्तित्वं कारणाभावप्रयोज्यमिति वाच्यम्,— दृश्यसामान्यप्रतियोगिके तादृशाभावे स्वप्रतियोगित्वस्याप्यक्षततया तादृशाभावाधिकरणीभूतज्ञानोत्पत्तिद्विती

यक्षणावच्छेदेन तादृशाभावस्य उक्तविशेषणतया वृत्तित्वासम्भवात् , प्रतियोगिसामान्यानाधिकरणकालावच्छेदेनैव तादृशविशेषणतया वृत्तित्वाङ्गीकारात् । अन्यथा स्वान्यप्रतियोगिनामपि ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे वृत्तित्वापातेन ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगतोऽनुवृत्तिप्रसंगात् । अत एव स्वान्यसर्वदृश्यविरोधप्रतिपादनमप्ययुक्तम् , अभावस्य प्रतियोगिमध्ये केनचित्साकमविरोधः केनचित्साकं विरोध इत्यस्य क्वाप्यदर्शनात् । प्रतियोगितावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वस्यैव विरोधप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सामान्याभावनिश्चयेऽप्यविरुद्धप्रतियोगिविशेषसम्भावनया सर्वत्र प्रतियोगिमत्ताबुद्धेरनिवृत्तिप्रसंगात्। नच तादृशाभावस्य स्वान्यदृश्यसामान्यप्रतियोगिकत्वमेव न स्वप्रतियोगिकत्वमपीति नोक्तदोष इति वाच्यम्,—तथा सति तादृशाभावस्याभावान्तराभ्युपगमेऽनवस्थानात् , तदनभ्युपगमे तत्रैव बाधस्य दृश्यत्वहेतोर्व्यभिचारस्य च प्रसंगात् ।

यदपि स चाभावः क्षणिक इत्युक्तम्; तत्र क्षणिकत्वं नाम किं द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् , किंवा स्ववृत्तित्व- स्वाभिन्नक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टान्यत्वरूपं क्षणद्वयावृत्तित्वं विवक्षितम्? नाद्यः, तस्य ध्वंसाभ्युपगमे पुनस्तस्यापि ध्वंस इत्यनवस्थानात् । तद्ध्वंसस्य ध्वंसान्तरं विना नित्यत्वेनाऽवस्थाने सत्यत्वप्रसंगात् । अज्ञानादेरेव तादृशध्वंसाभ्युपगमसम्भवेन मध्ये अभावान्तरकल्पनवैयर्थ्याच्च । नापि द्वितीयः, अनादिसिद्धे तस्मिन् क्षणद्वयवृत्तित्वस्याप्यावश्यकत्वात् । तत्वज्ञानानन्तरं क्षणद्वयवृत्तित्वाभावविवक्षापि न युज्यते, तदनन्तरं क्षणद्वयवृत्तित्वरूपप्रतियोगिन एवाप्रसिद्ध्या ऽभावाप्रसिद्धेः ।

नच स्वाधिकरणक्षणपूर्वत्वाभाववत्स्वाधिकरणीभूततत्वज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणकत्वमेव क्षणिकत्वमिति वाच्यम्;—तत्वज्ञानानन्तरं क्षणाभावेनैव निरुक्तक्षणिकत्वासम्भवेन उक्तक्षणिकत्वस्य तादृशाभावानुवृत्तिपर्यवसायित्वा

भावात् । कालाभावप्रयुक्तक्षणद्वयावृत्तित्वस्य क्षणिकत्वरूपतया तादृशाभावस्याननुरूप्याभ्युपगमे तद्वदेव मन्त्रणेऽपि ज्ञानानन्तरमननुवृत्तिप्रसङ्गात् ।

किञ्च अप्रज्ञानोत्पत्तितृतीयक्षणावृत्तित्वपर्यवसायिनिरुक्तक्षणिकत्वस्योपपादकस्य किं प्रयुक्तम्? तत्त्वज्ञानप्रयुक्तमिति चेन्न;- निरुक्तक्षणिकत्वस्य तत्त्वज्ञानप्रयोज्यतासाधकप्रमाणाभावात् । न च तत्त्वज्ञानप्रयोज्यतावच्छेदकनिरुक्तक्षणिकत्वविशिष्टाभावप्रतियोगित्वस्यैव साध्यत्वाङ्गीकारेण उक्तानुमानेनैव तादृशाभावस्य क्षणिकत्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम्;- तथासति शुक्तिरूप्याभावे ज्ञानप्रयोज्यतावच्छेदकनिरुक्तक्षणिकत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यस्य दृश्यत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारस्य च दुर्वारत्वात् । न च साध्यकोटौ क्षणिकत्वं न निवेश्यते, किन्तु अप्रज्ञानतृतीयक्षणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव पक्षतावच्छेदककोटौ निवेश्यते, तथाच तादृशाभावे निरुक्तक्षणिकत्वं सिद्ध्यतीति नोक्तदोषप्रसङ्ग इति वाच्यम्;— तथासत्याश्रयासिद्ध्यापत्तेः, तादृशज्ञानतृतीयक्षणादेरप्रसिद्धेः । न च स्वाधिकरणक्षणपूर्वत्वाभाववद्ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणकत्वस्याभावविशेषणत्वान्नोक्तदोषः, शुक्तिरूप्याभावस्याप्युक्तविशेषणाक्रान्तत्वादिति वाच्यम्;- तथा सति स्वाधिकरणक्षणपूर्वत्वाभाववत्तत्त्वज्ञानाधिकरणक्षणकत्वस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यात् । तत्त्वज्ञानानन्तरद्वितीयक्षणस्य तत्र निरुक्तक्षणिकत्वविशिष्टद्वयस्य सामान्याभावस्य च कल्पनाया वैयर्थ्याच्च ।

यदपि स्वाधिकरणकालपूर्वत्वशून्यज्ञानाधिकरणकालकत्वमेव ज्ञानोच्छेद्यत्वरूपं ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, स्वपदं च यत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वं साध्यते तत्परम्, दृश्याधिकरणक्षणे दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वानधिकरणत्वं हि दृश्योच्छेदः, शास्त्रीयचरमतत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे च दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वं नास्ति, तदुत्तरं क्षणस्याप्रसिद्धत्वात्, तत्पूर्वक्षणपूर्वत्वस्य क्षणान्तरे प्रसिद्धस्यापि तत्राप्यभावात्; ननु नैयायिकादिवद्ध्वंस एव दृश्योच्छेदः, तस्य सत्यत्वे द्वैतश्रुतिविरोधात्; मिथ्यात्वे च चरममनोवृत्त्यनन्तरं उत्पन्नस्य तस्य

समुच्छेदकाभावेनोच्छेदाभावात् "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इति श्रुतिविरोधा
पत्ते ; नचोक्तध्वंसस्य सत्त्वेपि श्रुतेर्नविरोध , तथा भावाद्वैतबोधनादिति
वाच्यम् , भसङ्कुचिताद्वैतस्य श्रुत्यर्थतया प्रतीयमानत्वादिति । तत्र,
विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तेपि सर्वमुक्तिदशायां जडप्रकृतेरीश्वरात् परस्परं च भि
न्नानामनन्तकोटिजीवानां तदीयगुणानां च अवस्थानेपि कालतत्वस्य क्षणा
धात्मना तत्तत्कार्यानुगुणपरिणामहेतुभूतकर्मविशेषाभावात् प्रकृत्यादेरिव
स्वरूपेणावस्थित्या प्रकृत्यादौ सर्वत्र स्वाश्रयकालपूर्वत्वाभाववज्ज्ञानाधि
करणकालकत्वस्य सत्त्वात् , तदानीं जन्यकालानभ्युपगमात् महाकाल
मात्रसम्बन्धितयावस्थानेपि तस्यानादितया तदवधिकपूर्वत्वस्य वक्तुं
वक्तुमशक्यत्वात् , निरुक्तज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सिद्धान्तिनं प्रति साधने सिद्ध
साधनस्य दुर्वारत्वात् । अतएव "सकृद्विभा ह्येवास्य भवति" इति मुक्तं
प्रति प्रकाशैकमयस्य भाविनस्सर्वस्यापि कालस्यैकदिनरूपत्वं श्रूयते । नान्तुया
सिद्धसाधनम्,निरुक्तरूपोच्छेदस्य सर्वस्यापि स्वरूपनिवृत्तिं विनैव सम्भवादर्था
न्तरस्य दुर्वारत्वात् । स्वत्वस्याननुगतत्वेन साध्यस्य पक्षदृष्टान्तसाधारण्या
सम्भवाच्च । ननु स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणावृत्तित्व स्वाधिकरणक्षणवृत्तित्वो
भयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति नाननुगम , द्वितीय
सम्बन्धनिवेशाच्च नासत्यमादायार्थान्तरमिति वाच्यम्,—तथासति बाधापत्ते ,
ब्रह्मज्ञानोत्तरक्षणस्याप्रसिद्धत्वेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणावृत्तित्व घटितोभय
सम्बन्धेन ब्रह्मज्ञानविशिष्टत्वस्य प्रपञ्चेऽसम्भवात् । नच स्वाधिकरणक्षणोत्तर
क्षणवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्त्व स्वाधिकरणक्षण
वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वस्य साध्यत्वाच्च बाध , ब्रह्मज्ञानोत्तर
क्षणस्याप्रसिद्धत्वेपि उक्तसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य व्यधि
करणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रसिद्धिसम्भवादिति वाच्यम् , एवं
सति घटनाशाधिकरणक्षणवृत्तित्वज्ञानमादाय घटादौ सिद्धसाधनापत्ते ।
नच स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वानुविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रति

योगिताकाभाववत्त्व-स्वाधिकरणक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वस्य साध्यत्वाङ्गीकारान्नोक्तसिद्धसाधनम्, वस्तुविशिष्टत्वं च स्वतादात्म्याश्रयत्व-स्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेन, घटतादात्म्याश्रयस्य घटसमानकालकस्य वस्तुनस्तत्त्वयोजकाज्ञानादेर्मुक्तिपर्यन्तं सत्त्वाद्ध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वस्वज्ञानस्येत्युभयसम्बन्धेनाभावादिति वाच्यम्;— एवमपि ब्रह्मज्ञानानन्तरक्षणाप्रसिद्ध्या उक्तोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वस्य प्रमाणिसत्त्वे यथा न मिथ्यात्वं तद्वदेव जगतोऽपि सत्यत्वापत्त्या अर्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । एवं स्वोत्तरक्षणवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्त्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वस्यैव नाशपदार्थत्वे ब्रह्मज्ञानानन्तरं इदं नष्टमासीदिति नष्टमिति व्यवहारापत्तेश्च । न च शुद्धचितः कालसम्बन्धित्वानभ्युपगमान्नोक्तदोषद्वयावकाश इति वाच्यम्;— ब्रह्मणः कालासम्बन्धित्वे ब्रह्मणस्तुच्छत्वस्य "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दित्यादि श्रुतीनामप्रामाण्यस्य च प्रसङ्गात् ।

ननु 'सदेवे'त्यादिवाक्यमुपहितपरम्, नशुद्धपरम्, निर्विशेषस्याधिकरणाप्रसिद्धेः, "स्वे महिम्नी"ति श्रुत्या तस्याधिकरणनिषेधात्; ब्रह्मणः कालासम्बन्धित्वे तुच्छत्वापत्तिरित्यपि न युक्तम्, नहि क्षणसम्बन्धाधीनं कस्यचित्सत्त्वम्, प्रतिक्षणं पूर्वपूर्वक्षणसम्बन्धध्वंसेन जगतः क्षणिकत्वापत्ते, आकाशेश्वरादीनामनित्यत्वापत्तेश्च; न्यायनयेऽपि नित्यानां महाकालवृत्तित्वानभ्युपगमेन असत्त्वापत्ते, आत्माश्रयदोषेण महाकालस्य महाकालवृत्तित्वासम्भवेन महाकालस्यैवासत्त्वापत्तौ तत्सम्बन्धाधीनस्य जगतस्सत्त्वस्य पुनरसम्भवेन शून्यवादपर्यवसानाच्चेति । तथा, शुद्धब्रह्मणः कालसम्बन्धानभ्युपगमस्साधकाभावाद् बाधकसद्भावाद्वा ? नाद्यः, 'सदेवे'त्यादिश्रुतेरेव साधकत्वात् । अद्वितीयमित्युक्त्या तस्याश्शुद्धविषयकत्वस्यैव स्वारसिकत्वात् । विवरणकारादिभिश्शुद्धस्यापि कल्पितधर्मवत्तया ज्ञानविषयत्वस्य च स्वीकृतत्वात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाधाराभ्युप

गमे पारमार्थिकत्वेन विशेषाभाववत्त्वस्य स्वसमानसत्ताकत्व- स्वाश्रयत्वोभय सम्बन्धावच्छिन्नविशेषसामान्याभाववत्त्वरूपस्य वा निर्विशेषत्वस्य कालसम्बन्धित्वाविघातकत्वात् । न द्वितीयः, " स्वे महिम्नि " इत्यादि श्रुतेर्घटादिवदन्यप्रयोज्यस्थितिनिषेधपरत्वेन सत्त्वस्य कल्पितत्वया असद्वात्वादिश्रुतेश्च विरोधाभावात् । सत्त्वस्य क्षणसम्बन्धव्याप्यत्वस्वीकारेऽपि क्षणसम्बन्धाधीनत्वास्वीकारेण जगतः क्षणिकत्वापत्तेरयोगात् । नैयायिकनये नित्यानामपि कालवृत्तित्वं स्वीकृतमेव । अतएव दीधितिकृता नित्यानाम्महाकालावृत्तित्व पक्षे स्वरसमुद्भाव्य तेषां कालवृत्तित्वपक्षे प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नत्व- यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणान्तरमुक्तं सिद्धान्तलक्षणे । अन्यथा तेषां कालवृत्तित्वघटितकारणत्वानुपपत्तेः । महाकालस्य स्ववृत्तित्वे आत्माश्रय इत्यपि न युक्तम्, प्रमेयत्वं प्रमेयं घटाभावे घटो नास्तीत्यादिवत् कालस्सदास्तीति प्रतीत्या कालस्यापि कालवृत्तित्वसम्भवात् ।

यदुक्तं नैयायिकादिमत इवास्मत्सिद्धान्ते ध्वंसो नाभ्युपगम्यत इति । तन्न, तथापि तत्त्वज्ञानपर्यन्तमनुवर्तमानः प्रपञ्चस्तत्त्वज्ञानानन्तरं क गत इति प्रश्नस्य भवन्मते उत्तराभावप्रसंगात् ।

ननु ध्वंसाभ्युपगन्तृनैयायिकादिमतेऽपि तत्त्वज्ञानपर्यन्तमनुवर्तमानं दुःखं क्व गतमिति प्रश्नस्य किमुत्तरम् ? अथ मन्यते आत्यन्तिको ध्वंसस्तत्त्वज्ञानेन जायत इति चेत् किं तावता? दुःखं क्व गतमिति प्रश्नानिवृत्तेः; अथ दुःखं न कुत्रापि गतम्, तत्त्वज्ञानोत्तरं न प्रमीयत इति चेत् ! कुतः ध्वंसाधिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वाभावनियमस्वीकारादिति चेत् ! समम्, अस्माभिरपि तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणस्य दृश्याधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमस्य स्वीकारात्; प्रमायाः स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्यविरोधि

त्वनियमात् ; शुक्त्यादिप्रमायां तथा दर्शनात् ; तथाच ध्वंसमतिरिक्तमंगी कृत्य प्रतियोगिना साकं तन्मैककालघटितविरोधकल्पनापेक्षया ध्वंसजनक त्वेन नैयायिकाद्यभिमतकारणस्यैव पूर्वोत्तरकालघटितविरोधकल्पनं युक्तम्, ध्वंसस्य बहूनां तादृशध्वंस प्रतिहेतुत्वस्य च कल्पने गौरवादिति । तन्न, तथासति दण्डाभिघातेन घटो नष्टः तत्वज्ञानेन मोक्ष इत्यादौ तृतीयानुप पत्तेः ; तत्र दण्डाभिघातजन्यत्वस्य घटादिनाशे तत्वज्ञानजन्यत्वस्याविद्या निवृत्तिरूपमोक्षे भवन्मतेऽनङ्गीकारात् । न च तत्र तृतीयायाः ज्ञापकत्वम- र्थे ,तदभावधर्मस्वोत्तरक्षणावृत्तित्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वम् ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य च व्याप्यव्यापकभावनियतत्वात् दण्डाभिघातव्याप कक्षणविशिष्टो घट इत्यादिस्थले बोधः ; द्वितीयस्थले च तत्वज्ञानव्यापकः अविद्यानिवृत्तिक्षणसम्बन्ध इति बोध इति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; —एवं सति दण्डाभिघातकालोत्पत्तिकवायुसंयोगादिव्यापकत्वस्य निरुक्तनाशे स त्वेन दण्डाभिघातेन घटो नष्ट इति वत्वायुसंयोगेन घटो नष्ट इत्यपि व्य वहारापत्तेः । एवं तत्वज्ञानेन मोक्ष इतिवत् तत्कालोत्पत्तिकोदासीनवस्त्वन्त रेण मोक्ष इत्याद्यापत्तेश्च. निरुक्तमोक्षे तत्वज्ञानव्यापकत्वस्येव तत्काले त्पत्तिकवस्त्वन्तरव्यापकत्वस्याप्यनपायात् । जनकत्वस्य तृतीयार्थत्वे च तवो रन्यथासिद्धत्वाद्योक्तापत्ति ।

[illegible] तत्वज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षाजनकत्वे मुमुक्षोः तत्व ज्ञानोद्देशेन श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्च, मनोवृत्तिविशेषरूपस्य ज्ञानस्य सुखदुःखाभावतत्साधनान्यत्वात् ।

यत्तु मनोनिरोधपूर्वकं निदिध्यासनादौ यतमानस्य मुमुक्षुपुरु षस्य मनोनिरोधादिप्रयुक्तदुःखस्य तत्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे विच्छेदाद्यादृश दुःखध्वंसरूपत्व चरमवृत्तिरूपतत्वज्ञाने सम्भवति, यस्योत्पत्तिक्षणे य द्विच्छिद्यते तत्पूर्वं च वर्तते स एव मनःपरिणामस्तस्य मनःपरिणामत्व

ध्वंसः, यथा एकक्षणानन्तरोत्पत्तिकसमानविषयकज्ञानेच्छादिस्थले तादृशो त्तरपरिणामस्य पूर्वपरिणामध्वंसता, तदन्यध्वंसस्वीकारे तत्स्वरूपतद्धेतुत्वादिकल्पने गौरवात्, तथाच तत्वज्ञानस्य दुःखध्वंसरूपत्वात्तदुद्देशेन प्रवृत्तेरुपपत्तिः, एवमभिव्यज्यमानात्मसुखव्याप्यत्वाच्च तत्वज्ञाने इच्छा द्युपपत्तिः, योहि यदा यदिच्छति स कदाचित्तद्व्याप्यमपीच्छतीति सर्वानुभवसिद्धत्वात्, अतएव विपद्वोपि स्वकीयाः श्रीकृष्णभगवद्दर्शनव्याप्यतया कामिताः कुन्त्या, तदुक्तं श्रीभागवते " विपदस्सन्तुनस्तास्ता स्तत्र तत्र जगद्गुरो । भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शन " मिति, अत एव च " मोक्षःपुनरात्यन्तिकी दुःखनिवृत्ति " रित्युक्त्वा " काम्यश्च दुःखाभावः, दुःखस्य स्वभावतो द्वेष्यत्वात्, सुखार्थं तथायमिति चेन्न;– दुःखाभावस्य सुखाहेतुत्वात्, अथ सुखव्याप्यत्वात् स तथेति चेन्न,- तस्य तद्व्याप्यत्वादि " त्युक्तमुदयनाचार्यैः बौद्धाधिकारे; सुखव्याप्यत्वस्य काम्यत्वाप्रयोजकत्वे अथेत्यादिशङ्कानुपपत्तेः, युक्तंचैतत्– यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टाभावस्तत्र द्वेषस्येव यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टं तत्रेच्छाया अपि सम्भवात्; तस्मात्सुखत्वादिवत्सुखादिव्याप्यत्वमपीच्छाप्रयोजकमिति । तन्न, उक्तरीत्या तत्वज्ञानस्य दुःखध्वंसरूपत्वेन दुःखध्वंसत्वेनेच्छाविषयत्वसम्भवेपि ब्रह्मज्ञानत्वेनेच्छाविषयत्वानुपपत्तेः । तेन रूपेण मोक्षहेतुतापक्षे च तद्रूपावच्छिन्ने इष्टसाधनताग्रहादिच्छोपपत्तेः । यस्य दुःखध्वंसरूपत्वं तस्य दुःखध्वंसत्वातिरिक्तरूपेणापीच्छाविषयत्वे उत्तरदुःखस्य पूर्वदुःखध्वंसरूपत्वेन दुःखत्वेनेच्छाविषयताप्रसङ्गात् । ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वेनैवेच्छाविषयत्वानुभवात् । ब्रह्मज्ञानं मे जायतामितीच्छाप्रत्वात् । " यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने " ति श्रुत्या तत्वेनेच्छाविषयत्वबोधनाच्च । सुखव्याप्यत्वस्य काम्यताप्रयोजकत्वकथनमप्यनुचितम्, न्यायेस्तद्माव्य

दवृत्तित्वव्यापकसामानाधिकरण्यादिरूपायाः अत्यन्तान्योन्याभावघटितत्वेन नानाविधतया तत्तज्ज्ञानानां प्रत्येकमिच्छां प्रति हेतुत्वे परस्परं व्यभिचारेण व्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशावश्यकतया गुरुतरकार्यकारणभावबाहुल्यापत्तेः, दुःखादौ सुखादिव्याप्यत्वभ्रमेऽपि तत्रेच्छानुत्पत्त्या तत्र तु सत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया भवद्भिर्वाच्यतया गौरवात् । ताप्रसंयोगादौ चन्दनसंयोगादिजन्यसुखादिव्याप्यताभ्रमेऽपि तत्रेच्छानुत्पत्त्या सुखादिव्याप्यत्वप्रकारकेच्छाहेतुत्वकल्पनस्य अनुभवविरुद्धत्वात् । अभिव्यज्यमानात्मसुखव्याप्यत्वस्य उदासीनपदार्थसाधारण्येन उदासीनपदार्थेऽपि इच्छानुत्पादेन तत्वज्ञान एव मुमुक्षूणां सर्वेषामिच्छेति नियमानुपपत्तेः । तत्वज्ञानेन मोक्ष इत्यादौ तृतीयाया ज्ञाप्यज्ञापकभावार्थकत्वासम्भवस्य पूर्वमुक्तत्वेन श्रुत्या तत्वज्ञाने उक्तसुखव्याप्यताया बोधयितुमशक्यत्वाच्च । विपदस्तुन्त्विति स्तावित्कुन्तीप्रार्थने च विपदामिच्छाविषयत्वमुपपद्यते, तासां भगवद्दर्शनहेतुभूतं भगवत्सान्निध्यं तद्धेतुभूतभगवत्स्मरणहेतुतया परम्परया सुखप्रयोजकत्वेन इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्रेच्छासम्भवात् । श्रीदाधिकारवाक्येऽपि सुखव्याप्यवाचकपदस्य सुखप्रयोजकत्वपरतया सङ्गोपपत्तेश्च । सुखव्याप्यत्वस्य न काम्यताप्रयोजकत्वसम्भव , सुखार्थं तथाप्यमिति प्रथमप्रश्न च साक्षाद्धेतुत्वमात्रस्य प्रवृत्तेति न पौनरुक्त्यमिति बोध्यम् ।

यदपि ज्ञानत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावत्त्वाश्रप्रतियोगित्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वम् ; उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वक्षणे न सिद्धसाधनम् । प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वसामानाधिकरण्यस्वपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणत्वेन कारणतया तादृशविशेषगुणत्वस्य च ज्ञानान्यावृत्तित्वरूपज्ञानत्वव्याप्यत्वाभावात् ; नच स्मृतित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावत्त्वाश्रप्रतियोगिनि संस्कारे सिद्धसाधनं तद्वदेव जगतोऽपि सत्यत्वापत्त्या अर्थान्तरं चेति वाच्यम्-

स्मृतेस्संस्कारनाशकत्वे मानाभावात्; स्मृतौ वा जातायां संस्कारो दृढो भवतीत्यनुभवात्; दृढत्वं च स्वसमानविषयकत्व–स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन संस्कारान्तरविशिष्टत्वम्; नचैवं विलक्षणस्मृत्या विलक्षणसंस्कारानुमानं न स्यात्, स्मृतेस्संस्कारनाशकत्वे च स्मृत्या पूर्वसंस्कारनाशेन विलक्षणस्मृत्युत्पत्त्या तया तदनुमानसम्भवः, वैलक्षण्ये च जातिविशेषाविति वाच्यम्;—स्वसमानविषयकत्व-सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन संस्कारविशिष्टसंस्कारत्वेन तत्समनियतजातिविशेषेण वा विलक्षणस्मृतिहेतुतयैवोक्तानुमानोपपत्तौ स्मृतेस्संस्कारनाशकताया अकल्पनात्, तत्कल्पने गौरवादिति। तत्र, प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकसंस्कारनाशं प्रति जनकतासम्बन्धेन तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकस्मृतेरनुगतहेतुतयैव निर्वाहे संस्कारनाशं प्रति चरमस्मृतिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनस्यानुचितत्वात्। नच स्मृतिसामान्यस्य संस्कारनाशकतापक्षेऽपि नोक्तानुगतहेतुत्वसम्भवः, घटपटादिरूपनानाविषयावगाहिनाऽनुभवेन जनितस्य तावद्विषयकसंस्कारस्य पटाद्येकैकगोचरस्मरणेनाऽविनाशात्, तादृशनाशं प्रति स्वजनकत्व-स्वसमानविषयकत्वोभयसम्बन्धेन स्मृतित्वेन हेतुत्वे च प्रत्येकगोचरनानासंस्कारजनितसमूहालम्बनस्मरणस्य स्वजनकसकलसंस्कारनाशकत्वानुपपत्तिः, प्रत्येकं संस्काराणां स्वसमानविषयकत्वाभावादिति वाच्यम्;—प्रतियोगितया संस्कारनाशं प्रति स्वानतिरिक्तविषयकत्वस्वपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन स्मृतेर्हेतुत्वे दोषविरहात्। नच स्वानतिरिक्तविषयकत्वं न स्वाविषयाविषयकत्वम्, प्रमेयत्वादिना सकलप्रमेयविषयकस्मरणस्याविषयाप्रसिद्धेः संस्कारनाशकतानुपपत्तेः, भावत्वादिना सकलभावादिविषयकस्मरणात् घट इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कारनाशापत्तेश्च, किन्तु स्वावृत्तिविषयिताशून्यत्वम्, उभयथापि सम्बन्धमध्ये तत्तत्स्मरणव्यक्तिरूपस्वपदार्थमनन्तर्भाव्याविषयत्वस्यावृत्तित्वस्य चाप्रसिद्ध्या दुर्निर्वचत्वेन तद्व्यक्तिविश्रामस्यावश्यकता,

स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यत्वरूपानतिरिक्तविषयकत्वेऽपि भेदे तत्स्मृतिनिष्ठत्वमावश्यकम्, अन्यथा अवच्छेदकान्तस्य विषयित्वान्वयाबोधकतापत्तेरिति वाच्यम्, — स्वविशिष्टविषयितावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्यैवानतिरिक्तविषयकत्वरूपत्वेन स्वपदार्थस्य सम्बन्धाप्रवेशेऽपि दोषाभावात् । विषयितायां स्वविशिष्टत्वं च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति ।

नच चरमस्मृतिव्यक्तीनां नाशकत्वापत्तेऽपि चरमस्मृतिसामान्ये वैजात्यं कल्पयित्वा तेन रूपेणानुगतहेतुत्वकल्पनसम्भव इति वाच्यम्, तादृशवैजात्ये मानाभावादनन्तकल्पनागौरवाच्चरमस्मृतिपर्यन्तमनन्तसंस्काराणां सत्त्वोपगमे स्मृतिधारापत्तेश्च । नच उद्बोधकाभावान्न तथेति वाच्यम्, सदृशस्य व्याप्यस्य व्यापकज्ञानादेव वस्तुतस्तस्य सति संस्कारे यत्तद्धर्मस्मृतिस्तत्तद्धर्मपुरस्कारेण तत्तद्धर्मस्मृतौ तत्तज्ज्ञानत्वेनैवोद्बोधकत्वेन तस्य [illegible] सत्त्वात्, अन्यथोद्बोधकस्य निमित्तस्य स्मृतिहेतुतयैवानतिप्रसङ्गेऽनुभवस्यापि तद्धेतुत्वं न स्यात्, मणिपुरप जागति संस्कारो नित्यं स्यात् संस्कारो नैव वा स्यात्, अनुभवध्वंसेनैव तद्व्यापारतानिर्वाहात्, अतिप्रसङ्गस्योद्बोधकेनैव वारणात् ।

किञ्च स्मृतित्वेन चरमस्मृतित्वेन वा संस्कारनाशकत्वमिति विचार एवानवसरग्रस्तः, चरमस्मृतित्वस्यापि ज्ञानत्वव्याप्यत्वाविशेषेण तद्रूपेऽपि सिद्धसाधनादेर्दुर्वारत्वेन अथवा स्मृतित्वेन संस्कारनाशकत्वखण्डनपूर्वकं चरमस्मृतित्वेन तद्व्यवस्थापनस्यानुचितत्वात् ।

यदपि साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावन्नाशप्रतियोगित्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेनैवाध्यस्तनिवृत्तिं प्रति कारणतयोक्तसाध्यस्य शुक्तिरूप्यप्रपञ्चोभयसाधारणत्वात्, जनकतायां साक्षात्कारत्वावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च नोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने तथा स्मृति

निवर्त्यसंस्कारे सिद्धसाधनादिकमिति । तत्र, ' सत्यं ज्ञान' मित्यादिशोधक वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रपञ्चनिवर्तकत्वापत्तिवारणाय शक्तिविशेषविशिष्टत्वेनैव ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं न त्वधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन, शक्तिविशेषं विना समानविषयकत्वमात्रेणाज्ञाननिवर्तकत्वस्वीकारे नायं स इति भ्रमप्रयोजकाज्ञानस्य सोयमिति वाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तिर्नतु तत्समानविषयकेणाप्ययमिति ज्ञानेनेति व्यवस्थानुपपत्तिरित्यस्याद्वैतसिद्धावेव वक्ष्यमाणतयोक्तसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकताघटितसाध्यस्य पक्षे अभावेन बाधापत्तेः । तत्र गुर्व्यां " नायं स इति भ्रमसिद्धभेदस्य तत्तेदन्तोपहितप्रतियोग्यनुयोगिकत्वात्तज्जनकाज्ञानमप्युपहितयोरैक्यविषयकम् , नतु व्यक्तिमात्रस्याखण्डैक्यविषयकम्, अतस्सोयमिति ज्ञानमप्युपहितयोस्तादात्म्यविषयकम् , अयमिति ज्ञानं तु न तथेति तत्र शक्तिविशेषेण निवर्तकत्वस्वीकारानावश्यकते " त्याशङ्क्य, " उपहितयोर्हि भेदसहिष्णुतादात्म्यमपि नास्ति , दूरे भेदासहिष्णुरैक्यम् , नहि घटाकाशं पटाकाशविशिष्टतादात्म्यस्वीकारेऽपि तस्य भेदाविरोधित्वेन न भेदजनकाज्ञानविषयत्वम् , नह्यत्यन्तभेदे तादात्म्यादिसंसर्गभ्रमा, घटो घटस्तद्व्यक्तिस्तद्व्यक्तिरिति संसर्गबुद्धयुदयात् , तथाचोक्तभेदस्य शुद्धव्यक्तिप्रतियोग्यनुयोगिको नायं स इत्याकारस्तु तत्तेदन्तयोरुपलक्षणत्वमात्रेण नतु भेदधीविषयत्वेन; नचैवं प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकराहित्येन भेदधीरेव न सम्भवतीति वाच्यम् , प्रतियोग्यंशे प्रकारस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन भानम् , तथाच प्रतियोग्यंशे इव प्रतियोगितारूपसम्बन्धांशेप्यवच्छेदकत्वोपलक्षणत्वं नतु तदवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताभानम्, अतएव शुद्धब्रह्मण्यानन्दचिद्भेदः कल्पित स्सङ्गच्छते, एवंच शुद्धव्यक्तिरूपैक्यविषयकाज्ञाननाशकमुक्तवाक्यजन्यज्ञानमप्युक्तविषयकमेवे" ति समाहितम् । किंच साक्षात्कारत्वं जनकतावच्छेदकमुभयवादिसिद्धं दुर्वचम् । तथाहि । न ज्ञातादिन्द्रिय

जन्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वं जनकतावच्छेदकम्, शुक्त्यादिसाक्षात्काररूप वृत्तेरिन्द्रियजन्यत्वेन दृष्टान्ते साध्योपपत्तावपि बाधस्य दुर्वारत्वात्; तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वघटितनिरुक्तसाक्षात्कारत्वाभावात्। नापि जातिविशेषः, भवन्मते ब्रह्मभिन्नसामान्यस्यानित्यत्वेन समवायानङ्गीकारेण च नित्यानेकसमवेतात्मकजातेरनङ्गीकारात्। यत्तु यस्य प्रमातुर्यं योगमादाय योऽद्भूत्व तदभिन्नार्थविषयकज्ञानत्वमेव तस्यापरोक्षत्वम्, तदभिन्नत्वं च मनोनवच्छेदप्रयुक्तो यो भेदस्तच्छून्यतावच्छेदकत्वम्, तेन घटादिप्रत्यक्षकाले घटादौ प्रमातृभेदेऽपि न क्षतिः, यद्विषयावच्छेदेन हि वृत्तिरूपेण परिणतमनस्सम्बन्धस्तद्विषयावच्छेदेन पूर्वं सत उक्तभेदस्य नाशादुक्तशून्यता, सुखादौ तु सा सहजैव, तन्मनोऽवच्छिन्नचिद्भेदशून्यतावच्छेदकविषयकज्ञानत्व तन्मनोऽवच्छिन्नज्ञानस्यापरोक्षत्वमिति पर्यवसितम्; तेन पुरुषान्तरीयाभिन्नविषयकज्ञानस्यापरोक्षमिति, तन्न, प्रपञ्चनिवर्तकवृत्तौ निरुक्तसाक्षात्कारत्वाभावेन बाधापत्तेः, घटाद्यवच्छिन्नचित इव प्रमात्रवच्छिन्नचितोऽप्रसिद्धत्वेन ब्रह्मण निरुक्तभेदशून्यतावच्छेदकत्वासम्भवाद्विषयकत्वस्य वृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपज्ञाने सम्भवाच्च। ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वस्य कैश्चिदङ्गीकारेऽपि चिद्विषयत्वस्य कैरप्यनङ्गीकारात्। यदप्यावरणसामान्याभावप्रयोजकवृत्तित्वमेव तथा, आवरणं च द्विविधं- असत्त्वापादकं अभानापादकं च, तत्राद्यं परोक्षापरोक्षसाधारणप्रमाणविषयकवृत्तिसामान्येन निवर्तते, द्वितीयं त्वपरोक्षवृत्त्यैवेति निरुक्तसाक्षात्कारत्वस्य च तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यवृत्तिसाधारणत्वान्न बाध इति। तन्न, शुक्त्यादिगोचरवृत्ते शुक्त्याद्यवच्छिन्नाज्ञानाभावप्रयोजकत्वेऽप्यज्ञानसामान्याभावप्रयोजकत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात्। ननु शुद्धचिति शुक्त्यवच्छेदेनाज्ञानसामान्याभावः शुक्तिगोचरवृत्तिप्रयोज्य इति तदवच्छेदेन विद्यमानाज्ञानसामान्याभावप्रयोजकत्वं शुक्तिज्ञानेऽक्षुण्णमिति न साध्यवैकल्यमिति वाच्यम्, नैलादिशुक्तिज्ञानस्य शुक्त्यवच्छेदेन चै

श्रीयाज्ञानसामान्याभावप्रयोजकत्वेपि तदवच्छेदेनापि तादृशवृत्तिदशायां अज्ञानसामान्याभावविरहेण तादृशाभावप्रयोजकत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । एकाज्ञानपक्षे शुक्त्याद्याकारवृत्त्यावरणोच्छेदे सद्यो मोक्षापत्त्या शुक्त्यादिज्ञानस्यावरणनिवर्तकत्वाभावाच्च । एवं साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वनिवेशे परोक्षप्रमानिवर्त्यपरोक्षभ्रमविषयप्रातिभासिके निरुक्तसाध्याभावेन तत्र दृश्यत्वस्य व्यभिचारापत्तिः । एतेन परोक्षप्रातिभासिकभ्रमे साक्षात्कारत्वेनानिवर्तकत्वेपि तस्य दृष्टान्तत्वानभ्युपगमान्न दोष इति गुर्व्योमुक्तं निरस्तम् । एवमुपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात्कारत्वेन प्रवृत्तिप्रागभावनाशात्मकप्रवृत्तिं प्रति कारणतया तादृशप्रागभावे सिद्धसाधनम् । नच प्रागभावस्यानङ्गीकारान्न तत्र सिद्धसाधनम्, नाशत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वा प्रयोज्यत्वनिवेशात्तदङ्गीकारेपि न दोष, प्रवृत्तित्वेन स्वप्रागभावनाशस्योपादानप्रत्यक्षप्रयोज्यत्वेपि नाशत्वेन तत्प्रयोज्यत्वाभावादिति वाच्यम् ;- अतिरिक्तप्रागभावानङ्गीकारेपि प्रतियोगिजनकस्य तत्तादृश्यावस्थाविशेषस्य प्रत्यक्षादिसिद्धस्यावश्यकत्वात् तत्रैव सिद्धसाधनात् । प्रपञ्चस्य केनचिद्रूपेण नाशस्य साक्षात्कारप्रयोज्यस्याङ्गीकारात्तेनोक्तसाध्यसत्त्वनिर्वाहेणोक्तसाध्यस्य ब्रह्मज्ञानानन्तर अनुवृत्तिपर्यवसायित्वाभावात्, स्थूलरूपविशिष्टस्य नाशेपि सूक्ष्मरूपेणावस्थानसम्भवात्, साक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्योपादानान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वमिति परिष्कारेच साक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिवेशवैफल्यात्, ज्ञानप्रयोज्यत्वनिवेशेनैवोपपत्ते ; पूर्वोक्तपरिष्कार एव पर्यवसानेन पूर्वोक्तदोषाणां दुर्वारत्वादिति दिक् ।

इत्यनन्तार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे
ज्ञाननिवर्त्यत्वभङ्गश्चतुर्थ ॥

—(*)—

अथ प्रतीयमानत्वरूपस्य हेतोर्भङ्गः ।

यदपि स्वात्यन्ताभावाधिकरणे एव प्रतीयमानत्वं वा साध्यम्, तत्र स्वप्रकारकधीविशेष्यतावच्छेदकाभावप्रतियोगित्वपर्यवसितम्, एवकारस्य व्यावर्त्यसम्पादनपरत्वात् साध्य एव नेदं रजतमित्यादौ बाध्यत्वेमेवास्त्वन्यथेव प्रकृते स्वात्यन्ताभावे स्वप्रकारकधीविशेष्यत्वव्यापकत्वालाभात्। न च समवायेन घटाधिकरणे कपाले संयोगेनाभावमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, स्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात्, न च समवायादिना घटाद्यधिकरणकपालादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्वीकारे कपालादौ घटादिप्रत्यक्षकाले घटाभावादेरपि प्रत्यक्षापत्तिः, कपालादिषु सदा घटाभावावगाहिज्ञानस्य प्रमात्वव्यवहारापत्तिश्चेति वाच्यम्,—अधिष्ठानगतस्य सत्त्वस्याऽऽरोपोऽनादिदृढवासनासहितो दोषविषया तत्र मिथ्यात्वग्रहे प्रतिबन्धक इति घटादिप्रत्यक्षकाले चक्षुरादिना घटाभावादेः प्रत्यक्षापत्तिविरहात् तत्क्रमेण तद्व्यवहारापत्तेश्च वारणात्, मिथ्यात्वग्राहकश्रुत्यादिना उक्तारोपस्योपमर्दानन्तरं तस्य प्रत्यक्षादिसम्भवात्, न च प्रतियोग्यभावयोरेकाधिकरणवृत्तित्वं न सम्भवतीति वाच्यम्, तयोरेककालवृत्तित्वसम्भवदेकदेशवृत्तित्वाविरोधात्, न च प्रतियोग्यधिकरणकाले तदभाववृत्तित्वमवच्छेदकभेदेनैव, तथा देशेऽपि स्यात्, तथा च न मिथ्यात्वमिति वाच्यम्,- किंचिद्देशावच्छेदेन काले किंचित्कालावच्छेदेन च देशेऽभावस्य वृत्तिरिति स्वीकारे देशकालनिष्ठानन्तावच्छेदकताकल्पने महागौरवात्, घटादेरत्यन्ताभावस्यानवच्छिन्नस्यैव सर्वत्र स्वीकारात्, न चैतत्काले गृहे घटो नास्तीति धीः कालनिष्ठावच्छेदकत्वमवगाहत इति वाच्यम्, गृहादिनिष्ठाया अधिकरणताया अवच्छेदकत्वस्याभावे हि सा तत् कालेऽवगाहते, नन्वेवं कार्यसमवहितप्राक्कालावच्छेदेन कार्यवद्देशे वर्तमानस्याभावस्याप्रति

योगित्वे सत्यनन्यथासिद्धत्वं कारणत्वमित्यादिव्यवहारो नोपपद्यत इति चेत् ? नोपपद्यताम् ; तथापि यत्क्षणावच्छेदेनोत्पद्यमानस्य कार्यस्य यद्देश सम्बन्धस्तत्क्षणाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणस्य तद्देशसम्बन्ध इति यत्कार्यनिष्ठं कारणस्य सामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकघटत्वादिरूपस्य दण्डा दिव्यापृतस्य घटादिकार्ये सत्त्वेन स्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकघटत्वकत्व रूपस्य घटकारणत्वस्य दण्डादौ व्यवहार उपपद्यत एवेति । तत्र, अघृतिस्व मायाचार्यान्तरादिभिरुक्तसाध्यपरिष्कारस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । घटादिविशेष्यकाधिष्ठानगतसत्त्वारोपस्य प्रतिबन्धकत्वास्वीकारेण कपालाद्यधिकरणकतादृशाभावप्रत्यक्षापत्तिवारणमप्यनुचितम् , वस्तुतो घटादिमद्भूतलादि तद्विशेष्यकघटाभावप्रकारकप्रत्यक्ष प्रयुक्त सत्त्वारोपस्य प्रतिबन्धकत्वे भूतले घटादिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकदोषादि समवधानदशायां घटादावुक्तसत्त्वारोपकाले जायमानस्य तद्भूतले घटा भावप्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः, प्रतियोगिमत्यपि प्रतियोगिग्रहप्रतिबन्धकदोषादि सत्त्वे तदभावप्रत्यक्षस्य सर्वैरप्यभ्युपगमात् । नच घटवति भूतले दोषादि सत्त्वेपि व्यावहारिकस्य पारमार्थिकस्य वा घटाभावस्य न प्रत्यक्षम्, तथासति तादृशज्ञाने भ्रमत्वव्यवहारानुपपत्तेः, भ्रमप्रमातिरिक्तज्ञानबाध्यार्थविषयकत्व रूपभ्रमत्वस्य तादृशज्ञाने अभावात् , किन्तु प्रातिभासिकस्यैव घटाभा वस्य तत्र प्रत्यक्षम् , तथाच तादृशभूतलादिविशेष्यकप्रातिभासिकान्यघटा भावप्रत्यक्षं प्रत्युक्तसत्त्वारोपस्य प्रतिबन्धकत्वे न किंचिद्बाधकमिति वा- च्यम् , तादृशभूतलादिविशेष्यकप्रातिभासिकान्यघटाद्यभावप्रत्यक्षस्याप्रसि द्ध्या तत्सामग्र्या अकल्पनादेव तादृशप्रत्यक्षापत्तिवारणे उक्तप्रतिबन्ध कताकल्पनस्य निरर्कत्वात् । नच जीवन्मुक्तादेर्निरुक्तसत्त्वारोपमद्वैतवतां तादृशप्रत्यक्षं प्रसिद्धमिति तादृशप्रत्यक्षसामग्र्याः कल्पनीयतया तादृश सामग्रीबलादिदानीं तादृशाभावप्रत्यक्षवारणाय निरुक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पन मावश्यकमिति वाच्यम् , घटस्फूर्तिरित्यादिरूपसत्त्वारोपशून्यतादशायां ता

दशायामभावप्रत्यक्षापत्तेरेवमप्यवारणात् । नच तादृशारोपजन्योद्बुद्धसंस्कारस्य तादृशारोपशून्यतादृशायामपि सत्त्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्, एवमपि घटवद्भूतले घटाभावविषयकयोरनुमितिशाब्दबोधयोरप्रातिभासिकाभावभागस्योक्तप्रतिबन्धकत्वेन वारणासम्भवेन तादृशज्ञानयोः भ्रमत्वव्यवहारस्य वारयितुमशक्यत्वात् । तादृशानुमितिशाब्दबोधयोः भ्रमत्वव्यवहारस्येष्टत्वे च प्रत्यक्षेपि तादृशव्यवहारे इष्टापत्तिसम्भवेन निरुक्तप्रतिबन्धकताकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । नच प्रतियोगिग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसमवधानदशायां तादृशप्रत्यक्षस्येष्टत्वेपि तादृशदोषादिविरहदशायां अभावप्रत्यक्षवारणाय निरुक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्, तद्दशायां घटादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेनोक्तापत्तिवारणात् । निरुक्तसत्त्वारोपप्रतिबन्धकतात्यागेपि तद्दशायां प्रातिभासिकघटाभावप्रत्यक्षापत्तिवारणायोक्तसामग्र्या अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् ।

यदप्युक्तमिदानीं गेहे घटो नास्तीति बुद्धेरेतत्काले गृहादिनिष्ठघटाधिकरणतावच्छेदकत्वाभाव एव विषय इति । तन्न, प्रतियोग्यभावयोरविरोधप्रसङ्गेन भवताम्मते अभावाधिकरणताया इव प्रतियोग्यधिकरणताया अपि किंचिदनवच्छिन्नतया गृहादिनिष्ठघटाधिकरणतावच्छेदकत्वस्यैव अप्रसिद्धत्वेन तदभावाप्रसिद्धेः, प्रतियोग्यभावयोर्विरोधभञ्जनार्थमेवावच्छेदकभेदस्वीकारात्, प्रतियोग्यभावयोरविरोधे अवच्छेदकभेदस्याकल्पनीयत्वात् । एतत्काले गेहे घटाभाव इति प्रतीतेरेतत्कालावच्छेदेन गेहे घटाभावविषयकत्वेन तत्समानविषयकत्वेनानुभवसिद्धाया इदानीं गेहे घटो नास्तीति बुद्धेरपि एतत्कालावच्छेदेन गृहादौ घटाभावविषयकत्वस्य युक्तत्वात् । नचैतत्काले गेहे घटाभाव इत्यत्रैतत्कालविशिष्टगेहे घटाभावविषयकत्वं न त्वेतत्कालावच्छेदेन गृहादौ घटाभावविषयकत्वम्, विशिष्टं चातिरिक्त

मिति वाच्यम्;— तथा सतीदानीं गेहे घटो नास्तीति बुद्धेरपि विशिष्ट गेहे घटाद्यभावविषयकत्वेनैवोपपत्ताववच्छेदकत्वाभावविषयकत्वकल्पनस्या युक्तत्वात्। इदानीं गेहे घटो नास्तीत्यादाववच्छेदकत्वानुल्लेखेनावच्छेदकत्वा भावविषयकत्वस्यायुक्तत्वात्। यादृशशब्दाद्यादृशार्थः प्रतीयते असति बा- धके तादृशशब्दोल्लिखितप्रत्ययस्य तादृशार्थविषयकत्वनियमाच।

यद्यपि स्वमते सर्वेषां कारणानां कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन का- र्याधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वासम्भवेपि स्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकघट त्वादिमत्स्वरूपघटादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वघटितं कारणत्वं दण्डादेरुपपद्यत इत्युक्तम्; तत्र, आधेयतावच्छेदकत्वस्याप्तिप्रसक्तधर्मसाधारणतया तद्विशेष रूपसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि तथात्वावश्यम्भावेन तादृशधर्मवत्त्व- स्य व्याप्तिरूपत्वाभावात्। घटत्वादौ भूतलादिवृत्तितावच्छेदकत्वस्यानुभव सिद्धत्वात्। एवं कारणताशरीरे निरुक्तव्याप्तेः घटकत्वे नियतान्वयव्यतिरेक निश्चयस्य कारणतामहं प्रति सर्वानुभवसिद्ध हेतुत्वं व्यतिरेकव्यभिचारज्ञान- स्य तत्प्रतिबन्धकत्वं च न स्यात्, तादृशव्याप्तिग्रहे तस्याविरोधित्वादिति।

यदपि घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतात्मत्मभिन्नत्वावच्छिन्नप्रकारतां वा पक्षीकृत्य स्वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व - स्वनिरूपितत्वो मयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टत्वं साध्यम्, इदन्निष्ठप्रकारतात्वं हेतुः, इदं रजतमित्यादिज्ञानीयरजतादिप्रकारता दृष्टान्तः, तादृशज्ञानीयरजतादि प्रकारतायामुक्तोभयसम्बन्धेन शुक्त्यादिनिष्ठविशेष्यताविशिष्टत्वस्य सत्त्वात्; एवंच प्रातिभासिकानभ्युपगमेपि न क्षतिः; यद्वा प्रातिभासिकानभ्युपगमे गगनाभावादिकं दृष्टान्तीकृत्य स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं प्रपञ्चे सा- ध्यते,तच्च स्वाधिकरणावृत्तित्व-वृत्तित्वोभयाभाववदभावप्रतियोगित्वम्; गगना भावे गगनात्मकाभावप्रतियोगित्वमादाय दृष्टान्ते साध्यनिर्वाहः; अवृत्त्य भावाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वाच्च नावृत्त्यभावप्रतियोगित्वमादायार्था

न्तरम्; अथवा संयोगादिकं दृष्टान्तीकृत्य स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमेव साधनीयम्. अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन पक्षविशेषणात् तादृशविशेषणविशिष्टे निरुक्तसाध्यं व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावेन पर्यवस्यतीति । तत्र,प्रथमकल्पे प्रमीयप्रकारताया निरुक्तसाध्यस्य सिद्धत्वात् सिद्धसाधनात् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिमुपगम्योक्तदोषवारणे पर्वतहृदौ वह्निमन्तावित्यादिज्ञानीयप्रकारताया. पर्वतहृदोभयनिष्ठविभिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वेनोक्तोभयसम्बन्धेन हृदनिष्ठविशेष्यताविशिष्टत्वेऽपि यथा न वह्नेर्मिथ्यात्वं तथा जगन्निष्ठप्रकारतायास्तथात्वेऽप्यमिथ्यात्वापत्तिरादायार्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । नच तादृशप्रकारतायां स्वनिरूपितविशेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य साध्यत्वाङ्गीकारान्न दोषः, स्वनिरूपितविशेष्यतात्वेन स्वाधिकरणनिष्ठविशेष्यताया अपि तद्ग्रहेणाभावे तद्व्यापकत्वसिद्ध्यैवोक्तसाध्यपर्यवसानादिति वाच्यम्;— दृष्टान्तपक्षसाधारण्यैक्यस्य स्वत्वस्याभावेन साध्याननुगमापत्तेः । द्वितीयकल्पे अवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वे आश्रयासिद्धिः, अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन गगनादिनिष्ठस्य घटाद्यभावस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य च गगनादिरूपत्वेनावृत्त्यभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रपञ्चे ऽभावात् । एवं प्रपञ्चस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रकृत्याद्यवच्छेदेन विद्यमानस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वाभावादाश्रयासिद्धेस्तृतीयकल्पेऽपि नोचित । अवच्छिन्नवृत्तिकाभावाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वे मिथ्यात्वघटकाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वकल्पने तादृशाभावस्य प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालानवच्छिन्नवृत्तिकत्वेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे ऽभावाश्रयेति दिक् ।

इत्यनन्तार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे

स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वरूपमिथ्यात्वभङ्गः ॥५॥

———(०)———

अथ मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गः ।

यद्यपि सद्विविक्तत्वमेव मिथ्यात्वं साध्यम्, सत्त्वं च प्रमाणसिद्धत्वम्, प्रमाणत्वं च दोषाजन्यज्ञानकरणत्वम्, तथाच दोषाजन्यज्ञानविषयभिन्नत्वं साध्यं फलितम्, प्रपञ्चज्ञाने अविद्याया इन्द्रियसन्निकर्षादेरेव वा दोषविधया हेतुत्वाद्दोषाजन्यज्ञानं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यनिर्विकल्पकज्ञानमेव, तद्विषयान्यत्वं प्रपञ्चेऽक्षुण्णम्; नच दोषत्वस्य अननुगतत्वादिन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यत्वानामनन्तानां प्रातिस्विकरूपेणाभावकूटनिवेशे दुर्ज्ञेयता स्यादिति वाच्यम्, भ्रमजनकत्वेन दोषाणामनुगमेन भ्रमजनकाजन्यधीविषयान्यत्वस्य मिथ्यात्वमिति सुज्ञेयप्रकारसत्त्वात्; भ्रमत्वस्यापि जातिविशेषरूपत्वेन तदघटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वस्याभावाच्च; नचोक्तलक्षणयोस्तत्साधारण्येनासत्त्वे पर्यवसानसम्भवादर्थान्तरम्, असतो वृत्तिविषयत्वाभावेनोक्तधीविषयान्यत्वस्य तत्र सत्त्वात्, वृत्तेस्सत्त्वेन सदसतोस्संसर्गाभावेनासतो वृत्तिविषयत्वासम्भवात्, अलीकाविषयकेनापि विकल्पेन शशविषाणादिपदोक्तिरूपव्यवहारोत्पत्तिसम्भवात् तस्य तादृशवृत्तिविषयत्वेऽपि तादृशवृत्तेर्भ्रमत्वाभावात्, प्रमाणबाध्यविषयकस्यैव भ्रमत्वात्, "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" इति वृत्तिविभागरूपपातञ्जलसूत्रे विपर्ययात् पृथग्विकल्पस्य परिगणनादसद्विषयकविकल्पाख्यवृत्तेर्धीत्वाभावात्, "ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" इति श्रुत्या मनोवृत्तेरेव धीत्वोक्तेः, एवं असतो वृत्तिविषयत्वाभावपक्षे उक्तलक्षणस्य ब्रह्मसाधारण्येन तद्वदसत्त्वापत्त्या अर्थान्तरं चेति वाच्यम्,— सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्याधिकरणस्वस्याप्युक्तसाध्यकोटौ निवेशेनार्थान्तराभावादिति । तन्न, वाचस्पतिमते भ्रमजनकाजन्यधीविषयस्याप्रसिद्ध्या तदन्यत्वरूपसाध्याप्रसिद्धेः । तन्मते अखण्डाकारचरमवृत्तेरपि स्वोपहितरूपशाबलितार्थविषयकतया भ्रमत्वात्; अलीकविषयकवृत्तेर्धीत्वाभावस्य स्वयमेवोपपादितत्वात् । विवरणादिमते शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वस्वीकारेऽपि तन्मतरीत्या उक्तपरिष्काराश्रयणे उक्त

परिष्कारस्य प्रमासाधारण्यापत्त्या ब्रह्मवारकविशेषणोपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । वाचस्पतिमत एव अविद्याया दोषविधया हेतुत्वस्वीकाराच्च । नचासत्ख्यातिस्वीकारात्तदनधीविषयस्यासत्त्वेपि तदन्यत्र प्रपञ्चे वक्तुं शक्यमिति वाच्यम्, असत्ख्यातिवादिभिरप्यसत् भवतीति प्रतीत्या असत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभ्युपगमेपीद शशशृङ्गं न भवतीति प्रतीत्यसिद्ध्या शशशृङ्गत्वावच्छिन्नभेदस्य कैरप्यनभ्युपगमात्, तन्मतरीत्या भ्रमजनकाजन्यधीविषयत्वस्य विशिष्टशृङ्गत्वसमनियतत्वात् । नच तन्मते भ्रमजनकाजन्यधीविषयान्यत्वस्याप्रसिद्धत्वेपि स्वनिष्ठधीविषयतात्वव्यापकभ्रमजनकरूपदोषनिरूपितजन्यतावच्छेदकताकत्वं साध्यम्, अतो न साध्याप्रसिद्धिः, शुक्तिरूप्यनिष्ठधीविषयतासामान्यस्य दोषजन्यतावच्छेदकत्वेन तत्र साध्योपपत्तिश्चेति वाच्यम्, जगन्मिथ्येत्याकारकजीवन्मुक्तादिज्ञानीयविषयताया दोषजन्यतावच्छेदकत्वाभावेन बाधापत्तेः । शुक्तिरूप्यं मिथ्या नेदं रजतमित्यादिज्ञानीयविषयताया दोषजन्यतावच्छेदकत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्याच्च । व्यापकत्वमनिवेश्य दोषजन्यतावच्छेदकस्वनिष्ठधीविषयताकत्वस्य साध्यत्वाङ्गीकारे च अहं क्षणिकमित्यादिज्ञानविषयताया दोषजन्यतावच्छेदकत्वेपि ब्रह्मणो ऽमिथ्यात्वेनोक्तसाध्यस्य सत्यत्वाविघातकत्वेनार्थान्तरात् । नन स्वाभावाविषयकज्ञाननिरूपितस्वनिष्ठविषयतात्वव्यापकदोषजन्यतावच्छेदकताकत्वस्य साध्यत्वान्नोक्तदोषः प्रपञ्चो मिथ्या शुक्तिरूप्यं मिथ्येत्यादिज्ञानस्य स्वाभावाविषयकत्वेन तद्विषयकत्वाभावादिति वाच्यम्, एकभ्रमे यस्य दोषस्य कारणता तस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव कारणतया तादृशभ्रमविषयप्रातिभासिके निरुक्तसाध्याभावापत्तेः, तादृशदोषजन्यतावच्छेदके विषयताया अनिवेशात् । एवं समानाकारा यादृशयादृशप्रातिभासिकविषयकभ्रमा भिन्नदोषेण जातास्तादृशप्रातिभासिकेष्वपि निरुक्तसाध्यासम्भव, तत्र दोषाणां परस्परं व्यभिचारवारणाय जन्यतावच्छे

दकक्रोडादव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशावश्यकतया तत्र विषयतानिवेशे प्रयोजनविरहात्। एतेन भ्रमविषयत्वमविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्वं वा साध्यमिति निरस्तम्, सर्वस्यापि क्षणिकत्वादिप्रकारकभ्रमविषयत्वेन सिद्धसाधनादेः दुर्वारत्वात्। स्वविषयकज्ञानत्वव्यापकभ्रमत्वकत्वस्य साध्यत्वाङ्गीकारे च बाधादेः दुर्वारत्वात्, प्रपंचो मिथ्येत्यादिज्ञानस्य भवन्मते भ्रमत्वाभावात्। स्वविषयकज्ञानस्यान्यांशे भ्रमत्वमादायार्थान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च। अयं घट इदं रजतमिति समूहालम्बनस्य घटांशे प्रमात्मकस्यापि रजतांशे भ्रमत्वस्य दृष्टत्वात्। नच स्वविषयकज्ञानत्वव्यापकप्रमाभेदकत्वं साध्यमिति नोक्तार्थान्तरमिति वाच्यम्;— तथा सत्ययं घटः अहं ब्रह्मास्मीति समूहालम्बनस्य शुद्धविषयकस्य तदंशे प्रमात्वेन स्वविषयकज्ञानत्वव्यापकप्रमाभेदकत्वस्य साध्यत्वे बाधापत्तेः। द्वितीयसाध्ये विनाशित्वस्यैव साध्यत्वसम्भवेनाविनाश्यवृत्तीत्यादिविशेषणं व्यर्थम्। वस्तुतो विनाशित्वस्याविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्वस्य वा अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यत्वे सिद्धसाधनाभावेप्यर्थान्तरं दुर्वारम्, विनाशित्वेपि घटादेरमिथ्यात्वस्य द्वैतवादिमतसिद्धत्वादित्यलं विस्तरेण।

इत्यनन्ताचार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे
मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गवादः॥६॥
——(६)——

अथ सामान्यतोमिथ्यात्वभङ्गः ।

—(*)—

अस्तु वा मिथ्यात्वं यत्किञ्चित्, तथापि तथाभूतं मिथ्यात्वं सत्यं मिथ्या वा? नाद्य, अद्वैतहानेः; तत्र दृश्यत्वहेतोर्व्यभिचाराच्च । तत्रानुमितिविषयत्वसत्त्वेन दृश्यत्वाक्षतेः । नान्त्यः, मिथ्याभूतमिथ्यात्वस्य स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगिस्वकत्वे पर्यवसानेन तस्य प्रपञ्चे अस्माभिरप्यभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । नच तादृशमिथ्यात्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यत्वात् तेन सम्बन्धेन प्रपञ्चे अनङ्गीकारान्न सिद्धसाधनमिति वाच्यम्; एवमपि जगतस्सत्यताया दुर्वारत्वात् । जगत्सत्यं स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वकत्वादात्मवदित्यनुमानात् । नच आत्मत्वमुपाधिः, दृष्टान्ते साध्यव्यापकत्वात्पक्षे साधनाव्यापकत्वादिति वाच्यम्; — सत्त्वमस्तु आत्मत्वं माऽस्त्वित्यप्रयोजकत्वशङ्काया बाधकतर्काभावेनोपाधेस्साध्यव्यापकत्वसन्देहात् । नचैवमपि तस्य सन्दिग्धोपाधित्वं दुर्वारमिति वाच्यम्;- मिथ्यात्वपक्षे दृश्यत्वसत्यत्वाभावे निरवच्छिन्नविशेषणतया मिथ्यात्वाभावानुपपत्तिरूपानुकूलतर्कस्य सत्यत्वसाधकानुमाने सत्त्वेन सन्दिग्धोपाधेरवोपत्वात् । अनुकूलतर्कविरहदशायामेव तस्य दोषत्वात् । नचैवमपि मिथ्याभूतमिथ्यात्वाश्रये शुक्तिरूप्ये सत्यत्वाभावव्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम्,- शुक्तौ भासमानरूप्यस्यैव शुक्तिरूप्यशब्दार्थतया तस्य सत्यत्वात् । मिथ्याभूतस्य रूप्यस्य तत्रोत्पत्तिस्वीकारेऽपि तद्गतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रमाणाभावादुक्तव्यभिचाराप्रसक्तेः । नच शुक्तिरूप्यगत मिथ्यात्वं मिथ्या मिथ्याभूतधर्मिकत्वात्स्वाप्नगजरूपवदित्यनुमानात्तत्र मिथ्यात्वसिद्ध्या व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम्, तादृशमिथ्यात्वं न मिथ्या सत्यभूततद्विरुद्धसत्यत्वासमानाधिकरणत्वात् यत्सत्यभूतयद्विरुद्धसमानाधिकरणं न भवति तन्मिथ्या न भवति यथा गोत्वविरुद्धसत्यभूतगोत्वा

भावासमानाधिकरणं गोनिष्ठं गोत्वं न मिथ्येत्यनुमानेनोक्तानुमानस्य सत्प्रतिपक्षितत्वेन तादृशमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वासिद्धेः । न च वन्ध्यासुतनिष्ठे गौरत्वे तद्विरुद्धसत्यभूतश्यामत्वासमानाधिकरणे मिथ्याभूते निरुक्तसामान्यव्याप्तिव्यभिचारेण प्रतिपक्षस्य हीनबलत्वान्न सत्प्रतिपक्षितत्वम्, सामान्यव्याप्तौ सहानवस्थित्यादिसाधारणविरोधमनिवेश्य तदभावस्वरूपविरोधनिवेशेऽपि यत्र स्वप्ने एकाधिकरणवृत्तित्वेन गजतदभावयोर्ज्ञानं तत्र गजाभावविरुद्धसत्यभूतगजासमानाधिकरणे मिथ्याभूतगजाभावे व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम्; एवमपि सत्यभूतब्रह्मधर्मत्वस्य भवन्मते सत्यत्वासाधकत्वनियमेन मिथ्याभूतधर्मिकत्वस्यापि मिथ्यात्वासाधकत्वेन तादृशमिथ्यात्वे मिथ्यात्वसाधकानुमानस्याप्रयोजकत्वशङ्काकलङ्कितत्वात् । वस्तुतस्तु ययोर्विरुद्धयोरेकं मिथ्या तयोरेकापेक्षया अपरमधिकसत्ताकमिति नियमात्प्रपञ्चगतस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वस्य तात्त्विकत्वं दुर्वारम्, न तु विरुद्धयोर्यन्मिथ्या तदपेक्षया अपरमधिकसत्ताकमिति नियमः, शुक्तिरूप्ये व्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्ते तात्त्विकसत्यत्वापत्तेः ।

यत्तु मिथ्यात्वावच्छेदकीभूतैकधर्मशून्ययोर्ययोर्विरुद्धयोरेकं मिथ्या तदपेक्षया अपरमधिकसत्ताकमित्येव नियमः, यथा परस्परविरहरूपयोरजतत्वतदभावयोश्शुक्तौ यथा वा परस्परविरहव्यापकयोरजतभिन्नत्वरजतत्वयोः तत्रैव उभयत्र रजतत्वापेक्षया तदभावतदवच्छिन्नभेदयोरधिकसत्ताकत्वात्; अत्र शून्यान्तोपादानादेकगजारोपितयोः परस्परविरुद्धयोर्गोत्वाश्वत्वयोरेकापेक्षया अपरस्याधिकसत्ताविरहेऽपि न क्षतिः, तत्र गजत्वात्यन्ताभावव्याप्यस्वरूपमिथ्यात्वावच्छेदकैकधर्मसत्त्वेन तयोस्तच्छून्यत्वविरहात्; एवं च प्रपञ्चगतमिथ्यात्वापेक्षया सत्यत्वस्याधिकसत्ताविरहेऽपि न क्षतिः, तत्र सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वावच्छेदकीभूतदृश्यत्वरूपैकधर्मवत्त्वेन तच्छून्यत्वविरहादिति । तन्न, भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपतया रजतभिन्नत्वरजतत्वयोरपि परस्पराभावरूपताया एव युक्तत्वात् परस्परविरहव्यापकत्वोक्त्ययोगात् । यदि च भाव

त्वाभावत्वयोर्विरोधाद्रजतत्वं न रजतभेदाभावः रजतभेदस्य तदभावाभावरूपत्वाच्च नानवस्थेति विभाव्यते तदा रजतत्वतदभावयोः परस्परविरहरूपत्वोक्त्यसङ्गतिः, तत्रापि रजतत्वाभावस्यैव तदभावाभावरूपत्वात् । किंचोक्तनियमप्रविष्टं विरुद्धत्वञ्च तावदेकाधिकरणावृत्तित्वम्, एकत्रारोपितयोर्गोत्वाश्वत्वयोरुक्तविरोधाभावादेव व्यावृत्त्या शून्यान्तोपादानवैयर्थ्यात् ; रजतत्वतदभावयोरपि शुक्तौ सामानाधिकरण्यसत्त्वेन तत्र नियमोपपादनायोगाच्च, किन्तु परस्पराभावतद्व्यापकोभयसाधारणं परस्पराभावव्यापकत्वम्, तथा च तस्य गोत्वाश्वत्वव्यावृत्तत्वेन तद्घटकविशेषणानुपादानादुक्तापत्तिर्दुर्वारा ।

यत्तु यथा च सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्न परस्परविरहरूपत्वं तथोपपादितमधस्तादित्यद्वैतसिद्धावुक्तम्, तद्भ्रान्तिमूलम्, पूर्वमद्वैतसिद्धौ सत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्परविरहरूपत्वाभावादेरनुपपादनात्, प्रत्युत द्वितीयमिथ्यात्वे मिथ्यात्वाभावस्सत्यत्वमित्युक्तत्वाच्च ।

यदपि यथेति- येन प्रकारेणेत्यर्थः, तथा- स प्रकारः, उपपादितं- सत्त्वासत्त्वे अधिकृत्य ज्ञापितम्, तथा च सत्त्वासत्त्वयोः परस्पराभावत्वं नास्ति, प्रपञ्चे तयोरेकासत्त्वेऽप्यपरासत्त्वादिति यथोक्तं प्रथममिथ्यात्वे, तथा सत्यत्वमिथ्यात्वयोरपि तत्र तुच्छे द्वयोः प्रत्येकासत्त्वादिति भाव इति लघुचन्द्रिकायां तदद्वैतसिद्धिवाक्यं व्याख्यातम् । तन्न, तुच्छास्वीकर्तृमते मिथ्यात्वसत्यत्वयोः प्रत्येकासत्त्वविरहेण तयोः परस्पराभावरूपत्वे बाधकाभावात्, तुच्छस्वीकर्तृमतेऽपि विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्याभावास्वीकर्तॄणां भवताम्मते उभयाभावस्य प्रत्येकाभावानतिरिक्ततया स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसत्त्वात्यन्ताभावोभयपर्यवसितसदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वाभावत्वस्य सत्यत्वे प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वात्, मिथ्यात्वाभावस्सत्यत्वमिति मूलविरोधाच्च ।

यत्तु तयोः परस्परविरुद्धरूपत्वेऽपि भिन्नसत्ताकत्वान्न विरोधः, व्यावहारिकमिथ्यात्वेन व्यावहारिकसत्यत्वापहारेऽपि काल्पनिकसत्यत्वानपहारादिति तदपि न, प्रपञ्चगतसत्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वे तदाश्रयस्य प्रपञ्चस्य प्रातिभासिकत्वापत्त्या अर्थक्रियाकारित्वानुपपत्तेः । "सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्" इति श्रुतावनृतपदवैयर्थ्यापत्तेश्च, सत्यस्य ब्रह्मणः प्रातीतिकसत्यत्वाश्रयाकाशादिरूपव्यावहारिकशुक्तिरूप्यादिरूपप्रातिभासिकोभयविधप्रपञ्चकारणत्वोक्त्याऽनृतपदं विनापि सम्भवात्; शुक्तिरूप्यादिव्यावृत्तसत्यत्वस्य सत्यपदेन ग्रहणे च शुक्तिरूप्यादिग्राहकत्वेनानृतपदसार्थक्यात् ।

यत्तु शुक्तिरूप्यादौ व्यावहारिकस्य मिथ्यात्वस्य प्रातीतिकस्य सत्यत्वस्य च दृष्टत्वेन प्रपञ्चेऽपि तादृशे ते कल्प्येते, शुक्तिरूप्यादाविव प्रपञ्चेऽपि मिथ्यात्वाज्ञानेन सत्यत्वोत्पत्तेरपि प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रमया तादृशाज्ञानतत्कार्यसत्यत्वयोरुच्छेदस्वीकाराद्ब्रह्मात्मैक्यप्रमाबाध्यत्वेन शुक्तिरूप्यादिगतस्येव प्रपञ्चगतस्यापि सत्यत्वस्य प्रातीतिकत्वं युक्तम्, श्रुतौ च सत्यपदस्य व्यवहारकालाबाध्यपरत्वेन नानृतपदं व्यर्थमिति तन्न, प्रपञ्चोपादानाज्ञानस्य ब्रह्मप्रपञ्चयोः परस्परतादात्म्याध्यास इव तद्धर्मयोः परस्पराधिकरणे संसर्गाध्यासेऽपि हेतुतायाः कॢप्तत्वेन नित्यत्वादेरिव सत्यत्वस्यापि ब्रह्मधर्मस्य प्रपञ्चे तदुपादानाज्ञानादेव संसृष्टरूपेणोत्पत्तिसम्भवात्; मिथ्यात्वाज्ञानस्य सत्यत्वोत्पत्तिहेतुत्वकल्पने गौरवात् । मिथ्यात्वाज्ञानात्सत्यत्वतत्संसर्गयोर्द्वयोरुत्पत्तिकल्पनापेक्षया प्रपञ्चोपादानाज्ञानात्सत्यत्वसंसर्गमात्रस्योत्पत्तिकल्पने लाघवात् । प्रपञ्चे भासमानसत्यत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वेन पारमार्थिकतायास्तत्संसर्गस्य व्यावहारिकतायाश्च मिथ्यात्ववादश्रद्धालुभिः कल्पयितुं युक्तत्वात् । तादृशश्रद्धापरित्यागे च तत्संसर्गेऽप्यज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पनेन तादृशाज्ञानतत्कार्ययोर्निवृत्तौ तत्त्वज्ञानस्य हेतुताया अकल्पनेन च लाघवात्सत्यत्वतत्संसर्गप्रपञ्चानां पारमार्थिकत्वस्यैव युक्तत्वात् ।

एव विषयतानिष्ठस्य कल्पनायामेतवाधिक्यात् ; मम तु घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वेन स्वीकृतानां प्रकारतानामेव नीलघटत्वाद्युपहितनिष्ठत्वेन स्वीकारान्न गौरवम् । अत एव संयोगत्वादीनामपि केवलनिष्ठानामेवोपहितनिष्ठत्वम् ; येषां तु भाक्तप्रतियोगित्वदण्डत्वादीनां न केवलनिष्ठत्वसम्भवस्तेषामप्यविशिष्टवृत्तिनिष्ठानामेव तदुपहितनिष्ठत्वस्वीकारान्न गौरवम् ; नचैवमुपहितघटत्वादिज्ञानात् केवलघटत्वादिज्ञानकार्यस्य जायमानत्वापत्तिरिति वाच्यम् ,— केवलस्याप्युपहितधर्मविषयत्वस्वीकारात् ; नचैवमुपहितनिष्ठसंयोगादीनां केवलनिष्ठत्वानुरोधेनोपहितकार्यजनकत्वे केवलेऽपि तत्तादुपहितनाशे केवलस्यापि नाशापत्तिरिति वाच्यम् , नहि येन येन सम्बन्धेन यद्यदुपहिते जायते तेन तेन तत्केवलेऽपि जायत इति नियमः ; येन विषयतासम्बन्धेन ज्ञानमिव प्रतियोगितासम्बन्धेनोपहिते जायमानाशः केवलेऽप्यापद्येत , किन्तु जातिविषयकज्ञानस्य व्यक्तिविषयकत्ववत् उपहितविषयकज्ञानस्य केवलविषयकत्वम्—उपहिते संयोगादिजनकत्वं केवलेऽपि तत्त्वमिति यथानुभवं नियमः , तथाचोत्पत्त्युत्पत्तिनाशसामग्र्योरेवोपहितोत्पत्तिनाशसामग्रीत्वेनोत्पत्त्युत्पत्तिनाशयोरुपहितोत्पत्तिनाशत्वेऽपि केवलोत्पत्तिनाशत्वाभावेन उपहितनाशस्य केवलनाशत्वं नेति नोक्तदोषः " इति प्रतिपादितम् । एवं चोपहितविषयकज्ञानविषयत्वस्य केवले सत्त्वाद्व्यभिचारो दुर्वारः ।

एवं शुद्धस्यावेद्यत्वे "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद" इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तिः , वेद्यत्वस्य तन्मतरीत्या शुद्धतागामस्वरूपत्वात् । नहि सत्यत्वादिना इव ज्ञानत्वकृत्यादिभिः सर्वोत्कृष्टत्वं ब्रह्मणः परत्वमिति मुमुक्षादिनोऽङ्ग्यपद्यन्ते ? सम्यग्वस्तुशुद्धकोटिनिविष्टतया निवर्तनीयान्तर्गतस्य निवर्तकज्ञानविषयत्वासम्भवात् । " आत्मा वा अरे द्रष्टव्य " इत्यादौ उपहितस्यैव दर्शनविषयत्वे तादृशज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुपपत्ति उपहितविषयकस्यापि तथात्वे ' अहं गज ' इत्यादिज्ञानस्यापि तथात्वापत्तेः ।

ननु उपाध्यविषयकत्वे सत्युपहितविषयकज्ञानस्यैव प्रत्यगोपहिता-
ज्ञाननिवर्तकत्वम्, स्वविशिष्टविषयवृत्तेरपि स्वोपहितब्रह्मविषयकत्वात्
सत्वान्तम्, स्वोपहितान्याविषयकत्वं तदर्थः, स्वाविषयकत्वस्य सत्वान्तार्थे
उक्तविशिष्टविषयकवृत्तिवारणेऽपि स्वरूपोपहितत्वो अज्ञानादिप्रकारकज्ञानस्य
संग्रहापत्तेः; शुद्धाकारत्वे सत्यन्यतरत्वाद्धारणाय विशेष्यत्वम् ।
न च सविषयकत्वमात्रेण तस्य वारणसम्भवात् स्वोपहितनिवेशो गौरवमिति
वाच्यम्, -स्वरूपसम्बन्धेन विषयताविशिष्टस्वरूप विषयकत्वापेक्षया स्वोप
हितास्वरूपवृत्त्या विषयतासम्बन्धेन विशिष्टस्वाद्यगुरुत्वात्; शुद्धाकारवृत्ते
स्स्वविषयकत्वमते तेन तद्वारणाय ; अहं ब्रह्म घटो विनाशीति समूहा
लम्बनस्य स्व मूलाज्ञाननाशकत्वस्वीकारे तु स्वोपहितब्रह्मनिष्ठा या अन्यविष
यतानिरूपितविषयता तच्छालित्वमेव समानविषयकत्वं निवर्तकत्वोपाधिकं
वाच्यम्; निवर्तकत्वं च ज्ञानस्य समानविषयकं तदाभावमोनिरूपितं
यदज्ञानं तदाभावकालपूर्णत्वसूत्र्य बोधितादिकं पूर्वमेवोक्तम्; यथा ब्रह्म ज्ञाते
न जीवन्मुक्तेनापि प्रतीयमानाज्ञ न क्षे ममोविशेषत्वाज्ञानविशेष निरूपकत्वं
शेषय नित्युपहितविषयकज्ञानस्य मोक्षहेतुतायां मोक्षदोष इति तत्र, शुद्धविष
यकविकल्पसमवृत्त्यविषयाभावादेव निवर्तकत्वोपपत्तौ विशेष्यदलवैयर्थ्यात् ।
शुद्धाकारवृत्तेस्सविषयकत्वमते स्वोपहिताविषयकत्वस्य दलस्याभावादेव
वारणाद्यदर्थं विशेष्यदलोपादानस्य युक्तत्वाच्च । किञ्च समानविषयकयोरेव
ज्ञानाज्ञानयो निवर्त्यनिवर्तकभावस्य लोकसिद्धत्वादुपस्थुपहितविषयकज्ञानस्या
ज्ञाननिवर्तकत्वं न सम्भवत्येव, भिन्नविषयकत्वात् । अज्ञानं हि शुद्धविषयकं
वा स्वोपहितविषयकं वा, नत्वन्त करणवृत्तिविशेषोपहितविषयकम् "आश्र
यत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो ना-
श्रयो भवति नापि गोचरः" इत्युक्तरीत्या अज्ञानस्य स्वकार्योपहितविषयत्वा
सम्भवात् ; वक्तव्यपक्षादा विवरणादिमते केवलस्यैव शुद्धस्यैव चाय

स्वाभिमते अज्ञानकार्योपहितविषयतया सर्वाद्वैत्याव्याहतत्वात्। न च वृत्तेरप्यज्ञानपरिणामान्तःकरणपरिणामत्वादज्ञानरूपत्वमस्तीति समानविषयकत्वनिर्वाह इति वाच्यम्, तथासति घटादेरप्यज्ञानकार्यत्वेन तदुपहितज्ञानस्यापि समानविषयकत्वेन निवर्तकत्वापत्तेः। न च वृत्त्युपहितविषयकत्वस्यैव निरुक्तनिवर्तकतावच्छेदककोटौ निवेशान्न घटाद्युपहितज्ञानमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; उभयोरप्यज्ञानसमानविषयकत्वाभावेन विनिगमनाविरहेण द्वयोरपि निवर्तकताया दुर्वारत्वात्।

किञ्च शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वाभावे शुद्धं स्वप्रकाशमिति वाक्यजन्यबोधेऽपि शुद्धत्वाभावात् शुद्धं स्वप्रकाशं नवेति संशयानिवृत्तिप्रसङ्गः।

यत्तु धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्प्रकारकबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन तदभावप्रकारकीभूताभावप्रतियोगित्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमनुभवसिद्धम्, वह्न्यभावव्याप्यवत्ताप्रकारकीभूताभावप्रतियोगी धूम इति निश्चयस्योद्बुद्धसंस्कारस्य वा विशेष्यतासम्बन्धेन धूमे सत्त्वे धूमवान् वह्न्यभाववानित्याहार्यज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन धूमे अनुत्पादात्; एवमस्वप्रकाशत्वप्रकारकीभूताभावप्रतियोगि अनुपहितस्वरूपशुद्धत्वमिति निश्चये तदुद्बुद्धसंस्कारे वा सति तदवच्छिन्नविशेष्यताकस्वप्रकाशत्वप्रकारकबुद्धिर्न जायते, एवञ्च शुद्धं स्वप्रकाशमिति वाक्यस्य लक्षणया शुद्धत्वस्यास्वप्रकाशत्वप्रकारकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्वप्रकाशत्वनिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिमदित्यर्थे इति वाक्यबोध्यस्य शुद्धविशेष्यकस्वप्रकाशत्वसंशयानुत्पादप्रयोजकबोधजनकतारूपं शुद्धे स्वप्रकाशत्वसाधकत्वमुपपन्नमिति- तन्न, उक्तबोधहेतुभूतशुद्धादिपदलक्षणाज्ञानस्य शुद्धस्य वृत्तिविषयतां विना असम्भवात्; लक्षणायाश्च शक्यसम्बन्धरूपत्वेन शक्यज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वात्। न च शुद्धस्वप्रकाशादिपदानां शुद्धस्वप्रकाशत्वाद्युपहिते एव शक्तिर्न शुद्धे इति न तज्ज्ञानापेक्षेति वाच्यम्; स्वप्रकाशोपहितत्वाभावरूपशुद्धत्वस्याप्युपाधित्वेन शुद्धत्व

स्थानात् इत्याशङ्क्य तादृशोपहितत्वाभावस्य शुद्धस्वरूपतया समाधानस्याद्वैतसिद्धिद्वितीयपरिच्छेदे प्रतिपादितत्वेन शुद्धत्वस्वप्रकाशत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगीति व्याप्तिज्ञाने शुद्धस्यावश्यं ज्ञातव्यत्वात् ।

यद्यपि — स्वविषयधर्मितावच्छेदकतानिरूपिता या प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तदवच्छेदकताकसम्बन्धेन तद्वत्त्व बुद्धौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तद्व्यापकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकम्, यथा वह्न्यभावविशिष्टे धूमवत्ताज्ञाने वह्निर्धूमव्यापक इति ज्ञानस्य वह्नित्वविशिष्टधूमत्वावच्छेदेन प्रतिबन्धकता, एवमुपहितत्वमस्वप्रकाशत्वव्यापकमिति ज्ञानस्योपहितत्वनिष्ठव्यापकतया उपहितत्वाभाववदस्वप्रकाशमिति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादुपहितत्वाभावरूपशुद्धत्वस्याज्ञानेऽपि असम्भवात्, तज्ज्ञानस्य उपहितत्वमस्वप्रकाशत्वव्यापकमित्यर्थकतया पूर्वोक्तसंशयानुत्पादकयोग्यत्वमुपपन्नमिति तदपि न, अस्वप्रकाशत्वस्य स्वप्रकाशत्वघटितत्वेन स्वप्रकाशत्वस्य च तदभावरूपत्वेन शुद्धस्य दृश्यविषयत्वे निरूपणस्यातिशयिताद्वैतसम्भवात् । उक्तं चाद्वैतसिद्धौ स्वप्रकाशलक्षणोपपत्तौ- "अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं स्वप्रकाशत्वम्, न च मोक्षेऽव्याप्तिः, अनधिकरणत्वस्य स्वरूपतया तदापि सत्त्वात्; न च स्वरूपत्वे लक्षणत्वानुपपत्तिः ! स्वरूपे ज्ञानानन्दादौ गुणगुणिव्यवहारवत् स्वरूपभूतेऽप्यनधिकरणत्वे लक्षणत्वव्यवहारात्" इति । न च स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंवित्सापेक्षत्वमेवास्वप्रकाशत्वम्, तदभावश्च स्वप्रकाशत्वरूपम्, तथा चोक्तास्वप्रकाशत्वव्यापकत्वज्ञाने न शुद्धज्ञानापेक्षेति वाच्यम्, एवमप्युपहितत्वस्यास्वप्रकाशत्वव्यापकत्वज्ञानार्थं शुद्धत्वस्वप्रकाशत्वयोरभावाप्रसिद्धनरूपापेक्षितत्वात् । अन्यथोपहितत्वाभाववद्वृत्तिस्वप्रकाशत्वमिति व्यभिचारज्ञानानुच्छेदेनोक्तव्यापकताज्ञानासम्भवात् । उक्तसद्धेतोरस्य शुद्धत्वघटितत्वेन तद्बुद्धेरशुद्धत्वघटितत्वात् न च शुद्धस्य दृश्यविषयत्वेन तदपि

तत्र्यभिचाराकारवृत्तिज्ञानप्रमया अकल्पनादेव नोक्तव्यभिचाराकारवृत्तिसंभव, यद्वा उपहिते शुद्धत्वप्रमकाले उपहितरूपाधिकरणमादाय सद्व्यभिचारतत्त्ववेनोक्तव्याप्यत्वज्ञानं निराबाधमिति वाच्यम्,— तथापि तादृशज्ञानप्रमया अकल्पनादेव शुद्धात्मस्वप्रकाशत्वयोर्व्याप्यव्यभिचारेण तत्कालावच्छिन्नज्ञानस्योक्तरूपप्रतिबन्धकस्य अयं शुद्धं स्वप्रकाशमिति व्यवहारानुकूलैव स्यात् । उपहिते शुद्धत्वप्रमाभ्रमाकारे शुद्धत्वेनोपहितावगाहित्वशुद्धत्वावच्छिन्नविशेष्यकस्वप्रकाशत्वप्रकारकबोधस्योक्तव्याप्यजन्यत्वेऽपि तादृशसंशयनिवृत्तिनिर्वाहे तादृशव्याप्यस्य लक्षणामनङ्गीकृत्य शुद्धं स्वप्रकाशं न वेत्यादिसंशयानुरूपात्मबोधकवाक्याभिधानस्यानुचितत्वात् ।

अस्तु- शुद्धं स्वप्रकाशमिति वाक्यस्य लक्षणया अशुद्धस्य अस्वप्रकाशत्वव्यावर्तकमित्यर्थ इति भवतामयमभिप्रायः,— शुद्धविशेष्यकस्वप्रकाशत्वज्ञानसाध्यनिवृत्त्या तादृशज्ञानप्रमया अकल्पनादेव नोत्पत्तिः; परिन्तु यच्छेदकशाब्दबोधेन पदार्थो प्रसिद्धस्वाप्स्वप्रकाशत्वप्रकारकबोधस्य शुद्धत्वं तत्पादितबोधकसामग्र्यास्सम्भवेऽपि नोत्पत्तिसम्भवः, तत्प्रतिबन्धकज्ञानसत्त्वादिति; तन्न, उक्तरीत्योपहितस्वाभावविशिष्टे स्वप्रकाशत्वाभावज्ञानसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशत्वं शुद्धस्यापि न वेति संशयावारणात् । उक्तसंशयनाशप्रयासः कल्पने तादृशसंशयप्रतिबन्धकबोधस्योक्तवाक्यादनुत्पत्तेः ।

तस्मात्तदुक्तरूपापि वृत्तिविषयत्वव्याप्यप्रयोजकत्वमिति तत्र वृत्तिव्याप्यत्वरूपहेतोर्व्यभिचारो दुर्वारः । किञ्च मतान्तरवादिप्रतारीत्या यत्रापि व्यभिचारो दुर्वारः, यदनुमानं येन प्रयुज्यते तन्मतरीत्यैव व्यभिचारो दूषणं न मतिवादिरीत्येति सम्भवति, प्रतिवादिरीत्या व्यभिचारज्ञाने सत्यपि परेषां परामर्शानुदयेनानुमितेरसम्भवात् ।

यत्तूक्तं विवरणानुयायिभिः- शुद्धेऽपि वृत्तिविषयत्वमस्त्येव, "केवलो निर्गुण" इति श्रुत्या ब्रह्मणि परमार्थतो धर्मनिषेधेऽपि व्यावहारिकधर्माविरोधात्; अन्यथोपहितब्रह्मतादात्म्यस्य शुद्धेऽप्यवश्यं वाच्यत्वेनोक्तश्रुतिबाधापत्तेः; ब्रह्मणस्स्वप्रकाशत्वेऽपि कल्पिताज्ञाननाशार्थं वृत्तिविषयत्वस्य युक्तत्वात्; किञ्च नस्वप्रकाशे चिदंशे अज्ञानम्- किन्त्वानन्दांशे, तथाच तस्य शुद्धस्यापि वृत्तिविषयत्वमावश्यकम्; तदुक्तम्- "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम्। ब्रह्मण्यज्ञाननाशार्थं वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते" इति, एवं च स्वमतेऽपि ब्रह्मणि व्यभिचारस्य निरावश्यकत्वात् तद्वारणाय शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वमेव हेतुः, तेन ब्रह्मणः श्रुतिजन्यशाब्दबोधात्मकवृत्तिविषयत्वेऽपि तद्व्यमानस्य तज्ञाप्रवृत्तेर्न व्यभिचारः; एवं तुच्छेऽपि न व्यभिचारः, "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प" इति पातञ्जलसूत्राच्छशविषाणादिशब्दैस्तुच्छव्यवहाराच्च तुच्छस्य शाब्दवृत्तिविषयत्वेऽपि तदतिरिक्तविषयत्वाभावादिति । तदयुक्तम्, ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणस्य मुख्यैकसमधिगम्यतया तत्रोक्तहेतोर्भागासिद्धेः । न च सर्वज्ञत्वादिकं ब्रह्मधर्मः- तथाश्रुतिबोध्यत्वादित्यनुमानेनापि वेद्यत्वान्न भागासिद्धिरिति वाच्यम्,- तथासति अनुभूतिः स्वप्रकाशा अनुभूतित्वादित्यादिस्वप्रकाशत्वादिसाधकैः जीवः परमात्मनो न भिद्यते चेतनत्वादित्यादिजीवब्रह्माभेदसाधकैश्चानुमानैर्वेद्यत्वात् ब्रह्मणि व्यभिचारस्तदवस्थः । सन् घटोऽहम् इत्यादिप्रत्यक्षेणापि वेद्यत्वाच्च । नचोपहितमेव प्रत्यक्षवेद्यम्, उपहितस्य भाने स्वरूपस्यापि भानावश्यकत्वात् । अन्यथा विशिष्टे निश्चितेऽपि स्वरूपे संशयापत्तेः । न च विशिष्टज्ञानमेव शुद्धे संशयनिवर्तकमिति वाच्यम्,- अन्यज्ञानस्यान्यसंशयनिवर्तकत्वायोगात् । अन्यथा उपहितज्ञानादेव शुद्धेऽप्यज्ञाननिवृत्तिसम्भवेन शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वाङ्गीकारवैफल्यात् । एवं तुच्छं वृत्तिविषयो व्यवह्रियमाणत्वात्- तुच्छं न अणिकमकारणत्वादित्याद्यनुमानवेद्यत्वेन तुच्छेऽपि व्यभिचारो दुर्वारः ।

यदपि- सत्तादात्म्यप्रकारकवृत्तिविषयत्वं हेतुः, ब्रह्मणि तुच्छे च सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्याभावाद्योक्तरीत्या व्यभिचार इति । तत्र, सत्तादात्म्ये सत्तादात्म्याभावेन भागासिद्धेः । घटस्सन्नितिवत् ब्रह्म सदिति प्रतीत्या सत्तादात्म्यप्रकारकवृत्तिविषयत्वस्य ब्रह्मणि व्यभिचारात्, तुच्छेऽपि शशविषाणं सदिति प्रतीत्या व्यभिचाराच्च ।

एतेन- सत्तादात्म्यतदत्यन्तान्यतरप्रकारकवृत्तिविषयत्वं हेतुः, अतस्सत्तादात्म्ये नासिद्धिरित्युक्तावपि न निस्तारः, सत्तादात्म्यतदत्यन्तान्यतरस्यैव हेतुत्वसम्भवेन वैयर्थ्याच्च । तावन्मात्रस्य हेतुत्वमपि न युक्तम्, मतदभिमतसत्तादात्म्यव्याप्यत्वासिद्धत्वेन हेतुत्वासम्भवात् । सत्तादात्म्यपदेन सत्ताजातेर्विवक्षणे सामान्यादौ, भावत्वस्य विवक्षणे चाभावे भागासिद्धेः । कालसम्बन्धित्वविवक्षणे च ब्रह्मणि व्यभिचारात् ।

यदपि- स्वसमानसत्ताकज्ञानविषयत्वमेव दृश्यत्वम्, ज्ञाने स्वसमानसत्ताकत्वनिवेशाद्ब्रह्मतुच्छयोर्न व्यभिचारः, स्वसमानसत्ताकत्वं च स्वनाशकज्ञानानाश्यत्वम्— तेन सत्तात्रैविध्यासिद्धेर्मिथ्यात्वासिद्ध्यनन्तरभाविन्येऽपि नान्योन्याश्रयः, तत्र ज्ञानपदोपादानाच्च घटादिज्ञानस्य कस्यचित् घटाद्यनाशकेन घटादिज्ञानेन नाश्यत्वेऽपि घटादौ नासिद्धिः, इच्छाऽव्यवहितपूर्वोत्पन्नघटादिज्ञानस्यादावेव हेतूपपादनात्, ब्रह्मविषयविशेषविषयकज्ञानसामान्यमिच्छापूर्वमनुत्पन्नं ब्रह्मविषयत्वासिद्ध एव— सर्वस्यापि वस्तुन इच्छाव्यवहितपूर्ववर्तिनस्सर्वं प्रमेयमितिप्रकारकवृत्तिविज्ञानविषयत्वात्, न च ब्रह्मणि प्रतिपादितरीत्या स्वनाशकज्ञानानाश्यज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वात्तद्व्यभिचार इति वाच्यम्,— स्वनाशकज्ञाननाश्यत्वेनादैव प्रसिद्ध प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य विवक्षितत्वात्, ब्रह्मज्ञानसामान्यस्य ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वेनाद्वैतमतसिद्धतया तदन्यज्ञानविषयत्वाभावात्, इत्थं च स्वनिष्ठनाशकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववज्ज्ञाननाश्यत्वप्रकार

काद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवज्ज्ञानविषयत्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वं दृश्यत्वमिति फलितम्, तेन नाननुगमः, नवा घटादिकं स्वपदेनोपादाय ब्रह्मणि व्यभिचारः, तादात्म्यनिवेशादिति । तन्न, इच्छाद्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नब्रह्मज्ञानमादाय ब्रह्मणि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । नच स्वनिष्ठनाशकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववज्ज्ञाननाश्यत्वस्योपादानान्यतरकत्वेनाद्वैतमतसिद्धं यत्तद्भिन्नज्ञानविषयत्वस्य विवक्षणान्न ब्रह्मणि व्यभिचारः, इच्छाद्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वविरहेऽपि तन्नाश्योपादानकत्वेनाद्वैतमतसिद्धतया तद्भिन्नत्वाभावादिति वाच्यम्; पूर्वस्मृतिनाशस्य हि तदुपादानम्, सैव च संस्कारः, तथा चेच्छाद्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नघटादिज्ञानसंस्कारस्य तदुपादानात्मकस्य घटादिस्मृत्या चरमस्मृत्या वा नाशाद्घटादावतिव्याप्तिः, घटादिज्ञानस्य घटाद्यनाशकघटादिस्मृतिनाश्योपादानकत्वेनाद्वैतमतसिद्धतया तद्भिन्नत्वाभावात् । ब्रह्मज्ञानेन प्रपञ्चस्य नाशो न जन्यते किन्तु प्रपञ्चात्यन्ताभाव एव ब्रह्मज्ञानप्रयुक्त इति मतसाधारण्यविरहाच्च ।

यदपि– स्वनिष्ठबाधकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववज्ज्ञानप्रपञ्चत्वप्रकारकाद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवज्ज्ञानविषयत्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वमेव दृश्यत्वं विवक्षितम्, तादृशज्ञानबाध्यत्वं च तादृशज्ञानप्रयुक्तस्वस्वोपादानान्यतरत्वावच्छिन्नाभावकत्वम्, तथा च घटादिज्ञानोपादानत्वावच्छिन्नाभावस्य ब्रह्मज्ञानमात्रप्रयुक्तत्वाच्च घटाद्यबाधकत्वविरहेण स्वाबाधकं शुक्त्यादिज्ञानमेव, तद्व्यक्त्यत्वप्रकारकाद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयभिन्नं च घटादिज्ञानमिति नातिव्याप्तिरिति । तदपि न, सर्वं ज्ञानं शुक्तिज्ञानबाध्यमित्यद्वैतिनो भ्रमसम्भवेन तदीयविषयतात्मकज्ञानसाधारण्य

तादृशज्ञानविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य ज्ञानाप्रसिद्ध्या स्वपदेन घटादेरुपादानासम्भवादसिद्धेः । अद्वैतिसम्बन्धिप्रमाविषयत्वनिवेशे च सन्दिग्धासिद्धेः, अद्वैतिनस्तादृशव्याप्यत्वप्रकारकज्ञाने प्रमात्वस्योभयवाद्यसिद्धत्वात् ।

अथ यादृशाद्वैतिव्यक्तेस्तादृशभ्रमो न प्रसिद्ध्यति तादृशाद्वैतिव्यक्तेरेव तद्व्यक्तित्वेन निवेशान्न दोषः; न च तादृग्व्यक्तेरप्रसिद्धिरेव, सर्वेषामेव चेतनानामयोग्यताज्ञानविरहदशायां सर्वं ज्ञानं शुक्तिज्ञानबाध्यमिति वाक्याद्बोधस्य दुर्वारत्वात्, अयोग्यताज्ञानजन्यसंस्कारस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यद्रूपावच्छिन्नधर्मिकमयोग्यताज्ञानं संस्कारो वा तदन्यरूपावच्छिन्नधर्मिकबोधस्य शब्दादुत्पद्यमानत्वादिति वाच्यम्, — यादृशकालावच्छेदेन यद्व्यक्तेस्तादृशभ्रमो नास्ति तादृशकालावच्छिन्नतद्व्यक्तीयाबाध्यत्वप्रकारकज्ञाननिवेशेनादोषादिति चेन्नैवम्, परार्थानुमाने तद्यादिशब्देन निर्देशस्यासाम्प्रदायिकत्वात् । स्वनिष्ठबाध्यत्वप्रकारकाद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवेनेतरांशस्य वैयर्थ्यं च । तथाहि— नीलधूमत्वादिवारणाय व्याप्यतावच्छेदकघटकान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्ववद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकान्तराघटितस्यैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वनियमस्य कालकृन्तसमानकालीनज्ञानविषयत्वसंयोगत्वादीनां तादृशसम्बन्धतावच्छेदकत्ववारणायावश्यं स्वीकरणीयतया निरुक्ततादात्म्योभयत्वस्य बाध्यत्वप्रकारकाद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयतारूपलघुधर्मघटितत्वेन तादृशसम्बन्धतावच्छेदकत्वासम्भवाद्व्याप्यत्वासिद्धिरधिकोक्तिश्च निग्रहस्थानमिति । न च स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्ववत्स्वसमानाधिकरणहेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकान्तराघटितस्यैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वनियमस्वीकारेऽपि न दोषः, तादृशज्ञानविषयत्वतादात्म्योभयस्य समानाधिकरणयोः

कार्द्धितसम्बन्धिज्ञानविषयत्वे अभावेन निरुक्तोभयत्वे तादृशसम्बन्धताव-च्छेदकघटितत्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति वाच्यम्,— प्रथमनियमे स्वसामा-नाधिकरण्यनिवेशस्या साम्प्रदायिकताया भवतैवोक्तत्वात् । उक्तं हि लघुचन्द्रिकायां— " ईश्वरवादपक्षधरीये तादृशधर्मान्तरघटितत्वेन हेतुता-वच्छेदकं विशेषणीयमित्युक्तम्, तत्र तादृशपदं साध्यसम्बन्धितावच्छे-दकपरम्, पूर्वग्रन्थे तस्यैव प्रक्रान्तत्वात्, तथा च स्वसामानाधिकरण्य-निवेशस्य तान्त्रिकसम्प्रदायासिद्धत्वात् स्वकपोलकल्पितत्वे निर्युक्तिकत्वं चे" ति । एवं च द्वितीयनियमेऽपि स्वसामानाधिकरण्यानिवेशादुक्तोभयत्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति । एवं येन सम्बन्धेन यत्र यत्सम्बध्यते तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावमवगाहीकुर्वता स्वपदेन घटा-द्युपादानेऽपि ज्ञापकतासम्बन्धेन घटाभाववज्ज्ञानं जायतामपीति तद्-व्याप्यज्ञानासिद्धिः । सामानाधिकरण्यघटितस्थले भेदाभेदोभयानङ्गीकारेण प्रमाज्ञानध्येऽपि तद्भेदोपपादने च प्रमाणे व्यभिचारो दुर्वारः । भेद-सहिष्णुतादात्म्यस्य भवद्भिरनङ्गीकारेण हेत्वसिद्धिश्चेत्यलं पल्लवितेन ।

यदपि— श्रुतिविषयत्वमेव हेतुरस्तु ; न च शुद्धे ब्रह्मणि व्यभि-चारः, श्रुतिनिरूपितनिरवच्छिन्नविषयताया एव विवक्षितत्वात् ; शुद्धे च श्रुतिविषयताया वृत्त्युपहितावच्छिन्नवृत्तिकतया न व्यभिचारः, न चैवं वियदादिनिष्ठाया विषयताया अपि विषयतावच्छिन्नत्वेन स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्,— सत्तानिर्देश्यं यद्रूपलक्षणं दैशिकावच्छेदकत्वं तदनिरूपकत्वरूप-निरवच्छिन्नत्वस्य वियदादिनिष्ठायां विषयताया अप्रत्यूहत्वात् ; न च वियदादावपि लक्षणयापि श्रुतिविषयतानवच्छिन्नेति वाच्यम्,— " यतदद्वे इवमि " ति श्रुतिस्वारस्याद्ब्रह्मनिष्ठविषयताया अप्यप्रश्रुतित्वाभ्युपगमात् ; ननु विषयतासामान्यवादिनः कर्मप्रत्ययस्यानवच्छिन्नविषयतापरत्वेऽपि श्रुते-र्यथाश्रुतार्थपरत्वरूपं स्वारस्यं न निर्वहतीति वाच्यम्,— प्रथमश्रुतदाशी

भावोऽस्साकल्यविषयकहाटिरूपगुरुधर्मावच्छिन्नलक्षणापेक्षया नवन्यमल्यस्यैव विलक्षणावच्छेदकत्वानिरूपकविषयतात्वरूपलघुधर्मावच्छिन्ने लक्षणाया एवाभ्युपगन्तुं युक्तत्वादिति । तन्न, घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठविषयतायाः घटाद्यवच्छेदेन प्रसृतान्तःकरणवृत्तिनिरूपितायाः घटाद्यवच्छिन्नत्वेन निरवच्छिन्नवृत्तिविषयत्वाभावेन भागासिद्धेः । न च प्रत्यक्षस्थले वृत्तेः प्रसरणाङ्गीकारेण तादृशवृत्तेर्घटाद्यवच्छिन्नतया तद्विषयताया अपि तदवच्छिन्नत्वसम्भवेऽपि परोक्षवृत्तेर्न तदवच्छिन्नत्वमिति तद्विषयतामादाय हेतूपपादनसम्भव इति वाच्यम्, — तथा सति ब्रह्मण्यपि परोक्षवृत्तिविषयतायाः किञ्चिदवच्छिन्नत्वसामान्याभावकतया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । न च, शुद्धविषयता वृत्त्युपहितावच्छेदेन घटाद्यवच्छेदेन शरीराद्यवच्छेदेन वा जायत इत्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तावच्छेदकत्वानां कल्पनाप्रसङ्गात् । तदुपलभ्यापि शिष्यत्वेनैवावच्छेदकभेदं विनैव तदभावोपपत्त्या ब्रह्मणि विषयताया निरवच्छिन्नत्वेऽपि "एकदेशयावि" ति श्रुत्युपपत्तेस्तत्र लक्षणाकल्पनस्य युक्तत्वात् । अन्यथा " नेह नानास्ति " त्यादावपि लक्षणाप्रसङ्गात् । किञ्च- घटादाविव ब्रह्मण्यपि निरवच्छिन्नविषयतायाः तत्परिहाराय कस्यचित्प्रतिबन्धकताया अवच्छेदकतासम्बन्धेन ब्रह्मनिष्ठविषयतां प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन विनिगमनाविरहेण बहूनां हेतुतायाश्च कल्पनीयतया महागौरवम् । इत्थं च किञ्चिदवच्छिन्नत्वकल्पनेऽपि सत्यत्ववादिनां व्यभिचारो दुर्वार एवेति ।

एतेन — स्वातिरिक्तविषयकज्ञानाबाध्यवृत्तिविषयत्वमेव दृश्यत्वम्; स्वपदं यस्मिन् दृश्यत्वमुपपादनीयं तत्परम्, ब्रह्मविषयकवृत्तेश्च ब्रह्मातिरिक्तविषयकज्ञानबाध्यत्वान्न तत्र व्यभिचारः, शुद्धं सत्यादिपदानामर्थविषया विषयकवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वम्, अतो न कोऽपि दोष इति निरस्तम्,

मन्मते घटादिविषयकज्ञानसामान्यस्य तदवच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वेन घटादेस्स्वपदेनोपादाने तदनतिरिक्तविषयकज्ञानाप्रसिद्ध्या हेत्वसिद्धेश्च । न च स्वभिन्नं यच्चिद्भिन्नं तदविषयकत्वमेव स्वानतिरिक्तविषयकत्वमतो नासिद्धिरिति वाच्यम् ,— एवमपि घटादिज्ञानस्य घटत्वादिविषयकत्वेन शुक्तिरूप्यादिज्ञानस्य च शुक्त्यादिविषयकत्वेनासिद्धेस्साधनवैकल्यस्य च दुर्वारत्वात् । दृष्टान्तपक्षसाधारणानुगतस्वत्वाभावेन हेतोरसाधारण्यानुपपत्तेश्च । न च स्वबाधकज्ञानविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्य स्वविषयत्वोभयसम्बन्धेन वृत्तिविशिष्टत्वमेव तथेति नाननुगम इति वाच्यम् ,— अहं ब्रह्मास्मि घटो विनाशीत्यादिसमूहालम्बनस्यापि प्रपञ्चबाधकतापक्षे घटाद्यसिद्धेः , घटादिज्ञानस्य स्वपदेनोपादाने तद्बाधकचरमवृत्तिविषयत्वस्य घटादौ सत्त्वात् । न च स्वबाधकत्वावच्छेदकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदनिवेशान्नोक्तासिद्धिः, समूहालम्बनज्ञानस्य बाधकत्वेऽपि घटादिविषयकत्वेन तथात्वाभावेन घटादिविषयताया बाधकतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् ,— प्रपञ्चाधिकरणकालवृत्तित्वाभावरूपे भवन्मतसिद्धबाधकत्वे प्रपञ्चविषयताया अवच्छेदकत्वं न घटादिविषयताया इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । शुक्तौ रजतं नेत्यादिज्ञाननिष्ठबाधकतावच्छेदककोटौ शुक्तिरूप्यविषयताया अपि प्रविष्टत्वेन दृष्टान्ते साधनवैकल्याच्च । न च स्वबाधकज्ञानवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताभेदस्य निवेशान्न साधनवैकल्यम् , वृत्तित्वं च स्वानतिरिक्तविषयकत्वसम्बन्धेन, एतदर्थमेव हेतौ स्वविषयकज्ञानबाध्येति विहाय स्वानतिरिक्तविषयकज्ञानाबाध्येत्युक्तमिति वाच्यम् ,— तथापि समूहालम्बनस्य बाधकतापक्षे स्वपदेन घटादिगोचरवृत्तेरुपादाने निरुक्तसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपप्रतियोगिप्रसिद्ध्योक्तभेदाप्रसिद्धेः । असद्भेदमादाय हेतूपपादने च ब्रह्मणि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । न चासमूहालम्बनज्ञान

इत्यपि बाधकस्य तत्त्वावेदकप्रमाणे वृत्तेर्न व्यभिचार इति वाच्यम्,— नाना ज्ञानपक्षे यत्पुरुषीयाज्ञानकल्पितं तदावरणभूताज्ञाननाशेनैव बाधितं तदीयज्ञान विषयत्वस्य प्रमाणे सत्त्वेन व्यभिचारात् । पुरुषान्तरीयावरणभूताज्ञानस्य ज्ञानस्य चैतत्पुरुषीयज्ञानबाधकत्वाभावात् ।

यद्वेत्यादिकल्पोऽपि न युक्तम्; सत्यादिपदतात्पर्यविषयतया प्रमाणिकत्वेन तद्विषयवृत्तिविषयत्वस्य भवन्मते घटादावभावेनासिद्धेः । न च घटादिज्ञाने घटावच्छिन्नचैतन्यस्य भानेऽपि शुद्धस्याभानात्सिद्धिः, शुद्धस्यैव सत्यादिपदतात्पर्यविषयत्वादिति वाच्यम्,— ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वनिश्चयं विना शुद्धे तत्पदतात्पर्यस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन अन्योन्याश्रयात् ।
यदपि कल्पद्वयाभ्युपगमेव दृश्यत्वम्, फलं च स्वावच्छिन्नवृत्तिप्रतिबिम्बिता वृत्तिपरफलप्रतिबिम्बिता वा चित्, तद्व्याप्यत्वं च तत्तादात्म्यम्, शरीरव्यापकस्यान्तःकरणस्य नेत्रादिद्वारा बहिर्निर्गत्य घटादिविषयदेशं गतस्य घटदाकारतामा वृत्तेरतिस्वच्छत्वेन प्रतिबिम्बोत्पत्तियोग्यत्वात्, घटादेरस्वच्छत्वेऽपि स्वच्छवृत्तितादात्म्येन प्रतिबिम्बोत्पत्तियोग्यत्वसम्भवात्, स्वतः प्रतिबिम्बोदयायोग्यस्यापि भित्तेर्जलादिसम्बन्धेन तद्योग्यत्वदर्शनात्, द्वितीयकल्पो न्युपपन्न इति । तन्न, नित्यातीन्द्रिये गुरुत्वादौ व्याप्त्यसिद्धेः, परोक्षवृत्तौ प्रतिबिम्बसम्भवेऽपि तादृशवृत्तेर्विषयदेशसम्बन्धाभावेन स्वावच्छिन्नवृत्तिप्रतिबिम्बितचित्तादात्म्यस्य वृत्तिपरफलप्रतिबिम्बितचित्तादात्म्यस्य वा अभावात् ।

यद्यपीश्वरीयायां मायापरिणामरूपायां विद्यमानसर्वविषयिकायां वृत्तौ प्रतिबिम्बितस्य चैतन्यस्य गुरुत्वादिकं सर्वं विषय इति न व्याप्त्यसिद्धिः, उक्तं हि विवरणे "ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्वादेव विद्यमानसर्वविषयत्वं" इति; उक्तं च तत्र तत्त्वदीपे "ईश्वरोपाधिभूतप्रधानं माया विद्यमानसर्वविषयाकारेण परिणमते, तस्मिंश्च परिणामे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं सर्वं पश्यत्यव्याप्तिसम्बन्धा" इति; एवं च सुखदुःखादौ शुक्तिरूप्यादौ च वृत्तेरस्वीकारेऽपि

न भागासिद्धिसाधनवैकल्ये इति । तदपि न, फलपदस्य प्रमाफलार्थकत्वादीश्वरीयमायावृत्तेश्च प्रमात्वाभावेन तत्प्रतिबिम्बितचितः फलशब्दार्थत्वाभावात् । येन हि पुरुषेण यदज्ञातं तत्पुरुषीयतद्विषयवृत्तेः प्रमात्वादीश्वरेण चाज्ञातस्य कस्याप्यभावेन तदीयमायावृत्तेः प्रमात्वाभावात् । यदि च फलशब्दार्थमपहायेश्वरवृत्तिसाधारण एव हेतुरुच्यते तदा उक्तभागासिद्ध्यभावेऽपि सन्दिग्धासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिश्च दुर्वारा, द्वैतवादिमते स्वाकारकवृत्तिप्रतिबिम्बितचितोऽनङ्गीकारात्, चित्तादात्म्यमात्रस्य हेतुत्वसम्भवेन प्रतिबिम्बितान्तस्यैव व्यर्थत्वात् । किंच नीरूपस्य निरवयवस्य चैतन्यस्य निरूपायामन्तःकरणवृत्तौ प्रतिबिम्बाङ्गीकारोऽपि न युक्तः, गगने कालादिप्रतिबिम्बवदसम्भावितत्वात् । नच जपाकुसुमरूपस्य नीरूपस्य निरवयवस्यापि स्फटिकादौ प्रतिबिम्बदर्शनात् सावयवस्य सरूपस्यैव प्रतिबिम्ब इति न नियम इति वाच्यम् ,– एवमपि चाक्षुषस्यैव चाक्षुषे प्रतिबिम्ब इति नियमस्याव्याहतत्वेनोक्तस्थले प्रतिबिम्बासम्भवात् । नच शब्दस्याचाक्षुषस्य प्रतिशब्दरूपप्रतिबिम्बोपलम्भादचाक्षुषस्याकाशस्य जलादौ प्रतिबिम्बदर्शनाच्च नायमपि नियम इति वाच्यम् ,– शब्दस्य द्रव्यत्वपक्षे पटहपयोनिधिप्रभृतिशब्दाभिघातेनान्यत्र शब्दान्तरोत्पत्तावपि तत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावाव्यवहारात् । शब्दस्याद्रव्यत्वपक्षेऽप्यभिव्यञ्जकवाय्वभिघातेन शब्दान्तरोत्पत्तेः । आकाशस्य च पञ्चीकरणप्रक्रियया रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वात् ।

यदपि– फलव्याप्यत्वं स्वावच्छिन्नविषयकाज्ञानभङ्गविशिष्टचिद्विषयत्वमेव, वृत्तेरावरणभङ्गार्थत्वस्वीकारात् , यत्र विषयत्वं व्याप्यं तदेव स्वमिति । तदपि न, नित्यातीन्द्रिये गुरुत्वादौ भागासिद्धेः, आवरणभङ्गविशिष्टचितः प्रत्यक्षवृत्तिफलत्वात् । आवरणं हि द्विविधम्- असत्त्वापादकमभानापादकं च । तत्राद्यस्य परोक्षापरोक्षसाधारणनिश्चयेन नाशेऽपि द्वितीयस्यापरोक्षवृत्त्यैव नाशात् । साक्षिभास्ये सुखादौ भागासिद्धेः शुक्तिरूप्यादौ साधनवैकल्याच्च,

साक्षिभास्यस्याज्ञानावच्छेदकत्वेन स्वावच्छिन्नचिद्विषयकाज्ञानासिद्धेः । चिद्विषयत्वमात्रस्य हेतुत्वसम्भवेनेतरांशवैयर्थ्यादुक्तहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेश्च ।

यद्यपि— वृत्तिव्याप्यफलव्याप्ययोरन्यतरत्वमेव दृश्यत्वम्, अन्यतरत्वं च तदुभयप्रत्येकविशेष्यक यज्ज्ञानं तन्मुख्यविशेष्यत्वम्, तद्व्यक्तित्वेन ज्ञानस्य निवेशः, तेन वृत्तिव्याप्यत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवेनान्यवैयर्थ्यमित्यपास्तम्, यद्वा कदाचित् कथञ्चित् धीविषयत्वं किञ्चित्कालावच्छिन्नानावृतचिद्विषयत्वरूपं दृश्यत्वम्, अत्र चित्तादात्म्यमेव हेतुः, दैशिकसम्बन्धेन हेतुमत्त्वमाकाशाद्यवच्छिन्नान्तस्य, कालिकसम्बन्धेन हेतुत्वे चाविद्यादिवन्नादिपदार्थेषु भागासिद्धिरिति । तच्च, वृत्तिव्याप्यत्वस्योक्तरीत्या ब्रह्मादौ व्यभिचरितत्वेन उक्तान्यतरत्वस्यापि तत्र व्यभिचारात् । न्यायप्रयोगे तद्वादिप्रत्यक्षयोगस्यासाम्प्रदायिकत्वाच्च । यद्वेत्यादिकमपि न युक्तम्, चित्तादात्म्यस्य ब्रह्मणि व्यभिचारात् । नित्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्याधिकरणत्वस्य हेतुत्वेऽपि तादृशस्य प्रातिभासिकस्य ब्रह्मणि सम्भवेन व्यभिचारात् । प्रातीतिकान्यस्य चित्तादात्म्यस्य हेतुत्वे च दृष्टान्ते साधनवैकल्यात् । हेतोरुभयथाप्यसिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेश्च । न च चिद्वृत्तित्वविशिष्टतादात्म्यत्वेन हेतुत्वाङ्गीकारान्न कोऽपि दोष इति वाच्यम्,— चिद्वृत्तित्वविशिष्टतादात्म्यस्यापि ब्रह्मणि भ्रमसम्भवेन तादृशप्रातिभासिकोत्पत्त्या व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । भवदभिमततादात्म्यस्योभयासिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेश्च ।

यद्यपि— स्वातिरिक्तनिष्प्रयोजकत्वव्यवहारकत्वं दृश्यत्वम्, घटो परोक्ष इत्याकारके घटविशेष्यकपरोक्षत्वव्यवहारे अनावृतचित्तादात्म्येन हेतुत्वात् घटादावपरोक्षत्वस्यानावृतचित्तादात्म्यरूपत्वात्, व्यवहारे च न कर्तव्यस्य प्रयोजकतायास्सर्वसिद्धत्वात्, नित्यातीन्द्रिये अखिलव्यवहारस्यासत्त्वापादकाज्ञानस्य-मपि चित्तयोऽन्यत्वादुक्तचित एवास्तित्वरूपत्वात्, सुखादौ

साक्षिभास्ये प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य च साक्षिचित्सापेक्षत्वादैन्द्रियकातीन्द्रिय साक्षिभास्येषु हेतुसत्त्वमुपपन्नम् ; नचैवं शुद्धे व्यभिचारः, तत्राऽवच्छिन्नत्व व्यवहारेऽसत्त्वापादकाज्ञानशून्यचितस्तादात्म्येन कारणत्वात् , अन्यथा तादृशव्यवहारं प्रति निरुक्तचितः कारणताया व्यभिचारापत्तेः उक्तविशेषण विशिष्टचितश्च शुद्धचिद्भिन्नतया शुद्धचिति तादात्म्यासम्भवादिति वाच्यम् ;— स्वातिरिक्तचित्प्रयोज्यस्यव्यवहारसामान्यकत्वस्य विवक्षितत्वात् , व्यवहार शब्देनासत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टचिद्रूपस्फुरणस्यऽभिप्रयोगप्रवृ त्त्यादीनां परिग्रहात् ; स्वगोचरस्फुरणाद्यन्यतमत्वव्यापकस्वातिरिक्तचित्प्रयोज्य त्वाकत्वे पर्यवसानात् शुद्धगोचरनिरुक्तस्फुरणरूपव्यवहारे स्वातिरिक्तचित्प्र योज्यत्वाभावेनादोषात् ; घटादेर्निरुक्तस्फुरणं शुद्धचिदपेक्षम् , शुद्धचिज्जन्य मनोवृत्त्याऽसत्त्वापादकाज्ञाननिवृत्तेः उक्तविशिष्टचिद्रूपस्फुरणस्य शुद्धचिति कल्पितत्वेन तदभिन्नत्वाच्च, शुद्धचिद्विषयकोक्तस्फुरणस्य शुद्धचिदपेक्षितत्वेऽपि सा न ब्रह्मातिरिक्ता, ब्रह्मभिन्नसामान्यस्याविद्याप्रयोज्यत्वेन स्वातिरिक्तप्रयोज्य स्फुरणकत्वस्यापि शुद्धे सत्त्वाद्व्यभिचार इति चेत्पदम् ; अत्र स्वातिरिक्तचित्प्रयो ज्यस्फुरणकत्वं लघुहेतुर्बोध्य इति । तथा, ब्रह्मविषयकशाब्दनोधारणकनिरुक्त स्फुरणस्य स्वातिरिक्तपदज्ञानादिरूपाविप्रयोज्यत्वेन उक्तहेतोरपि ब्रह्मणि व्यभिचारात् । नचाज्ञानादिस्फुरणं ब्रह्मणस्स्वातिरिक्तचित्प्रयोज्यमेव, पूर्णा नन्दांशे उक्ताज्ञाननिवृत्तेस्तदाकारवृत्त्यधीनत्वेऽपि चिदंशे ऽसत्त्वापादकाज्ञान विषयत्वाभावस्यानादित्वात् ; शुद्धचितोऽज्ञानाविषयत्वे नित्यसिद्धे वृत्तेरप्रयो योजकत्वेऽप्यज्ञानाविषयत्वविशिष्टचित एव तत्र क्षेमसाधारणप्रयोजकत्वात् शुद्धचितस्तद्विशिष्टत्वेन स्फुरणत्वादिति वाच्यम् ;— तस्यापि स्वातिरिक्त जीवचित्प्रयोज्यत्वात् । अन्यथा चैत्रस्य स्फुरतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तेः । निरुक्तस्फुरणादिघटितहेतोरप्रयवाधासिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेश्च । किंच आवरणसामान्याभावरूपचितादात्म्यस्यापरोक्षपदार्थत्वमपि न युक्तम् , यतोऽपि

विषयकचाक्षुषादिकाले घटोऽपरोक्ष इत्यादिव्यवहारस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तेः,
तद्दशायामपि घटाधिष्ठानब्रह्मचैतन्यस्य मूलाज्ञानेनावृतत्वात् । न चावरणा
नवच्छेदकत्वरूपानावृतत्वविशिष्टचित्सम्बन्ध एवापरोक्षत्वम्, घटचाक्षुषादि
काले घटादिचित्सम्बन्धस्यावरणानवच्छेदकत्वात्, जन्यमात्रे जीवस्योपा
दानत्वपक्षे घटादिभिर्जीवस्याभ्यासिकोपरागसत्त्वेऽप्यावरणाभिभवार्थं प्रमा-
ण उपादानत्वे तत्कोपरागार्थमावरणभङ्गार्थं च वृत्तिरिति स्वीकारेण घटादि
चाक्षुषादिवृत्त्या घटादिचित्तादात्म्यावच्छेदेन अज्ञाननाशाज्ञोक्तानुपपत्ति
रिति वाच्यम्,— तथाप्येकाज्ञानपक्षे घटादिचाक्षुषवृत्त्या अज्ञाननिवृत्ति
स्वीकारे सद्यो मोक्षापत्तेस्तत्पक्षे चित्सम्बन्धे आवरणानवच्छेदकत्वासम्भ
वात् । न च तत्पक्षे प्रमाविरहविशिष्टं यदज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तदभाव
विशिष्टचैतन्यसम्बन्ध एवापरोक्षता, सुखादिचित्सम्बन्धे अज्ञानविषयता
वच्छेदकत्वस्यैवाभावेन घटादिचित्सम्बन्धे च अज्ञानविषयतावच्छेदकत्व
सत्त्वेऽपि तत्र प्रमाविरहरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावसत्त्वादुभयत्राप्य
परोक्षव्यवहारनिर्वाह इति वाच्यम् ;— एवं सति प्रमाविरहाद्यनुपस्थितिदशायां
सुखादावपरोक्षव्यवहारानुपपत्तेः । न च प्रमावच्छेदकत्वाभावविशिष्टं यदज्ञान
विषयतावच्छेदकत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽज्ञानाभावस्तद्वि
शिष्टं चित्तादात्म्यमपरोक्षता, चाक्षुषादिप्रमाकाले तस्यानियमेन घटादिनिष्ठ
चित्तादात्म्ये प्रमावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेन तदभावविशिष्टावच्छेदकत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नाज्ञानाभावस्य तत्काले ऽपरोक्षताव्यवहारनिर्वाह, उक्तविशिष्टस्य
सम्बन्धत्वाच्च प्रमाविरहाद्यनुपस्थितिदशायामप्युक्तव्यवहारनिर्वाह, सम्ब-
न्धानुपस्थितावपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् ;— निरुक्तचित्तादात्म्यस्य
उक्तव्यवहारे प्रवृत्त्यादौ च कारणत्वापेक्षया लौकिकविषयताकप्रत्यक्षत्वेन
कारणत्वे लाघवात् । न च मन्मते ऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितसाक्षात्कार-
काले प्रवृत्त्यादिवारणायाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य प्रवृत्त्यादिजनकता

वच्छेदककोटौ निवेशावश्यकतया गौरवम्, अस्मन्मते चाप्रामाण्यज्ञानादि सत्त्वे ऽज्ञानस्यैव सत्त्वेन नोक्तविशिष्टचित्तादात्म्यमस्तीति वाच्यम्;- एव मप्यज्ञाननाशे प्रत्युक्तप्रमाया हेतुत्वस्य तदवच्छेदककोटावप्रामाण्यज्ञाना भावस्य च निवेशनीयतया भवन्मते महागौरवात्। एवमसत्त्वापादक.ज्ञान शून्यचितोऽहितत्वरूपत्वमप्यनुचितम्, तथा सत्यस्ति स्फुरतीत्यनयोरेकार्थक त्वेन घटो मे स्फुरतीतिवद्घटो मेऽस्तीत्यादिव्यवहारापत्तेः। चैतस्य स्फुरति न मैत्रस्येतिवच्चैत्रस्यास्ति न मैत्रस्येत्यादिव्यवहारापत्तेश्च। परन्तु काल सम्बन्धित्वमेव- अस्तित्वमिति युक्तम्। व्यवहारे व्यवहर्तव्यस्य हेतुत्वमपि न युक्तम्, व्यवहर्तव्यस्य सत्त्वेपि तदज्ञानदशायां व्यवहारानुत्पत्तेः नच व्यव हर्तव्यज्ञानं व्यवहारहेतुरिति वाच्यम्,- शुक्रादिव्यवहारे व्यभिचारादिति। एतेन स्वातिरिक्तचित्सापेक्षस्फुरणकत्वं दृश्यत्वमिति निरस्तम्, उक्तरीत्या ब्रह्मण्यपि व्यभिचारात्। हेतोरुभयासिद्धत्वाच्च।

यदपि- अस्वप्रकाशत्वमेव दृश्यत्वम्, स्वप्रकाशत्वं च स्वान्यचिदनपेक्षा परोक्षकत्वम्, चिदंशनिष्ठस्यापरोक्षत्वस्य स्वान्याविद्यापेक्षत्वाच्चिदिति विशे- ष्योपादानम्, आनन्दांशस्य च स्वान्यचिदंशाधीनापरोक्षताकत्वात्र स्व- प्रकाशत्वम्; नच चिदंशेप्युक्तलक्षणस्यासम्भवः, स्वान्यचिदप्रसिद्धेरिति वाच्यम्,- स्वान्यत्वाभावविशिष्ट स्वनिष्ठापरोक्षत्वापेक्षणी याचित्स्य तत्वं— स्वप्रकाशत्वम्- स्वापरोक्षत्वापेक्षणी या चिद्यदनन्या भवति तत्त्वं तदिति यत्स्वपदाभ्यां स्वपदयत्पदाभ्यां चैका वृत्तिर्भवति। तत्र, शुद्धगतानन्दांशस्यास्वप्रकाशत्वे तत्र व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्। तस्य मिथ्यात्वे तु मोक्षे आनन्दावाप्तिबोधकश्रुतेरनुपपत्तेः। मोक्षे आनन्दावाप्ति बोधकश्रुतीनामनावृतानन्दैक्यमर्थो नत्वानन्दसम्बन्धः, अभेदे सम्बन्धानुप पत्तेरिति भवतैवोक्तत्वात्। नचेत्यादिकमपि न युक्तम्, चिदंशस्य स्वादेनो पादाने स्वान्यस्या जीवचितः प्रसिद्धत्वेन अप्रसिद्धिविरहात्।

किंच- अपरोक्षतायाः प्रत्यक्षात्मकान्तःकरणवृत्तिविषयत्वरूपत्वे विषयचासम्बन्धेन अर्थसम्बद्धवृत्तिरूपत्वे वा स्वान्यचिदप्रयोज्यापरोक्षत्वाप्रसिद्धेः, स्वपदेन शुद्धस्योपादाने सविषयकशब्दजन्यापरोक्षवृत्तेरपि स्वान्यजीवचित्प्रयोज्यत्वेन तदप्रयोज्यत्वाभावात् । नचोक्तस्वप्रकाशत्वस्याप्रसिद्धत्वेपि नक्षतिः, तदत्यन्ताभावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य वा असत्प्रतियोगिकाभावत्वप्रसिद्धिसम्भवेन हेत्वप्रसिद्ध्यभावादिति वाच्यम् ,- तथासति ब्रह्मणि व्यभिचारापत्तेः ।

यद्यपि- अज्ञानापरोक्षत्वं नोक्तवृत्तिरूपम्, किन्त्वज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टान्तःकरणावच्छिन्नचिद्रूपम् , तथाच नाप्रसिद्धिः, ब्रह्मनिष्ठोक्तापरोक्षत्वस्याधिष्ठानविषया स्वप्रयोज्यत्वेपि स्वान्यचिदप्रयोज्यत्वेन ब्रह्मणि निरुक्तस्वप्रकाशत्वस्य प्रसिद्धेस्तत्र तद्वेद्यत्वाभावाच्च नोक्तव्यभिचारः; नचापरोक्षत्वस्योक्तरूपत्वापेक्षया ऽज्ञानविषयत्वाभावविशिष्टचिद्रूपत्वं युक्तं लाघवादिति वाच्यम् ,- साक्षात्करोतीतिसकर्मकत्वानुरोधेनापरोक्षताया उक्तरूपत्वावश्यकत्वात् ; धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं हि कर्मत्वम्- फलप्रयोजकव्यापारघटितधात्वर्थकत्वं धातोस्सकर्मकत्व मिति तार्किकादयः; स्वधात्वर्थव्यापारव्यधिकरणं यत्फलं तद्वाचकत्वं धातोस्सकर्मकत्वम् , फलतत्प्रयोजकयोर्धातुवाच्यघटकत्वे धातोस्सकर्मत्वानुपपत्तेः; अतएव जानात्यर्थरूपस्य स्फुरणस्याप्यसत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचिद्रूपत्वमेव, नतु सत्त्वापादकाज्ञानशून्यचिद्रूपत्वम् , जानातेस्सकर्मकत्वानुपपत्तेः ; तादृशप्रयोजकं च घटादिप्रत्यक्षस्थले घटाद्याकारवृत्तिजनकसामग्री, सुखादिप्रत्यक्षस्थले सुखादिजनकसामग्री, तत्पूर्वकालावच्छेदेन सूक्ष्मरूपेण विद्यमाने सुखादौ वर्तमानस्याज्ञानविषयत्वस्य सुखाद्युत्पत्तिक्षणे अभावो वर्तमानो हि तादृशसामग्रीप्रयुक्तः; इदानीमज्ञानाविषयत्वं सुखादौ चन्दनयोगादिप्रयुक्तमित्यनुभवादिति । तत्र, ब्रह्मगतस्योक्तापरोक्षत्वस्य वेदान्तजन्यवृत्त्यवच्छिन्न

चिद्रूपस्य स्वातिरिक्तपदज्ञानादिरूपविषयोऽप्रत्वेन निरुक्तस्वप्रकाशत्वाप्र सिद्धेः । पूर्वोक्तरीत्या व्यभिचाराच्च ।

किञ्चाज्ञानविषयताशून्यचिद्रूपापरोक्षत्वस्यैव हेतौ निवेशो युक्तः, धातोस्सकर्मकत्वोपपत्तये धातुवाच्यतावच्छेदकगर्भे फलतत्प्रयोजकयोर्निवे शावश्यकत्वेऽपि हेतुकोटौ तन्निवेशस्य विफलत्वात् । वस्तुतोऽत्र धात्वर्थता वच्छेदकेऽपि फलतत्प्रयोजकयोर्निवेशो नावश्यकः, घटमिच्छति घटं करोति घटं द्वेष्टीत्यादौ सविषयार्थवाचकधातुसमभिव्याहारे विषयत्वरूपं गौणं कर्मत्व मित्यस्याबाधकं वाच्यत्वेन विषयतानिरूपकवस्तुवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्य फलादेर्धातुवाच्याघटकत्वे ऽप्युपपन्नत्वात् । साक्षात्करोतेर्जानातेश्च तत्त्वार्थे शक्तिस्वीकारे ईश्वरस्सर्वं साक्षात्करोति सर्वं जानातीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः, ईश्वरस्याज्ञानाभावेनाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचिद्व्यापारस्य तत्र बाधात् ।

यत्तु— इच्छति द्वेष्टि करोतीत्यादेरपि फलावच्छिन्नव्यापारवाचकत्वा देव सकर्मकत्वम्, फलप्रयोजकेच्छा तादृशद्वेषश्च इच्छतिद्वेष्ट्योरर्थः, इच्छा याः फलं सुखादौ ममात्वसम्बन्धः, गवादौ स्वत्वादिः, द्वेषस्य च सर्पादौ स्वपरनिष्ठम्, दुःखाद्यनुत्पत्तावपीच्छादेः फलसम्बन्धस्वरूपयोग्यत्वानपायात् सुख मिच्छतीत्यादिप्रयोग उपपन्नः, ग्राममप्राप्यानुपधानेऽपि ग्रामं गच्छतीत्यादि प्रयोगवत् ; एवं कालसम्बन्धप्रयोजक उत्पत्तिप्रयोजको वा यत्नः कृते रर्थः, घटं करोतीत्यादौ घटनिष्ठकालसम्बन्धप्रयोजकयत्नबोधात् ; उक्तं च "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति सूत्रे वैयाकरणैः—"कृञोऽकर्मकताप्रसङ्गेनेह यत्नोऽर्थ इष्यते । किन्तूत्पादनमेवातः कर्मवत्स्यादयत्नजः" इति; उत्पादन मुत्पत्तिप्रयोजकव्यापारः, यततेश्च केवलयत्नार्थकत्वान्न सकर्मकत्वमिति । तन्न, तथा सति यत्र पुत्रादिसुखेच्छया व्यजनादिचालनं आत्मनीव पुत्र सन्नि हितशत्रोरपि सुखोत्पत्तिः तत्र पुत्रस्य सुखमिच्छतीतिवत् शत्रोस्सुखमिच्छ

तीति प्रयोगापत्ते; तत्र तादृशेच्छाप्रयोज्यस्य उत्पत्त्यादिरूपफलस्य पुत्रसुख इव शत्रुसुखेपि सत्त्वात्, विषयताया द्वितीयार्थत्वे च शत्रुसुखविषयकेच्छाविरहान्न तदापत्तिः। एवं यत्र द्वेषप्रयोज्यसाम्रग्या शत्रोरिव मित्रस्याप्यनिष्टोत्पत्तिस्तत्र मित्रं द्वेष्टीति व्यवहारापत्तेः, शत्रोस्सुखं नेच्छति मित्रं न द्वेष्टीत्यादिव्यवहारानुपपत्तेश्च। एवमुत्पत्तिप्रयोजककृतेस्स करोतिवाच्यत्वे जलाहरणाद्यनुकूलयत्नेन श्रमाद्युत्पत्तौ जलाहरणं करोतीतिवच्छ्रमं करोतीति व्यवहारापत्तिः, श्रमं न करोतीति व्यवहारानुपपत्तिश्च। किंच साक्षात्करोतेर्जानातेश्चोक्तार्थकत्वे शुक्तिरूप्यं साक्षात्करोति जानातीत्यनयोरनुपपत्तिः, प्रातिभासिकस्याज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वेन द्वितीयान्तार्थस्य शुक्तिरूप्यादिनिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य उक्ताज्ञानविषयत्वाभावे बाधात्; घटं जानातीत्यादौ द्वितीयान्वयेन घटादिनिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य भानात्। एवं स्ववाच्यव्यापारव्यधिकरणं यत्फलं तद्वाचकस्य धातोस्सकर्मकत्वमित्यपि न युक्तम्, फलस्यापि किंचिदपेक्षया व्यापारत्वेन स्ववाच्यव्यापारव्यधिकरणफलाप्रसिद्धेरसम्भवापत्तेः। एवमिच्छादीनामपि परस्परव्यधिकरणनानावृद्ध्यादिवाचकत्वेन तादृशवृद्धेरन्यव्यापेक्षया वा फलत्वेन स्ववाच्यैकवृद्धिरूपव्यापारव्यधिकरणव्यापारवृद्धिरूपफलस्य तादृशवृद्धिप्रयोज्यफलस्य वा वाचकत्वसत्त्वादतिव्याप्तेः।

न च एवधातोस्स्वपदेनोपादाने वृद्धिसामान्यस्य स्ववाच्यत्वेन स्ववाच्यव्यापाराधिकरणतावच्छिन्नभेदवद्वृद्धित्वरूपं तादृशव्यधिकरणत्वं न वृद्ध्यन्तरे तत्फले वा सम्भवतीति नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, सकर्मकधातुसामान्यस्य स्वपदार्थत्वे स्ववाच्यव्यापाराधिकरणसामान्यभेदाप्रसिद्धेः, कालमाप्नोति सर्वमित्यादिव्यवहारेण सर्वत्रापि तादृशयत्किञ्चिद्व्यापारसत्त्वात्। नव्यास्तु वाचकत्वस्वविशिष्टव्यापारवाचकत्वोभयसम्बन्धेन फलविशिष्टत्वमेव सकर्मकत्वम्, व्यापारे स्ववैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्व स्वप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच संयोगाद्यधिकरणमात्रादिनिष्ठभेदप्रतियोगिता

वच्छेदकत्वसंयोगप्रयोजकत्वयोरसत्त्वेन तादृशव्यापारफलोभयवाचकस्य ग-म्यादेस्सकर्मकत्वम् ; एधत इत्यादौ च नातिव्याप्तिः,' एकवृद्धिफलसमा-नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वृद्धयन्तरे सत्त्वेपि तत्प्रयोजकत्वा-भावादिति वाच्यम् ,- घटं साक्षात्करोतीत्यादौ चाक्षुषादिवृत्त्यवच्छिन्नचितः प्रमातरीव घटादावपि तादात्म्यसम्बन्धेन सत्त्वेनाज्ञानविषयत्वाभावरूपफल-स्यधिकरणत्वाभावेन सकर्मकत्वानुपपत्तिप्रसादवस्थात् । एकवृद्धिफलसमा-नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वरूपयोग्यतारूपतत्फलप्रयोजकत्वयोर्वृ-द्धयन्तरे सत्त्वेनातिव्याप्तेश्च , फलोपधायकत्वनिवेशे काशीं गच्छन् पथि मृत इत्यादावव्याप्त्या स्वरूपयोग्यतारूपस्यैव प्रयोजकत्वस्य निवेशमस्त्वात् । एकस्यैव धातोरर्थभेदेन सकर्मकत्वाकर्मकत्वदर्शनेन सकर्मकत्वलक्षणस्यार्थभेद-घटितस्यैव वक्तव्यत्वेन सामान्यतो लक्षणकथनस्यानुचितत्वाच्च । वस्तुतो द्वितीयार्थान्वयित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितयादृशफलनिष्ठविशेष्यताशालिबोधौपयि-काकाङ्क्षावत्त्वं यादृशधातोस्तादृशफलावच्छिन्नव्यापारे बोधनीये तादृशधातो-रसकर्मकत्वमिति तु युक्तम् । अतएवात्मनः पाकमिच्छति पाचीयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य पाकादेरसकर्मकतया सनन्तधातुसमुदायवत् क्यजन्तपचादिपद-समुदायस्य सकर्मकताया दुर्वारतया तण्डुलं पाचीयतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति निरस्तम् , क्यजादुसमानार्थकयोरेव सनन्तसमानार्थकक्यजन्तादेरपि कर्म-बोधकसुप्साकांक्षत्वानुपगमेन तण्डुलं पिपक्षतीतिवत्तण्डुलं पाचीयतीति प्रयोगाप्रसङ्गात् । एवं हंसायते रामा आचार्यायते शिष्य इत्यादौ हंसकर्तृ-काचारस्य गमनादेराचार्यकर्तृकाचारस्य ज्ञानादेश्च क्यजाद्यन्तार्थत्वेपि ग्रामं हंसायते शास्त्रमाचार्यायत इत्यादिको न प्रयोगः, तादृशधातोरपि कर्मबोधक-सुप्साकांक्षत्वानुपगमात् । किंच नारायणं नमस्करोति पण्डितं पुरस्करोत्यर्कं प्रादुष्करोति दुःखमाविष्करोति कन्यामलङ्करोतीत्यादाविव घटं साक्षात्करोती-त्यादावपि फलस्य निपातार्थत्वमेव नतु धात्वर्थघटकत्वम् । नारायणं नमा

स्करोतीत्यत्र हि स्वापकर्षोपचितत्वप्रकारकबोधविषयता नमःपदार्थः, व्यापारः कृधात्वर्थः, तथाच नारायणनिष्ठतादृशबोधविषयताश्रयजनकव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः, तादृशविषयताश्रयतया च नारायणस्य कर्मत्वम्, यतो धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वं न धातुशक्यतावच्छेदकत्वम्, किंतु व्यापाररूपार्थे अनुकूलतासम्बन्धेन विशेषणतया धातुप्रतिपाद्यत्वम् । निपातार्थस्य च धात्वर्थे साक्षादन्वयेन तादृशबोधविषयतारूपधात्वर्थतावच्छेदकत्वमक्षतमेव । एवं भक्तदेवालयस्यागरूपपुर पदार्थस्य ज्ञानरूपाविदादिपदार्थस्य भूषणसंयोगरूपालम्पदार्थस्य चानुकूलतासम्बन्धेन कृधात्वर्थे विशेषणत्वात्तदाश्रयमण्डितादेः कर्मता । तथा प्रकृते साक्षात्पदार्थस्य प्रत्यक्षस्य कृधात्वर्थे विशेषणत्वं विषयतया तदाश्रयघटादेः कर्मत्वं चेत्यलं प्रासङ्गिकविचारणेन ।

क्रियोक्तस्वप्रकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य हेतुत्वे ब्रह्मणि व्यभिचारो दुर्वारः, स्वप्रकाशो ब्रह्म ' साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ' इति लौकिकवैदिकसामानाधिकरण्यप्रत्ययेन ब्रह्मणि स्वप्रकाशत्वावच्छिन्नभेदस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्र स्वप्रकाशतादात्म्यानुपपत्तेः । एवं स्वप्रकाशत्वोपहिते मिथ्याभूते तद्भेदाभावेन भागासिद्धिश्च । न च स्वप्रकाशत्वोपलक्षितप्रतियोगिकभेदस्यैव हेतुत्वान्न दोष इति वाच्यम् ;– उपहितभेदातिरिक्तोपलक्षितभेदस्योभयवाद्यसिद्धत्वात् ।

यदपि– अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपं यत्स्वप्रकाशत्वं तदभावरूपमस्वप्रकाशत्वं वा दृश्यत्वम्, वेद्यत्वं च स्वावच्छिन्नचिद्विषयकं यदभानापादकाज्ञानं तन्निवर्तकवृत्तिव्याप्यत्वरूपं फलव्याप्यत्वम्, तच्च न ब्रह्मणि, यतोक्तव्याप्यत्वं स्थाप्य तस्यैव स्वपदार्थतया ब्रह्मावच्छिन्नचिद प्रसिद्धेः, तथाच निरुक्तवेद्यत्वाभावसमानाधिकरणस्याभानापादकाज्ञाननिवर्त

कवृत्तिविषयत्वरूपापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य ब्रह्ममात्रनिष्ठत्वात्तदभावरूपं दृश्यत्वं प्रपञ्चेऽक्षुण्णम्; शुक्तिरूप्यादेरतीतत्वादिदशायां तस्यात्वापाद्काज्ञाननिवर्तकानुमित्यादिवृत्तिव्याप्यत्वे ऽप्यभानापादकाज्ञाननिवर्तकवृत्तिव्याप्यत्वाभावेन तत्र निरुक्तावेद्यत्वसत्त्वेऽपि तत्रोक्तापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात् दृष्टान्तस्य साधनवत्त्वमुपपन्नम्, घटादौ चोक्तापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वसत्त्वेऽपि तत्रावेद्यत्वाभावे विशिष्टाभावो क्षत एवेति । तत्र, स्वावच्छिन्नचिद्विषयकाभानापादकाज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वाभावसमानाधिकरणाभानापादकाज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्य ब्रह्मणि वृत्तिकाल एव सत्त्वेन तदभावस्य ब्रह्मसाधारणतया व्यभिचारात् । नचोक्तस्वप्रकाशत्वाभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन हेतुत्वान्नोक्तव्यभिचार इति वाच्यम्,– उक्तस्वप्रकाशत्वस्यापि भिन्नकालत्वेन तदभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेनापि सत्त्वेन व्यभिचारापरिहारात् । तदवच्छिन्नभेदस्य हेतुत्वेऽपि स्वप्रकाशं ब्रह्मेति समानाधिकरणप्रतीत्या ब्रह्मणि तादृशभेदस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारावारणात् । ब्रह्मनिष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षयोक्तस्वप्रकाशत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नभेदासिद्धेः तुच्छे पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तौ च व्यभिचाराच्च ।

यत्तु अज्ञानप्रयुक्तं सत् यत्त्वयन्यं तदन्यत्वे सति कालसम्बन्धित्वं हेतौ निवेश्यम्, पञ्चमप्रकारे सत्यन्ताभावात्तुच्छे च कालसम्बन्धित्वाभावाच्च व्यभिचार इति । तत्र, सत्यत्ववादिमते घटादौ सत्यन्ताभावेनासिद्धेः । भवन्मतेऽपि जीवन्मुक्तभोगादौ सत्यन्ताभावेन भागासिद्धेः । पञ्चमप्रकारेऽपि प्रतियोगिविधया अज्ञानस्य कारणत्वेन सत्यन्तेन तद्वारणाच्च । नचाज्ञानप्रयुक्तत्वमज्ञानतत्क्लेशान्यतरतादात्म्यापन्नत्वम्, पञ्चमप्रकारस्य प्रतियोगिविधया अज्ञानप्रयुक्तत्वेऽपि तदसमानकालीनत्वेन तत्तादात्म्यापन्नत्वविरहात्सत्यन्तेन तद्वारणम्, जीवन्मुक्तभोगस्याज्ञानासमानकालीनतया तत्तादात्म्यानापन्नत्वेऽपि क्लेशतादात्म्यापन्नत्वान्नासिद्धिरिति वाच्यम्;– तथा सत्यज्ञानप्रयुक्तत्वस्य निरुक्तरूपस्यैव हेतुत्वसम्भवेनैतदंशवैयर्थ्यात् ।

इति न्यायभास्करे दृश्यत्वभङ्गोऽष्टमः

अथ जडत्वभङ्गः ।

जडत्वमपि न हेतुः । जडत्वं हि ज्ञातृभिन्नत्वम्, तत्र ज्ञातृत्वं यदि तादात्म्येन वृत्तिमत्त्वरूपं तदा तादृशज्ञातृत्वस्य वृत्त्युपहितचैतन्य इवान्तःकरणेऽपि सत्त्वेन उक्तहेतोस्तत्र भागासिद्ध्यापत्तेः । यदि चासत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभाव प्रयोजकविशिष्टचित्तादात्म्यमेव ज्ञातृत्वम्, घटं जानामीत्यादौ मनसोऽपि तादृशतादात्म्यभानादित्युच्यते, तदा घटादिप्रत्यक्षस्थले घटादिरूपविषयेऽपि तादृशचित्तादात्म्यसत्त्वेन घटादावसिद्धिः । नच मनोऽवच्छिन्नतादृशचित्तादात्म्यमेव ज्ञातृत्वम्, नतु तादृशचित्तादात्म्यमात्रम्, तथासति घटादिप्रत्यक्षस्थले घटो जानाति घटो ज्ञातेत्यादिव्यवहारापत्तेः, तथाच तादृशव्यवहारप्रयोजकं यन्मनोऽवच्छिन्नविशिष्टचित्तादात्म्यं तदवच्छिन्नभेदस्य हेतुत्वात् न घटादावसिद्धिरिति वाच्यम्,— तथापि मनोऽवच्छिन्नचित्यपि भागासिद्धेः । नच मनोऽवच्छिन्नचितौ न ज्ञातृत्वम्, सुषुप्तौ तदभावेऽप्यविद्यावृत्त्यात्मकस्य सुखादिज्ञानस्य साक्षिणि दर्शनादिति वाच्यम्,— तथाप्यविद्याविशिष्टरूपेण सुषुप्तिस्वप्नयोरहङ्कारविशिष्टरूपेण चितो जाग्रति ज्ञातृत्वेऽपि शुद्धस्याज्ञातृत्वेन तत्र व्यभिचारात् । नच ज्ञातृपदजन्योपस्थितिविशेष्यतावच्छिन्नभेदस्य हेतुत्वान्नासिद्धिर्व्यभिचाराविति वाच्यम्,— ज्ञातेति समुदायस्य क्वापि शक्त्यभावेन तादृशसमुदायजन्योपस्थित्यप्रसिद्धेः । वैयाकरणरीत्या तत्र शक्तिस्वीकारेऽपि न तादृशभेदस्य हेतुत्वासम्भवः, ज्ञानानुकूलव्यापारवत्त्वेन चित इव मनसोऽपि ज्ञातृपदजन्यधीमुख्यविशेष्यत्वेन उक्तभेदस्यासिद्धत्वात् ।

यत्तु— ज्ञातृपदजन्यधीमुख्यविशेष्यतावच्छिन्नभेद एव जडत्वम्, तत्र वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वपक्षे प्रतिबिम्बप्रयोजकमनोऽवच्छिन्नचैतन्यं ज्ञानाश्रयं, मनोऽवच्छिन्नचितो घटाद्याकारवृत्तौ प्रतिबिम्बोदयात् घटादिज्ञाननिर्वाहः, घटं जानाति चैत्र इत्यादौ घटादिकं स्वाभासकवृत्तिविशिष्टत्वसम्ब-

न्येन जानात्यर्थैकदेशप्रतिबिम्बरूपफलेऽन्वेति, सुखादौ वृत्तिस्वीकारे स्वाकार
वृत्तिनिष्ठत्वसम्बन्धेनैव प्रतिबिम्बे सुखादेरन्वयः, तदस्वीकारपक्षे सुखाद्य
वेव मनोऽवच्छिन्नचितः प्रतिबिम्बोत्पत्तिस्वीकारात् स्वनिष्ठत्वसम्बन्धेनैव तत्र
तदन्वयः, सुखत्वं जानामीत्यादौ सुखत्वादौ वृत्तेः प्रतिबिम्बस्य चास्वीकारेऽपि
स्वाश्रयसुखादिनिष्ठत्वसम्बन्धेन सुखादौ प्रतिबिम्बेऽन्वयः, तथाचास्मिन् कल्पे
जानातिसमभिव्याहृतद्वितीयायाः स्वनिष्ठत्व स्वाकारवृत्तिनिष्ठत्व स्वाश्रय
निष्ठत्वान्यतमसम्बन्धोऽर्थ इति बोध्यम्; साक्षात्करोत्यर्थस्तु विषयविशिष्टं
यत्प्रतिबिम्बितं तत्प्रयोजकप्रयोज्य प्रतिबिम्बविशिष्टा चिदेव, विषयविशिष्टत्वं
च स्वावच्छिन्नवृत्तिनिष्ठत्वं स्वनिष्ठत्वं चेत्यन्यतमसम्बन्धेन वाच्यम्;
वृत्तेरावरणभङ्गार्थमन्यथा स्वप्रकाशत्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्ट-
चैतन्यं जानात्यर्थः, घटं जानातीत्यादावाधेयत्वस्य द्वितीयार्थस्य तादृशा
ज्ञानविषयत्वाभावे ऽन्वयः, तथाच कल्पद्वयेऽपि जानात्यर्थे विशेष्यतया
चितः प्रवेशात्तदवच्छिन्नभेदस्य दृश्यमात्रनिष्ठस्य हेतुतासम्भव इति। तन्न,
ज्ञानपदप्रयोज्यशाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदस्य हेतुत्वे ज्ञानविष
यत्वधर्मिमिति वाक्यजन्यबोधीयविशेष्यतायाः ज्ञानपदप्रयोज्यायास्सर्वसाधार-
ण्येन तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धेः । नच शाब्दबोधीयमुख्यविशे
ष्यतायाः ज्ञानपदप्रयोज्यत्वं हि ज्ञानपदजन्यतावच्छेदकत्वं वाच्यम्,
शक्यस्य दुर्वचत्वात्, तथाच तादृशचिद्विशिष्टविषयताशालिबोधं प्रत्येव
ज्ञानपदज्ञानस्य कारणत्वेन तादृशचिद्विशिष्टमुख्यविशेष्यतायाः अपि तादृश
विषयतात्वेन जन्यतावच्छेदकत्वादुक्तबोधीयसर्वत्वावच्छिन्नविषयतायाश्चा-
तथात्वान्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्;– तथासति पर्यायपदान्तरजन्यबोधे व्यभि
चारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदककोटौ निवेशावश्यकत्वेन
विषयतायास्तत्रानिवेशेन निरुक्तप्रयोज्यत्वस्य विषयतायामसम्भवेनासिद्धेः ।
ज्ञानपदप्रयोज्या या विषयताव्यक्तिस्तादृशविषयतान्यतमत्वव्यक्तित्वेन स्वरू
पतो वा भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन ज्ञानपदप्रयोज्यविषयतात्वविशि-

हस्य मुक्तत्वाच्च । नच ज्ञानपदप्रयोज्यां धिर्मिवृत्तिविषयताव्याप्तिं सव्यभिचारेन गृहीत्वा तन्निष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्य सव्यभिचारावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्य वा हेतुत्वमनुगतमिति वाच्यम् ; — तदादिपदेन हेत्वादि निर्देशस्य न्यायप्रयोगे ऽसाम्प्रदायिकत्वस्य भवद्भिरेवाभ्युपगमात् । किञ्च — शाब्दप्रत्यक्षविशेष्यता उपहितनिष्ठैव, ननु शुद्धचिन्निष्ठा — शुद्धस्य सविकल्पकाविषयत्वात् , तथाचोक्तमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदस्य शुद्धे व्यभिचारो दुर्वारः । नच तदुपहितत्वावच्छिन्नभेदस्य तदाश्रितनिष्ठत्वावच्छिन्नभेदस्य च शुद्धे स्वीकारेऽप्युपहितादिघटकविशेष्यांशत्वावच्छिन्नभेदस्य शुद्धेऽनङ्गीकारान्न व्यभिचारः, तादृशविशेष्यांशत्वावच्छिन्नभेदस्यैवोक्तमुख्यविशेष्यतावच्छिन्नभेदत्वेन निवेशादिति वाच्यम् ,— वैशेषिकघटाद्याकारवृत्तिनिष्ठप्रतिबिम्बप्रयोजकशुद्धचित्तमादाय मैत्रीयज्ञानव्यवहारापत्तेर्वारणाय ज्ञायात्वर्थे शुद्धचितो न प्रवेश:— किन्तु मनोवच्छिन्नचित इति भवद्भिरेव बिन्दुटीकायामुक्तत्वेन मनोवच्छिन्नचित एव विशेष्यांशत्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य मनोवच्छिन्नचित्त्वभावेन भागासिद्धेरशुद्धचिति व्यभिचारस्य च प्रसङ्गात् । स्वनिष्ठ-स्वाकारवृत्तिनिष्ठत्व स्वाश्रयनिष्ठत्वान्यतरसम्बन्धो ज्ञानातिसमभिव्याहृत द्वितीयार्थ इत्यपि न युक्तम् , मुखस्य ज्ञानामीतिवन्मुखवृत्तिबिम्बदर्शनात् जानामीति व्यवहारापत्तेः, स्वाश्रयनिष्ठत्वसम्बन्धेन प्रतिबिम्बे मुखत्वस्येव तद्वृत्तिधर्मान्तरस्यापि सत्त्वात् ।

यदपि ज्ञानत्वावच्छिन्नभेद एव अज्ञत्वम् ; तत्र ज्ञानत्वं च न तत्र जातिः, वृत्तिप्रतिबिम्बितज्ञानाभासेषु तदसम्भवेऽपि अखण्डब्रह्मरूपज्ञाने तद्योगात् , किंत्वर्थप्रकाशकत्वम् ; नच मोक्षे अन्यार्थाद्यभावात् स्वरूपे लिङ्गे च सविषयत्वापातादुक्तज्ञानत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् ,— मुक्तावर्थाभावेऽप्यर्थोपलक्षितप्रकाशत्वानपायादिति । तन्न, मुक्तौ प्रकाश्यार्थाभावेन प्रकाशस्यैवानुपपत्तेनार्थोपलक्षितप्रकाश वृत्त्याप्यसम्भवात् । मुक्तित्वप्रयोजक

प्रकाशत्वस्य दुर्वचत्वाच्च । किंच ज्ञानत्वं हि सविषयकत्वव्याप्यम् , सविषयकत्वं च स्वसमानसत्ताकविषयसम्बन्धव्याप्यम् , इच्छादौ तथा दर्शनात् , तथाच सर्वदृश्योच्छेदे मोक्षे वर्तमानस्य शुद्धस्य सविषयकत्वासम्भवात् तद्भेदस्य हेतुत्वे शुद्धे व्यभिचारो दुर्वारः ।

यत्तु— सविषयकत्वे स्वसमानसत्ताकविषयसम्बन्धव्याप्तिरेवासिद्धा , इच्छायां सविषयकत्वस्यैवासिद्धेः, याचितमण्डनन्यायेन स्वजनकज्ञानीयविषयतयैवेच्छादौ सविषयकत्वव्यवहारात् , ज्ञानविषययोस्तादात्म्येनैव विषयतात्वस्य क्लृप्तत्वादिति । तन्न, घटमिच्छतीत्यादौ हि विषयतानिरूपकज्ञानजन्यत्वं द्वितीयार्थ इति भवद्भिर्वक्तव्यम् , तथाच घट इष्टसाधनं पटश्च प्रमेय इति समूहालम्बनज्ञानजन्येच्छादशायां घटमिच्छतीतिवत् पटमिच्छतीति व्यवहारप्रसङ्गः । नच स्वजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वमेव इच्छायास्सम्बन्धः , तथाच नोक्तदोष इति वाच्यम् , तथापीष्टसाधनत्वविषयताया स्वजनकतावच्छेदकत्वेन घटमिच्छतीतिवदिष्टसाधनत्वमिच्छतीत्यादिव्यवहारापत्तेः । नच स्वजनकतावच्छेदकीभूतेष्टसाधनत्वप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतावच्छेदकघटत्वादिमत्त्वमेव इच्छायास्सम्बन्ध इति नेष्टसाधनत्वमिच्छतीति व्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् ,— एवमपि नित्येच्छास्थले उक्तसम्बन्धासम्भवेन तस्यास्सविषयकत्वानुपपत्तेः । किंच— ज्ञानस्य ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्वनियमाज्ज्ञानप्रकाशत्वस्य विषयादिप्रकाशत्वव्याप्यत्वं सिद्धम् । तथाच भवन्मते ज्ञेयज्ञातृ विशेषितशुद्धचिद्रूपेणाप्यसम्प्रज्ञातसमाधौ मोक्षे चात्मनः प्रकाशमानत्वाच्च ज्ञानत्वोपलक्षितस्वरूपत्वम् । अतएवोक्तं विवरणे "ज्ञातुरर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वादि" ति । तत्र ज्ञातृज्ञेययोर्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपे असत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचैतन्यरूपे वा ज्ञानपदार्थे घटकताविरहेऽपि ज्ञातुरर्थेऽनुक्तेर्ज्ञानस्य ज्ञातृज्ञेयानिरूप्यत्वकामार्थत्वात् ।

एवञ्च ज्ञातृज्ञेयाविशेषितरूपेण भासमानस्यात्मनो ज्ञानत्वासम्भवाच्छुद्धात्मनि ज्ञानत्वावच्छिन्नलक्षणस्य वृत्तेर्व्यभिचारो दुर्वार । न च सिद्धान्ते ज्ञातृज्ञेयाविशेषितरूपेण भासमानानां जीवेश्वरनित्यविभूतीनां कथं ज्ञानत्वमिति वाच्यम् ,– जीवेश्वरयो प्रत्यक्त्वविशिष्टतयैव भानाङ्गीकारेण स्वात्मकज्ञातृज्ञेयविशेषितरूपेणैव भानात् । प्रत्यक्त्वस्य च स्वकर्तृकव्यवहारजनकतावच्छेदकत्वनिरूपितविषयताश्रयत्वरूपत्वात् । नित्यविभूतेश्च ज्ञेयाविशेषितरूपेण भानविरहात् स्वप्रकाशत्वेनैव मानेन स्वात्मकज्ञेयविशेषिततयैव भानात् ।

यत्तु–यथा जातेर्व्यक्तिनिरूप्यत्वेपि गोत्वप्रकारेणावगाहिज्ञाने व्यभिचारेण जातिप्रत्यक्षत्वस्य न व्यक्तिविषयकत्वव्याप्यता– किंतु प्रत्यक्षजातिप्रत्यक्षत्वस्यैव, तथा ज्ञानस्य ज्ञेयादिनिरूप्यत्वेपि ज्ञानत्वविशिष्टप्रकाशत्वमेव विषयप्रकाशकव्याप्यं न ज्ञानत्वोपलक्षितप्रकाशत्वम् , उदाहृतविवरणवाक्यमपि ज्ञानत्वविशिष्टस्य ज्ञेयादिनिरूप्यतापरमिति नोक्तदोष इति । तन्न, अश्वादौ तादात्म्येन गवादिभ्रमस्य भ्रमत्वसिद्धत्वे गोत्वप्रकारकविशेष्यकगोत्वप्रकारकभ्रमासिद्धया दृष्टान्तासिद्धेः । यथाश्वो गौरित्याकारकज्ञानं भवत्वित्याकारके विषयान्तरजिज्ञासारूपे प्रतिबन्धके सति जायमानप्रत्यक्षे गवादिभानासम्भवाद्व्यक्त्यविषयकजातिविषयकप्रत्यक्षप्रसिद्ध्या न दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् ,– तादात्म्येन गोप्रकारकभ्रमत्वाव्यवहितोत्तरविशेष्यतानिरूपितगोत्वनिष्ठप्रकारताकत्वेन अश्वो गौरित्याकारकतासम्भवेन तादृशभ्रमे तादृशेच्छाया प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तेः । तादात्म्येन धर्म्यध्यासस्थले तद्धर्मसंसर्गाध्यासनियमात् । न च गोनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नगोनिष्ठविशेष्यतानिरूपितगोत्वप्रकारताशालि ज्ञानं जायतामितीच्छादशायां नोक्ततादात्म्यारोपसम्भव इति वाच्यम् ,– तदृशायामप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावानापन्न गोत्वनिष्ठप्रकारताद्वयानिरूपकस्य तादात्म्यारोपस्य सम्भवात् ।

यत्र गोतादात्म्याविषयकज्ञानं जायतामितीच्छादशायां न तत्सम्भव इति वाच्यम्, — तथासति तुल्ययुक्त्या प्रातिभासिकविषयकभ्रमो जायतामितीच्छादशायां जायमानभ्रमे प्रातिभासिकभानासम्भवेन अन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तेः । अस्तु वा धर्मितादात्म्यारोपं विनैव धर्मसंसर्गारोपः, तथापि व्याप्यतावच्छेदके भ्रमान्यत्वनिवेशनमफलम्, तादृशभ्रमदशायां अश्वे गोत्वसंसर्गोल्लेखेन अश्वस्यैव गोत्वाश्रयव्यक्तित्वाज्जातिघटकतया तत्राश्रयव्यक्तिविषयकत्वव्याप्यत्वाविघातात् । एवं यत्किञ्चिन्निष्ठविषयिता विषयविषयकत्वाभावव्याप्या तस्य घटादिवत् ज्ञानत्वासम्भवेन निर्विकल्पकज्ञाननिष्ठायाः शुद्धविषयितायाः विषयविषयकत्वाभावव्याप्यत्वाच्छुद्धस्य ज्ञानत्वासम्भवः ।

यत्तु ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पके ज्ञानत्वोपलक्षितविशेष्यके नृसिंहाकारप्रत्यक्षे शुद्धविषयितासत्त्वेऽपि विषयविषयकत्वाभावविरहेण व्यभिचारान्न शुद्धस्य ज्ञानत्वे बाधकमिति । तन्न, तादृशज्ञाने वृत्त्यवच्छिन्नस्य विषयावच्छिन्नस्य वा चैतन्यस्य विषयत्वेऽपि शुद्धस्याविषयत्वात् । अन्यथा घटस्स्मित्यादिज्ञानेऽपि तदापत्तेः । एवं ज्ञानस्य सज्ञेयत्वं सज्ञातृकत्वं च स्वाभाविकमिति भवदभिमतशुद्धस्य ज्ञातृज्ञेयविरहितस्य ज्ञानत्वासम्भवात् उक्तहेतोर्व्यभिचारः ।

यत्तु ज्ञानस्य सज्ञेयत्वं न स्वाभाविकम्; तद्धि ज्ञेयजन्यत्वं वा ज्ञेयव्याप्यत्वं वा?, नाद्य, परोक्षज्ञाने ईश्वरज्ञाने चाभावात्; परमते ईश्वरज्ञानस्याजन्यत्वात्, मन्मतेऽपीन्द्रियसन्निकर्षस्यैव विषयस्यापि तत्राहेतुत्वात्; नापि द्वितीयः, यदा यदर्थस्य ज्ञानं तदा सोऽर्थ इति कालिकव्याप्तेः परोक्षज्ञाने ईश्वरज्ञाने च व्यभिचारात्; ज्ञानार्थयोर्देशिकव्याप्तेश्चासम्भवात्; ज्ञातरि ज्ञानवत्त्वार्थाभावादिति । तन्न, यत्र ज्ञानत्वं तत्र विषयसामान्यसम्बन्ध-

च्छिन्नप्रमेयाभाववद्वृत्ति इति व्याप्तिस्वीकारात् । शुद्धस्य निर्विषयत्वेन विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभाववत्तया ज्ञानत्वासम्भवात् । सिद्धान्ते जीवब्रह्मणोः नित्यविभूतेश्च ज्ञानत्वेपि तत्र विषयतासम्बन्धेन स्वात्मकप्रमेयसत्त्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभाववत्त्वविरहेणोक्तव्याप्तौ व्यभिचारविरहात् । असद्विषयकविकल्पादृत्तेश्च ज्ञानत्वाभावेन तादृशवृत्तौ विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभाववत्त्वेपि व्यभिचाराभावात् ।

यदपि– ज्ञानस्य सज्ञातृकत्वं न स्वाभाविकम् ; ज्ञानस्य सज्ञातृकत्वं स्वाभाविकमित्यनेन यत्र ज्ञानत्वं तत्र ज्ञातृजन्यत्वमिति व्याप्तिविवक्षायां नैयायिकादिमते ईश्वरज्ञाने व्यभिचारः ; सिद्धान्तेपि वाचस्पतिमते मायावृत्तिरूपज्ञानानङ्गीकारेण चैतन्यस्यैवेश्वरज्ञानरूपत्वात् तत्र व्यभिचारः ; नच तन्मते विषयावच्छिन्नचित्त्वेन ज्ञातृजन्यतेति वाच्यम् ,– अविद्याधनादिविषयस्थलादिषु तयोरन्यजनकभावविरहात् ; यत्र ज्ञानत्वं [illegible] ज्ञातृसमवेतत्वमिति व्याप्तौ चापयोजकता, ज्ञानस्य ज्ञातृजन्यत्ववत् ज्ञातृसमवेतत्वस्यापि सम्भवात् ; कदाचिज्ज्ञातृसम्बन्धेनैवोक्तव्याप्तेरुपपत्त्या सर्वदा ज्ञातृसम्बन्धासाधकत्वात् ; ज्ञानस्य गुणत्वक्रियात्वयोरनभ्युपगमेन द्रव्याश्रितत्वानुमानायोगात् , अनादेश्च क्रियात्वासम्भवात् । नचैवं अस्ति ब्रह्मेत्यत्र कर्तरिप्रकारो न स्यात् , सत्ताया अनादित्वेन क्रियात्वासम्भवादिति वाच्यम् ,– मणिकारमते चैत्रो जानातीत्यादौ ज्ञानकर्तृत्वादेरसम्भवात् ज्ञानाश्रयत्वादिलक्षणायां गौरवावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानप्रकारकशाब्दधीस्वीकारादाख्यातस्य कर्तृत्वार्थकत्वासम्भवात् साधुत्वार्थत्ववत् प्रकृते ब्रह्मसत्ताया अनादित्वेन तत्कर्तृत्वबोधासम्भवात् घटोस्तीत्यादावपि क्रियाभावेन कारकान्वयबोधासम्भवादाश्रयत्वस्यैव आख्याततो बोधाच्च ब्रह्मास्तिपदाभ्यामखण्डलक्षणबोधस्वीकारेणाख्यातस्य साधुत्वमात्रार्थत्वादिति । तन्न, [illegible] ज्ञानत्वं तत्राधेयतया प्रमेयाभाववद्वृत्ति इति व्याप्तौ दोषविरहात् ।

जीवस्य नित्यविभूतेश्च ज्ञानस्वरूपत्वेपि तत्राधेयतयेश्वरस्य सत्त्वादीश्वरस्य तथात्वेपि "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या सर्वस्यापि सत्त्वेन तेषु व्यभिचारविरहात्। ज्ञानस्य ज्ञातृत्वधर्मस्वरूपक्रियात्वसत्त्वेन किञ्चिदाश्रितत्वस्यावश्यकत्वाच्च। "अस्तिब्रह्म" इत्यत्राख्यातस्य साधुत्वमात्रार्थत्वमयुक्तम्; सत्ताया अनादित्वेन तदनुकूलकृतेरप्रसिद्धावपि तदाश्रयत्वस्य प्रसिध्द्या तद्बोधे बाधकविरहात्। नच ब्रह्मण एव सत्तास्वरूपत्वेन अभेदादाधाराधेयभावोपि नास्तीति वाच्यम्;- सत्ताया बाध्यत्वाभावरूपत्वादभावस्य चाधिकरणस्वरूपत्वाद्ब्रह्माभिन्नत्वेपि अतद्वृत्तित्वस्यापि गवादेरिव स्वीकारात्। अन्यथा सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावोभयरूपसदसद्विलक्षणत्वस्य ब्रह्मण्यतिव्याप्त्यापत्तेः। उक्तं च लघुचन्द्रिकायां सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वनिरुक्तौ "तथाच भावरूपधर्मानाश्रयत्वेपि बाध्यत्वाभावरूपधर्माश्रयत्वान्नातिव्याप्ति" रिति। नच ब्रह्मपदस्य चैतन्यस्वरूपमात्रार्थकत्वात्सत्ताख्यातेनाश्रयत्वबोधनं न युज्यते, निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दबुद्ध्यसम्भवादिति वाच्यम्,- निष्प्रकारकशाब्दबोधाङ्गीकर्तृणां भवतां निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दधीस्वीकारे बाधकविरहात्। खण्डवाक्यार्थतावादिपूर्वकमहावाक्यार्थबोधस्वीकर्तृमते घटाद्भिन्न घटमानयेत्यादौ घटाद्भिन्नमित्यंशेन घटभेदप्रकारकस्य निर्धर्मितावच्छेदकबोधस्य नैयायिकैरपि स्वीकारात्। ब्रह्मपदस्य बृहत्त्वादिविशिष्टपरत्वेन निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दबोधप्रसक्तेरभावाच्च। ब्रह्मपदस्य स्वरूपमात्रार्थकत्वेपि निर्धर्मितावच्छेदकबोधानङ्गीकारेपि आख्यातस्य साधुत्वमात्रार्थत्वमयुक्तम्, बाध्यत्वाभावस्सत्तेति फले यथा अनानापादकाज्ञानविरोधिनी चिद्धानम्- अनानन्दापादकाज्ञानविरोधिनी चिदानन्दस्तथा असत्त्वापादकाज्ञानविरोधिनी चित्सत्तेति पक्षेपि सत्ताभिन्नाश्रयिका तादृशसत्तेति बाधाय धात्वर्थविशेष्यकत्वस्य सम्भवात्। धात्वर्थविशेष्यकबोधस्यैव स्मृत्यनुमतत्वात्, अन्यथा "ब्राह्मो विवाह आहूय यत्कन्या दीयते स्वयम्" इति स्मृतिवाक्यादाह्वानपूर्वकं स्वयं कन्यादानं ब्राह्मो विवाह

अथ परिच्छिन्नत्वभङ्गो दशमः ।

एवं परिच्छिन्नत्वमपि न हेतुः । परिच्छिन्नत्वं हि व्यावर्तितत्वम् , आह व्यावर्तिगुणेन रूपसाधनगवादिकं परिच्छिन्नमिति व्यवहारात् ; व्यावर्तितत्वं च इतरभेदविधेयकानुमितिविषयत्वम् , तस्य च न हेतुतासम्भवः, प्रमातृत्वघटयोर्व्यभिचारात् । विषयत्वमात्रस्य हेतुत्वसम्भवेनेतरांशवैयर्थ्याच्च ।

यत्तु परिच्छिन्नत्वं त्रिविधम् देशपरिच्छिन्नत्वं कालपरिच्छिन्नत्वं वस्तुपरिच्छिन्नत्वं चेति, तत्र यद्यपि देशपरिच्छिन्नत्वादिकं किञ्चिद्देशादिनिरूपितेतरभेदानुमितिविषयत्वादिरूपम् , अत्र घट एतद्देशपरिच्छिन्न इत्यस्य एतद्घट एतद्देशेन देशान्तरावच्छिन्नेभ्यो व्यावर्तित इत्यर्थात् ; एवमेतत्कालपरिच्छिन्न इत्यादावपि; तथापि निरुक्तदेशपरिच्छिन्नत्वस्य देशान्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं विनानुपपन्नतया अर्थापत्त्या देशान्तरनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य देशपरिच्छिन्नशब्देन लाभादुक्तरीत्यैव कालान्तरनिष्ठध्वंसप्रतियोगित्वस्य कालपरिच्छिन्नशब्देन वस्त्वन्तरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य च वस्तुपरिच्छिन्नशब्देन लाभात्तथापि देशान्तरादिघटितस्य हेतुत्वे तस्य सर्वदेश्याननुगतत्वादत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिभङ्गाप्रसङ्ग अवश्यं वाच्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं देशपरिच्छिन्नत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं कालपरिच्छिन्नत्वं भेदप्रतियोगित्वं च वस्तुपरिच्छिन्नत्वमिति– त्रिविध परिच्छिन्नत्वमपि हेतुरिति । तन्न, समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया ब्रह्मणि सत्त्वेन प्रथमहेतोस्तत्र व्यभिचारात् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वविवक्षणेऽपि निष्प्रयोग-सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनि ब्रह्मणि व्यभिचारात् । न च तत्र व्यभिचारवारणाय मूर्तनिष्ठात्यन्ताभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया हेतुत्वमङ्गीक्रियत इति वाच्यम् ,- आकाशकालपरमाण्वादावसिद्धेः ; सर्वमूर्तसंयोगिकाशमित्यादिप्रतीतेर्विनिगमकाभावेन ... अत्यन्ताभावविरहात् ।

ध्वंसप्रतियोगित्वरूपाद्द्वितीयदेशोऽपि प्रकृतिकालादावसिद्धिः, "गौरनाद्यन्तवती" "नित्या सततविक्रिये"त्यादिभिः प्रकृत्यादेर्नित्यत्वावगमात् । भेदप्रतियोगित्वरूपतृतीयदेशोऽपि ब्रह्मणि व्यभिचार, तस्य ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगित्वात्; अन्यथा अद्वैतापत्तेः ।

यद्यपि– स्वसमानसत्ताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं देशपरिच्छिन्नत्वम्, स्वाश्रयभेदप्रतियोगित्वं च वस्तुपरिच्छिन्नत्वम्, तत्र हेतुः स्वाश्रयः स्वपदार्थः, तथा चात्मनि हेतोः स्वाश्रये तस्यैव स्वपदेन धर्मत्वात्तत्समानसत्ताकात्यन्ताभावादेरप्रसिद्ध्या अनात्मन एव स्वपदार्थत्वादात्मनि व्यभिचार इति । तदपि न, अविद्याकाशादेर्व्यावहारिकस्य पारमार्थिकाभावपक्षे स्वसमानसत्ताकाभावप्रतियोगित्वाभावेन असिद्धेः, शुक्तिरूप्यादेः प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वेन दृष्टान्ते साधनवैकल्याच्च । न च स्वान्यूनसत्ताकाभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम्,— स्वपदस्याननुगतत्वेन भागासिद्धेः । न च पारमार्थिकनिष्ठव्यावहारिकाभावप्रतियोगित्व तद्भिन्नत्वे सति पारमार्थिकनिष्ठप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्व तद्भिन्नप्रतियोगित्वस्य हेतुत्वे तात्पर्यान्न भागासिद्धिरिति वाच्यम् ;– व्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वयोः सत्यत्ववादिमते असिद्धत्वेन तद्घटितहेतोरप्रसिद्धत्वात् । घटो नास्ति घटत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतविषयीभूताभावयोरैक्येन अभावैक्ये प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये प्रतियोगितया ऐक्येन घटादिनिष्ठव्यावहारिकाभावप्रतियोगिताया अपि पारमार्थिकनिष्ठत्वेन तद्भिन्नत्वाभावादसिद्धेरुक्तरीत्यैव दृष्टान्ते साधनवैकल्याच्च ।

एतेन वस्तुतस्तु लाघवादात्मावृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितासम्बन्धेन स्वात्यन्ताभावो भेदो वा हेतुरस्त्वित्यपि निरस्तम्, उक्तरीत्या घटादि

निष्ठप्रतियोगिताया: आत्माश्रयित्वासम्भवेनासिद्धेः; आत्मावृत्तित्वविशिष्ट सम्बन्धेन अत्यन्ताभावादेर्हेतुत्वमित्येतावतैव निर्वाहे तत्र सम्बन्धतावच्छेदके प्रतियोगितात्वनिवेशनवैफल्याच्च । किञ्च घटो नास्तीति बुद्धावगाह्यांशे प्रतियोगिन एव प्रकारतया भानान्यथाभावादेः कारणत्वे प्रतियोगितावच्छेदकस्याभावनिष्ठस्य प्रतियोगिनिरूपितानुयोगितात्मसम्बन्धस्यावश्य-मङ्गीकार्यत्वेऽपि प्रतियोगिन्यभावविशिष्टबुद्ध्यात्मकस्याभावीयो घट इत्यादि प्रत्ययस्यानुभवविरुद्धत्वात् प्रतियोगिव्यवहारस्य चानुयोगितानिरूपक-त्वावलम्बनेनैवोपपत्तेश्च अभावीयप्रतियोगितात्मस्वरूपसम्बन्धे मानाभा-वात् प्रतियोगितासम्बन्धेन अत्यन्ताभावादेर्हेतुत्वमनुचितम् । नच ध्वंसस्य प्रतियोगिनिष्ठत्वासत्त्वा प्रतियोगिजन्यत्वानुरोधेन तस्य प्रतियोगिनिष्ठ सम्बन्धोपगम आवश्यक इति वाच्यम्,- अत्यन्ताभेदे तादात्म्यानङ्गी कर्तॄणां भवतां प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनो हेतुत्वमित्यस्यासम्भवात्; अभावान्तरस्य तादृशसम्बन्धे मानाभावाच्च । स्पष्टं चेदं पूर्वपक्षव्याप्तिविभागादावधेयम् ।

एतेन घटादयः स्वानुगतप्रतिभासे वस्तुनि कल्पिताः- विशेषकत्वात्-स्वानुगतप्रतिभासे रज्ज्वादिभ्रमे कल्पितसर्पमालादिवदित्यनुमानान्मिथ्यात्व सिद्धिः, स्वानुगतप्रतिभासे कल्पितत्वं च स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततादा-त्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताव्यापकस्वनिवर्तकधीविषयताकत्वम्, तादृश प्रकारताव्यापकस्वात्यन्ताभावकत्वं वा; अत्र तादृशप्रकारतासमानाधिकरण स्वनिवर्तकधीविषयताकत्वस्य साध्यत्वे घटादेः स्वतादात्म्यधीविषयघटत्वादौ कल्पितत्वमादाय परैरर्थान्तरं वाच्यमतो व्यापकत्वमुक्तम्; तादृशप्रकारता च निरवच्छिन्ना ग्राह्या, येन स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताशालि द्रव्य गुणादौ स्वनिवर्तकधीविषयत्वाभावेऽपि न क्षतिः; प्रतियोगिताविषयतादेर-नवच्छिन्नप्रकारतास्वीकारे तत्र स्वनिवर्तकधीविषयत्वविरहाद्विरूपितान्व-

स्थाने इवतादात्म्यसमानाधिकरणेति वाच्यम् ; एवंच सामानाधिकरण्यमपि व्याप्यत्वस्थाने वक्तुं शक्यम् ; द्वितीयसाध्ये तु न प्रकारतायामनवच्छिन्नत्वं देयम् ; विभक्तत्वं च स्वसमानप्रकारकभ्रमप्रतियोगित्वमिति न क्वापि व्यभिचारः ;— इत्यानन्दबोधानुमानद्वयेऽप्यकारीति निरस्तः ; खण्डो मौर्मुण्डो गौरित्यनुगतप्रतीतौ गवादिषु तादात्म्येन प्रकारीभूते गोत्वादौ गवादिनिवर्तकधीविषयत्वाभावेन प्रथमसाध्ये बाधापत्तेः । नच खण्डो गौरित्यादौ प्रकारीभूतं गोत्वं सद्रूपमेव, पराभिमता यावन्तो व्यक्तयस्तावदन्यतमोपरक्तसद्रूपस्यैव गौरित्यादिव्यवहारकारणत्वात्, घट इत्यादिव्यवहारेऽपि तादृशयावद्व्यक्त्यन्यतमोपरक्तसद्रूपस्यैव कारणत्वात्, तथा च न बाध इति वाच्यम् ;— तावदन्यतमत्वघटकभेदानां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तावदन्यतमोपरक्तसद्रूपस्य गौरित्यादिव्यवहारकारणताया आनन्त्यप्रसङ्गात्, गौरवाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्च उक्तान्यतमत्वघटितस्य तथात्वासम्भवेऽप्यतिरेकेण गोत्वादेः कल्पनस्यैव युक्तत्वात् । तावदन्यतमोपरक्तसद्रूपमेयत्ववस्तुत्ववाच्यत्वादीनां तथात्वकल्पनमादाय विनिगमनाविरहाच्च । नचोक्तान्यतमत्वस्याखण्डस्य स्वरूपत एव निवेशान्न गौरवं दुर्ज्ञेयत्वं चेति वाच्यम् ;— तथा सति तादृशान्यतमत्वस्यैव तथात्वौचित्यात् ; तत्र गवादीनां कल्पितत्वाभावेन बाधस्य दुर्वारत्वात् ।

एतेन शाब्दिकानां यावन्ति सद्रूपेण सह तादात्म्यानि तावदन्यतमत्वविशिष्टसम्बन्धेन सद्रूपविशिष्टं गौरित्यादिव्यवहारविषयः, तेन सम्बन्धेन सद्रूपं तद्विशिष्टकारणतावच्छेदकम्, तथाच खण्डो गौरित्यादिप्रतीतौ सत एव प्रकारत्वात्तत्र कल्पितत्वस्य गवादिषु सत्त्वान्न बाध इति निरस्तम् ; कारणताबाहुल्यगौरवदुर्ज्ञेयत्वादेः पूर्वोक्तरीत्या प्रसक्तेः । अन्यतमत्वस्यैव तथात्वापत्तेश्च ।

एतेन अनन्ता हि मूलाज्ञानीयाः कार्यजननानुकूला विक्षेपनामकशक्तयो निर्विषयकाः, आवरणशक्तेरेव सविषयकत्वात्, तथा च घटव्यक्तिभिरवच्छिन्ना जलाहरणादिकार्यानुकूला तादृशशक्तिर्घटत्वम्, एवं पटत्वादिकमपि वाच्यमिति प्रत्युक्तम् ।

यत्तु गोत्वादिजातिस्वीकारेऽपि तादृशान्यतमत्वस्य कारणतावच्छेदकत्ववारणाय तस्योभाभ्यामन्यथासिद्धिनिरूपकत्वस्य स्वीकारान्नोक्तापत्तिरिति, तन्न, सद्रूपातिरिक्तजातिस्वीकारपक्षे सद्रूपस्याप्यन्यथासिद्धिनिरूपकत्वकल्पनात् । किंच, अत्र साध्यघटकीभूतं स्वनिवर्तकधीविषयत्वं यदि स्वनाशकज्ञानविषयत्वरूपं तदा तादृशपूर्वज्ञानस्योत्तरेण ज्ञानत्वज्ञानेन नाशस्वीकारात् पूर्वज्ञाने सिद्धसाधनात् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यत्वेऽपि तद्वदेव वियदादेरनित्यतापत्त्या अर्थान्तरात् । मुद्गरपातादिना नष्टे घटादौ बाधाच्च । स्वस्वकारणान्यतरत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकस्वरूपनाशकतानिवेशे च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकधीविषयतात्वमात्रस्य साध्यतयैव समीहितनिर्वाहे व्यापकान्तनिवेशवैयर्थ्यात् । द्वितीयसाध्ये विशिष्टाभावोभयाभावसम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणं दुर्घटम् । स्वनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन तद्वारणेऽप्यर्थान्तरं दुर्वारम्; स्वानधिकरण एव स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविरहेण प्रकृतसाध्यस्य पर्यवसानसम्भवेन तदधिकरणे तदत्यन्ताभावासिद्धेः । स्वाधिकरणतासमानाधिकरणप्रकारतानिवेशे च प्रकारतानिवेशवैयर्थ्यम्, स्वाधिकरणताव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्यैव साध्यतासम्भवात्; तावन्मात्रस्य च प्रागेव निरस्तत्वात् ।

अतएव, घटादि सद्रूपे कल्पितं प्रत्येकं तदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात् जलतरङ्गचन्द्रवदित्यनुमानान्मिथ्यात्वासिद्धिः; अत्र सद्रूपे कल्पितत्वं सद्रूपज्ञाननिवर्त्यत्वम्, तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वं च सत्तादात्म्येन प्रतीय

मानत्वम्, तथाच घटादीनां सर्वेषां सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् घटा-
दिकं सर्वं सद्रूपज्ञाननिवर्त्यमिति पर्यवसितम्; तरुग्रस्थश्चन्द्रस्सन्निति
प्रतीत्या सत्तादात्म्यस्य सद्रूपज्ञाननिवर्त्यत्वस्य च तरुग्रचन्द्रे सत्त्वादुदा-
हरणसङ्गतिरिति ब्रह्मसिद्धिकारोक्तमपि निरस्तम्; ब्रह्मणो रूपादिहीनस्य
चाक्षुषादिविषयत्वासम्भवात्। ब्रह्मणस्सत्तादिजातिरूपतया द्रव्यतादात्म्या
पन्नजातिनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वाश्रयतादात्म्यसम्ब-
न्धेन रूपस्य कारणत्वेन तेन सम्बन्धेन ब्रह्मणो रूपादिमत्त्वेपि तस्य चाक्षुषा
सम्भव एव, तस्याऽऽसंसारमज्ञानावृतत्वेन शब्दैकगम्यतया घटस्सन्नित्यादि
बुद्धिविषयत्वानुपपत्तेः। "न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्" "पराञ्चि खानि
व्यतृणत्स्वयम्भूः" इत्यादिश्रुतिविरोधात्। अन्यथा सप्रकारकशब्दाजन्य
वृत्तिविषयत्वरूपदृश्यत्वापत्त्या मिथ्यात्वापत्तेः।

यद्यपि सद्भानानन्दांशानामध्ये आनन्दांशरूपेणैव मम मूलाज्ञाना
वृतत्वं, पूर्णानन्दो मे न भातीति प्रत्ययात्, सद्भानरूपे भासेत इति मत्य
याच। नच सद्भानांशयोरनावृतत्वे घटाद्याकारवृत्त्यभावकालेपि घटस्सन्
घटो भातीति धीस्स्यादिति वाच्यम्, — सद्भानांशयोर्मूलाज्ञानेनानावृतत्वेपि
घटाद्यवच्छिन्नचिदज्ञानेन तूलाज्ञानशब्दितेनावृतत्वात् तादृशवृत्त्यभावकाले
तथाबुद्ध्युत्पादनासम्भवात्; वृत्त्या तादृशाज्ञाननाशे च तथा व्यवहारात्;
एकाज्ञानपक्षे मूलाज्ञानेनैव सद्भानांशयोरावृतत्वेपि वृत्त्या तदुच्छेदासम्भ
वेपि वृत्तिकाले तथा व्यवहार उपपद्यते; घटस्सन् घटो भातीत्यादिव्यवहार
प्रति घटाद्याकारवृत्त्यभावविशिष्टमूलाज्ञानविषयतायाः प्रतिबन्धकत्वेन वृत्ति
दशायां प्रतिबन्धकविरहात्; तथाच घटस्सन्नित्यादिप्रतीतौ ब्रह्मणो विषयत्व
मुपपन्नमिति। तन्न, घटं नजानामीति साक्षिधिया घटादेरेव अज्ञानविष
यत्वावगाहनेन तन्निवर्तकचाक्षुषादिवृत्तौ घटादेरेव भानौचित्यात् सद्रूपस्य
मानाङ्गीकारस्यानुचितत्वात्। नच घटाद्यवच्छेदेन चितः स्फुरणवारणाय

घटाद्यवच्छेदेन चित्सज्ञानविषयत्वानामवश्यं कल्पनीयतया तदवच्छेदकत्वेनैव घटादीनामस्फुरणोपपत्तौ तेष्वज्ञानविषयत्वान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यम् ;— घटाद्युपहितचैतन्यानां केवलचितो भिन्नत्वपक्षे उपहितचैतन्येष्व ज्ञानविषयत्वानां घटादिषु तदवच्छेदकत्वानां च कल्पनीयतया तदपेक्षया घटादिष्वज्ञानविषयत्वानां कल्पनाया एव लघीयस्त्वात् । तादृशचैतन्यानां केवलचिदभिन्नत्वपक्षेऽपि घटादिविशेषितचिद्रूपे संशयाद्यभावरूपास्फुरणस्य घटादावज्ञानविषयत्वाङ्गीकारमात्रेणैव निर्वाहात् तादृशचिद्रूपे अज्ञानविषयत्वाकल्पनात् । न चाद्यपक्षे घटादाववच्छेदकत्वानि न कल्प्यानि, तत्र ज्ञातचित्तादात्म्यादेवाज्ञातत्वव्यवहारोपपत्तेरिति वाच्यम् ;— विनिगमकाभावात् । घटादावज्ञातत्वस्वीकारे व्यज्ञातचित्तादात्म्यादेव तदुपहितचित्त्वे ज्ञातत्वव्यवहारनिर्वाहात् । न च चित्यज्ञातत्वस्वीकारे अज्ञातत्वशून्यचिद्रूपमपरोक्षज्ञानमिति सम्भवति, घटादौ तत्स्वीकारे तु नापरोक्षत्वम्, घटाद्याकारवृत्त्यनुत्पत्तिकालेऽपि घटादेरपरोक्षत्वापत्तेः, किन्त्वज्ञातत्वशून्योपहितत्वविशिष्टचिद्रूपं तथा वाच्यमिति गौरवाच्चिदज्ञातत्वस्वीकारपक्षे लाघवमिति वाच्यम्,— घटादावज्ञातत्वस्वीकारपक्षेऽप्यज्ञातत्वाभावस्यैवापरोक्षतारूपत्वसम्भवात् । न चैवमलीकस्याप्यपरोक्षत्वापत्तिः, तस्याज्ञातत्वशून्यत्वादिति वाच्यम्,— वृत्त्यभावदशायां अज्ञातत्वसत्त्वेऽपि प्रातिभासिकस्याज्ञातत्वाभावस्य सम्भवेन तद्दशायामपरोक्षत्वव्यवहारवारणाय स्वसमानसत्ताकाज्ञातत्वसामान्याभावकत्वस्यैवापरोक्षतारूपत्वावश्यकतया ऽलीकस्यापरोक्षत्वापत्तिविरहात् । अस्तु वा सद्रूपस्याज्ञानाविषयता, तथापि तन्निवर्तकवृत्तिविषयत्वं सद्रूपस्यानावश्यकम् ; न च तथा सति सद्रूपावरणनाशे घटः स्फुरतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यम्,— घटादिविषयकवृत्तेरेव घटाद्यवच्छेदेन सद्रूपावरणाभिभावकत्वसम्भवात् । अज्ञानाविषयत्वेऽपि घटाद्याकारवृत्तेरज्ञानावच्छेदकविषयकत्वेनैव प्रमात्वसम्भवात् । तादृशरूपगतत्वेनाज्ञातविषयघटितं प्रमाकारणत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् ।

यद्यपि नव्यप्राभाकरमते विषयावभासकसामग्र्या एव ज्ञानग्राहकत्ववत् मीमांसकमते कालसन्निधिग्राहकसामग्र्याः कालग्राहकत्ववत् सत्ताग्राहकसामग्र्याः सत्ताग्राहकत्वाङ्गीकारात् सत्तायाः सर्वप्रत्ययेषु भासते, "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते" इति शाब्दिकोक्तनियमस्य सिद्धान्ते स्वीकारादिति। तत्र, केवलवह्निव्याप्यत्वादिज्ञानात्सत्ताविशिष्टवह्न्याद्यनुमित्यादेरसम्भवेन केवलवह्न्यादिवाचकपदेन सत्ताविशिष्टवह्न्यादिबोधासम्भवेनानुमित्यादौ सत्ताभानासम्भवात् । वह्निर्न सन्नित्यादिज्ञानानन्तरजातानुमितौ वह्न्यादौ सत्ताभानासम्भवाच्च । न च व्याप्त्यादिज्ञानेऽपि सत्ताविशिष्टवह्न्यादेरेव भानादनुमितौ सत्ताविशिष्टवह्न्यादिभानसम्भवः, वह्निर्नास्तीत्यादिधीकालेऽपि सत्तावह्न्योरेकत्र द्वयमिति रीत्या प्रकारत्वसम्भवादिति वाच्यम्,— एवं सति सामानाधिकरण्येन विध्यादिप्रतिबध्यतावच्छेदकतायां शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यताके निवेशानुपपत्तेः । यदि च निष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नसत्तानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वरूपशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नत्वस्य विधेयतायां निवेशे च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नत्वशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नत्वयोरन्यतरशीत्यैव निविष्टतया अधिकाभेदनिवेशाद्विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहात् गुरुतरप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यापत्तिः । एवं परामर्शकार्यतावच्छेदकबाधप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकादावपि तथानिवेशावश्यकतया बहुतरगौरवं दुर्वारम् । एवं वह्निर्नास्तीत्यादिबुद्धौ सत्ताया वह्न्यंशे उपलक्षणतया भानं स्वीकार्यम्, सत्ताविशिष्टवह्नित्वस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात्, तथा च महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ महानसीयत्वादेरुपलक्षणतया भानवारणाय कदाचीयाया स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नधर्म्यतानिरूपित तत्प्रकारतावच्छिन्नप्रकारताख्यविषयताविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित

सत्तासम्बन्धेन ज्ञानं प्रत्यक्षमात्रीयानुयोगिताभेदस्य कारणताया उपगमे प्रकारत्वानवच्छिन्नप्रकारताया सत्तान्यनिष्ठत्वस्य निवेश्यतया गौरवात् । तस्मात्सत्तायास्सर्वप्रत्यक्षवेद्यत्वमनुचितम् ।

यद्यपि सत्तातादात्म्येन प्रतीयमानत्वं च सद्वृत्तित्वविशिष्टभेदप्रतियोगित्वम्, तथा च यदुक्तप्रतियोगित्ववत्त्वं सद्रूपानिवर्त्यं यथा तत्तच्चन्द्र इवेत्यत्र तात्पर्यान्नानुपपत्तिरिति । तदपि न, सद्वृत्तित्वविशिष्टस्यैव हेतुत्वमभ्युपेत्य तत्र भेदप्रतियोगितात्वनिवेशवैयर्थ्यात् । अन्यथा व्यभिचारात् । जगत्सत्यत्ववादिमते सद्वृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगित्वादेः पक्षे अस्वीकारेण सन्दिग्धासिद्धेश्च ।

इति शेषकुलतिलकश्यामानन्दाचार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे
परिच्छिन्नत्वभङ्गो दशमः ।

अथांशित्वहेतुभङ्ग एकादशः ।

अथ पटः एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अंशित्वात् इतरांशिवदित्यनुमानान्मिथ्यात्वसिद्धिः, न च पटे तन्त्ववच्छिन्नविशेषोपादानकतन्त्विति मते सिद्धसाधनम्, तादात्म्येन तन्तौ पटस्यात्यन्ताभावसत्त्वादिति वाच्यम्,— तत्र तन्तुपदस्योपादानपरत्वादुक्तानुमानेन स्वोपादाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वसिद्धेः, न च कस्यचित्संयोगसम्बन्धेन तत्तन्तुवृत्तेन तत्र तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे बाधाद्व्यभिचार इति वाच्यम्,— समवायेनास्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रसाधकेऽपि [illegible] कस्यापि तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभ्युपगमे पक्षसमता । [illegible]

च्छेदकतावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वेन विशेषणीयः, तेन नाव्याप्यवृत्तितावादा पार्थक्यात्, तथा भिन्नत्वघटकात्यन्ताभावस्यानवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य कोऽपि क्षतिः इति — निष्कृष्टाचार्यपक्षोऽपि न युक्तः — विशिष्टाभावमुभयाभावं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं चादाय सिद्धसाधनात् । वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वे सति तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशेऽपि न निस्तारः, व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेऽपि तदवच्छिन्नत्वस्य द्वित्वादिनाऽभावगतत्वात् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नं यत्तदवच्छिन्नत्वावच्छिन्नभेदकूटत्वस्य अमर्षक दुर्ज्ञेयत्वात् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशेऽप्येतद्घट तत्पटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः व्यभिचारः व्यासज्य वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वोभयत्वावच्छिन्नभेदत्वेन व्यभिचारविशिष्टव्यासज्य वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वात् तदव्याप्तेः । नच स्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टभेदस्य प्रति योगिताविशेषणत्वान्नानुपपत्तिः, निरुक्तोभयाभावच्छिन्नप्रतियोगिता च तद् घोभयत्वावच्छिन्नस्यैव संसर्गो ननु प्रत्येक व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्व विशिष्टस्य, तद्धर्मवैशिष्ट्यसंसर्गावच्छेदकताकप्रतियोगिता तद्धर्मावच्छिन्नस्य संसर्ग इति स्वीकारादुक्तभेदस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् ,– एवमपि प्रतियोगि तावत् प्रतियोगित्वरूपत्वपक्षे बाधः, एतद्घटत्वावच्छिन्नैतत्पटात्मकप्रति योगितायाः एव वैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वात्सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वात् । प्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वेऽपि पाकज प्रातिभासिकविशेषस्य वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्माभ्यामेव मानं तादृशप्राति भासिके व्यभिचारश्च , तत्र वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतियोगित्वसत्त्वे माना भावात् । नचैतत्पटत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्व प्रतियोगित्वे निवेश्यम्, उक्तोभयाभावविशिष्टाभावप्रतियोगित्वयोरन्यतराश्रोक्तदोष इति वाच्यम् ;– दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापत्तेः । नचैतत्पटत्वेन घटान्तराभावमादाय तत्र साध्य

सत्त्वनिर्वाह इति वाच्यम् ;— व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमे साध्य सत्त्वानिर्वाहात् । नच घटवृत्तित्वाभावाश्रयत्वसम्बन्धेन तत्पटत्ववदभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेऽपि दृष्टान्ते साध्योपपत्तिः, पक्षेच तादृ-शाभावप्रतियोगित्वव्याप्येन स्वाश्रयत्वसम्बन्धेन तत्पटत्ववदभावमादायैव साध्यमुपपादनीयमिति वाच्यम् ;– विषयितया एतत्पटत्ववतो ज्ञानस्य संयो गेन योभावस्तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यैतत्पटे सिद्धिमादायार्थान्तरवारणाया वच्छेदकतायां समवायावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यध्रौव्यात् । नचैतत्पटत्वमेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि तावच्छेदकमंशिवृत्तित्वाद्घटत्वादिवदित्यत्र तात्पर्येण दोष इति वाच्यम् ;— कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ व्यभिचारात् ; गुरोरनवच्छेदकत्वात् । प्रतियोगिता वच्छेदकत्वे सतीति हेतुविशेषणेपि तत्र व्यभिचारतादवस्थ्यात् , कम्बुग्री-वादिमत्त्वस्य विषयितासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । अयं घट इत्यादिज्ञानेपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नविषयितासम्बन्धावच्छिन्ना-भावसत्त्वेन तादृशाभावप्रतियोगितायां घटत्वादेरवच्छेदकत्वासम्भवात् । तत्प्रतियोगिताव्यापकत्वे सति तत्प्रतियोगितानिरूपकाभाववद्वृत्तितानवच्छे दकत्वस्यैव सम्भवति तथात्वेत्यत्र सम्यक्स्वरूपत्वात् । तादात्म्यसम्बन्धा वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सतीति हेतुविशेषणेपि तद्दोषतादवस्थ्यम् ; भवन्मते विषयितायाश्चैवतादात्म्यरूपत्वात् । एवं साध्यप्रसिद्धप्रतियोगि तायां तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे एतत्तन्तुसंयुक्तपटे व्यभिचारशङ्का या अनुत्थितिः । तादात्म्यवत्त्वसम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादाय सिद्ध साधनञ्च । तादात्म्यसम्बन्धनिष्ठा या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तादात्म्य निष्ठसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकतारूपा तन्निरूपकत्वस्य निवेशेपि तादात्म्य संयोगोभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याव्याप्तेः । तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धान वच्छिन्नत्वनिवेशेपि स्वाश्रयतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यानुयोगिक-

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य चाव्यावृत्त्या सिद्धसाधनं दुर्वारम् । तादात्म्यत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नतादात्म्यनिष्ठावच्छेदकतानिवेशेऽपि स्वस्वतोऽन्यानुयोगिकतादात्म्यनिष्ठावच्छेदकतामादाय दोषो दुर्वार । किञ्चान्यास्वप वेतस्यादित्वमेतत्तन्तुसमवेतत्वं विना न युक्तमिति विरुद्धो [illegible] ।

यद्यप्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि एतत्तन्तुसमवेतत्वस्य सम्भवान्न विरोध, न ह्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेतत्समवेतत्वे प्रयोजकम्, परमते केवलान्वयिधर्ममात्रस्यैव तत्समवेतत्वापत्ते, किन्त्वेतन्निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वम्, तच्चैतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि न विरुद्धमिति । तत्र, एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यैवैतत्तन्तुसमवेतत्वव्यापकतया व्यापकाभावाद्व्याप्याभावे आपादिते व्यापकताखण्डनस्य युक्तत्वेन तद्वद्वारा केवलान्वयिधर्मे व्यभिचारादुक्तात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य एतत्तन्तुसमवेतत्वव्याप्यत्वमसम्भवतीति खण्डनस्य अयुक्तत्वात् ।

यद्यपि नह्येतत्तन्तुनिष्ठेत्यादिग्रन्थः तस्माव्यापकत्वखण्डनपर, प्रयोजकत्वमस्य समव्यापकत्वमित्यर्थादिति तद्ग्रन्थसङ्गमनम् । तदपि न, समव्यापकताखण्डनस्यानवसरप्रस्तत्वात्, परोक्तापत्तिहेतुभूतव्यापकताखण्डनस्यैव आवश्यकत्वात् । समव्यापकताघटकव्यापकत्वखण्डनेन तत्खण्डनसम्भवाच्च । एवमेतन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेतन्निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावा प्रतियोगित्वं वाच्यम्, अन्यथा सर्वस्यापि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाव प्रतियोगित्वेनासिद्ध्यापत्ते, तथाच प्रमेयत्वादौ व्यभिचारोक्त्यसङ्गति । एवमेतन्निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेना विरोधकथनमसङ्गतम्, अत्यन्ताभावप्रागभावयोर्विरोधात् ।

यत्तु — अत्यन्ताभावप्रागभावयोर्विरोधस्तु दीधितावेव निरस्त — “मध्वरादयाभे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययात्, तस्य प्रागभावादिविषयकत्वे पूर्वापररक्तिमध्वसप्रागभाववति मध्यरक्तेऽपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गादिति ।”

तत्र, अतिरिक्तात्यन्ताभाववादिमते रक्ततादशायां तादृशात्यन्ताभाववत्त्वेऽपि प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धतया तदभावात्तादृश प्रत्ययाभावात् । प्राचां ध्वंसप्रागभावयोरेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तादृशप्रतीतिविषयत्वेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टं प्रति तादृशस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वकल्पनेनोक्तापत्तिविरहात् । उक्तयुक्त्या रक्तप्रागभाववति तदत्यन्ताभावसिद्धावपि घटप्रागभाववति तदत्यन्ताभावासिद्धेश्च । प्रागभावहेतुतया घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टस्योक्तस्वरूपसम्बन्धेन हेतुतयैव वा घटवति घटोत्पत्तिवारणाय तदर्थमत्यन्ताभावहेतुत्वानावश्यकत्वात् । घटत्वावच्छिन्नाधिकरणे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसिद्धिमात्रेण सिद्धसाधनत्वनिर्वाहे तदर्थं प्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावसाधनस्य विफलत्वाच्च ।

अत्र केचित् — अयं घट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी न, एतत्तन्त्वारब्धत्वात्, व्यतिरेकेण पटान्तरवदिति प्रतिरोधः। नचाप्रसिद्धविशेषणत्वम्, एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात्संयोगाभावप्रतियोगित्ववदिति सामान्यतस्तत्प्रसिद्धेरिति वदन्ति ।

यत्तु — किञ्चिन्निष्ठेत्याद्यनुमानं न सम्भवदुक्तिकम्, संसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यैव तादात्म्येन हेतुत्वसम्भवेन व्याप्यत्वांशवैयर्थ्यात्; किञ्च यदि व्याप्यत्वं येन केनचिद्रूपेणोच्यते तदा आकाशाभावस्यापि घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात्तत्र चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावाद्व्यभिचारः; अत्यन्ताभावप्रतियोगितात्वेन तदुक्तौ साधनवैफल्यम्, संसर्गाभावप्रतियोगितात्वेन तदुक्तौ स्वव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपव्याप्तिरूपे साधने संसर्गाभाव

प्रतियोगितात्वस्य प्रविष्टत्वेन तस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भवादितरांशवैय र्थ्यमिति । तत्र, संसर्गाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वविशिष्ट- स्यैव तद्व्याप्यत्वादिरूपेण विवक्षितत्वेन वैयर्थ्याभावात् । स्वसमानाधिकरण व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वमित्यत्र स्वसमा- नाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्यैव विवक्षितत्वेन संसर्गाभावप्रतियोगित्वस्य उक्तव्याप्यत्वे घटकत्वेऽपि तद्व्यापकत्वाभावात् । अन्यथा वह्निमद्वृत्ति त्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।

यदपि– यत्रैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्रैतत्पटत्वारब्धत्वा भाव इति व्यतिरेकव्याप्त्यैतत्तन्तुनिष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्योपाधित्वात् साध्यप्रतिपक्षता, एतत्पटत्वारब्धत्वाभावव्यापकस्य एतत्तन्तुनिष्ठप्राग भावप्रतियोगित्वस्यैतत्पटत्वावच्छिन्नचिदुपादानकप्रातिभासिकसर्पादौ एतत्त- न्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाव्यापकत्वात् ; एतत्तन्तुनिष्ठप्रागभावप्रतियो गित्वाभिमतस्यैतत्तन्तूपादानैतत्पटत्वावच्छिन्नस्यैव ग्रहणात् चित्प्रागभावप्रति योगित्वस्य प्रातिभासिकसर्पादावभावात् उक्तव्यतिरेकव्याप्तौ तादृशसर्पे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादिति । तन्न, प्रातिभासिकान्यत्वे सत्येतत्पटत्वारब्ध- त्वस्यैव प्रतिहेतुतया विवक्षितत्वेन तदभावस्य तत्त्वावच्छिन्नचिदुपादानक सर्पादिसाधारणतया एतत्तन्तुनिष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्य तद्व्यापकत्वाभावे नोपाधित्वासम्भवात् । उक्तप्रतियोगित्वरूपसाध्याभाववति सर्पे निरुक्तहेत्व भावस्यापि सत्त्वेन व्यभिचाराभावाच्च । नच एतत्तन्तुनिष्ठप्रागभावप्रतियो- गिप्रातिभासिकान्यत्वोभयाभावस्य उक्तहेत्वभावव्यापकस्य पक्षावृत्तेः पक्षवृत्तितया सन्दिग्धमानैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाव्यापकत्वादुपा- धित्वं दुर्वारमिति वाच्यम् ;– साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्साधनवत्त्वनिष्ठा भावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्मस्तद्द्वयरूपस्य दी-

पितिकारायुक्तस्योपाधिलक्षणस्य तत्राभावेन तस्योपाधित्वासम्भवात् । साध्या-
साधनवत्तया निश्चिते साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वाभावात् । साध्या
समानाधिकरणधर्मवत्तत्साधनवत्तया सन्दिग्धस्यापि तल्लक्षणघटकत्वे पृथिवी
इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादौ पाकजरूपाभावादेरप्युपाधितापत्त्या व्यतिरेकयुच्छे-
दापत्तेः ; पृथिवीत्वाभावव्यापकस्य पक्षावृत्तेः पाकजरूपाभावस्य पक्षवृत्ति
तया सन्दिह्यमानपृथिवीतरत्वाव्यापकत्वात् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तस्थापनानु
माने सिद्धसाधनं दुर्वारम् , सिद्धान्ते अवयवातिरिक्तावयव्यनङ्गीकारेण
असमवायिकारणतया ऽभिमतसंयोगविशेषविशिष्टतन्त्वोरेव पटशब्दार्थतया
सह तन्तुनिष्ठाभावप्रतियोगित्वासत्तेः । विलक्षणसंयोगस्य पूर्वमसिद्धत्वेन
तदर्थं कारकव्यापारस्य सार्थक्येनाभेदेऽपि कार्यकारणभावनिर्वाहात् । प्रत-
क्षितं चेदं सिद्धान्तसिद्धाञ्जने । एवमंशित्वादित्यनेनावयवसमवेतत्वानप-
वजन्यत्वयोर्विवक्षणे मन्मते ऽसिद्धिः । अवयवसमुदायत्वविवक्षणे तु वैय
र्थ्यम् , अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपसमुदायत्वघटकविषयत्वमात्रस्यैव तथा
त्वसम्भवात् । किञ्च मिथ्यात्वघटकाभावस्य तात्त्विकत्वे "एकमेवाद्वितीय"
मिति श्रुतिविरोधः ।

यत्तु– तादृशश्रुतेर्ब्रह्मभिन्नभावशून्यत्वमर्थः, अभावरूपा धर्मा
नाद्वैतं निघ्नन्तीति मण्डनोक्तेः, तादृशश्रुतेरखण्डार्थकत्वाद्वा न विरोधः;
न चैवं तादृशाभावस्य तात्त्विकत्वञ्च सम्भवति, तत्त्वावेदकप्रमाणवेद्यत्वाभा-
वाच्छ्रुतेरेव तत्त्वावेदकत्वादिति वाच्यम् ,– मिथ्यात्वानुमाने स्वसमानाधि
करणत्वाधिकसत्ताकात्यन्ताभावस्य मण्डनमते साध्ये निवेशेन तस्यैव तत्त्वा-
वेदकत्वात् ; तात्त्विकद्वैताभावविषयकत्वादेव हि तस्य द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादि
बाधकत्वमिति मण्डनाभिप्रायात् ; किञ्च तत्त्वज्ञानोद्देशेन मुमुक्षूणां प्रवृत्ते
स्तत्त्वज्ञानकार्योऽविद्याध्वंसस्तात्त्विको वाच्यः, तस्य मिथ्यात्वे तत्त्वज्ञान
बाध्यत्वेन तत्कार्यत्वानुपपत्तेः. एवञ्च मिथ्यात्वघटकोऽत्यन्ताभावो अविद्या

ध्वंसश्च मण्डनमते तात्त्विको न स्वभावान्तरमिति । तन्न, अभावस्य सत्यत्वे तत्राभावत्वतत्सम्बन्धतदधिकरणत्वानां त्रयाणां चाभावसम्बन्धतदनुयोगिनो-योरवश्यं वाच्यतया भावाद्वैतस्यापि दुर्लभत्वापत्तेः । न चाभावस्य तत्सम्बन्धादेराश्रयस्वरूपत्वान्न दोष इति वाच्यम् ;— तन्न स्वांशमिथ्यात्वानुमतात्वस्य स्वसम्बन्धत्वे आधाराधेयभावापत्तेश्च स्वरूपस्य सम्बन्धत्वासम्भवात् । अन्यथा गुणगुण्यादिस्थलेऽपि स्वरूपस्य सम्बन्धत्वापत्तौ भवतां तादात्म्यविलोपप्रसङ्गात् . किञ्चाभावस्य सत्यत्वे प्रपञ्चोऽभेत्यादिपक्षतावच्छेदकाक्रान्ते तत्र साध्याभावाद्बाधः । अभावान्यत्वस्यापि पक्षतावच्छेदकगर्भे निवेशे च जीवब्रह्मभेदादेर्मिथ्यात्वासिद्ध्या भेदवादापत्तिः । अनुमानान्तरेण तत्र मिथ्यात्वसाधने ऽप्युक्तानुमाने दृश्यत्वादेः पारमार्थिकाभावे व्यभिचारः । अभावान्यत्वस्य हेतुकोटावपि निवेशे चाप्रयोजकता , मिथ्यात्वाभावे ऽप्यभावादौ दृश्यत्वाद्युपलक्षितत्व पक्षेऽपि तदुपपत्त्या वक्ष्यमाणतर्काणामनवकाशात् । अपि चानुमानवेद्यस्याभावस्य पारमार्थिकत्वा स्वीकृत्य द्वितीयश्रुतिसङ्कोचाङ्गीकारेण शास्त्रप्रतिपादितकल्याणगुणानामपि पारमार्थिकत्वाङ्गीकारस्य युक्तत्वात्, उत्सर्गापवादन्यायेन निषेधस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वसम्भवा-दिति ।

इति शेषकुलतिलकस्यानन्ताचार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे

मिथ्यात्वहेतुभङ्ग एकादशः ।

अथ निरुपाधिकत्वभङ्गो द्वादशः ।

सोपाधिकाश्च रूप्यत्वादयः, स्वबाधकाभिमतबाध्यत्वोपप्रयुक्तभानत्वं स्वबाधकाभिमतबाध्यबाधक प्रति निषेध्यत्वेन विषयत्वं चेत्युपाधिसम्भवात् । यत्रोपाधिस्साध्यः स स्वपदार्थः । शुक्तिरूप्यादेः स्वपदेन ग्रहणे तद्बाधकत्वेनाभिमतमियं शुक्तिरित्यादिज्ञानं तद्बाध्यदोषश्च सादृश्यादि स्वप्रयुक्तविषयताश्रयत्वस्य शुक्तिरूप्यादौ सत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात्, वियदादेः स्वपदेनोपादाने तद्बाधकत्वप्रज्ञानाबाध्यदोषाप्रसिद्ध्या तदुपादानासम्भवेन शुक्तिरूप्यादौ प्रसिद्धस्य तस्य वियदादिसाधारणसाधनाव्यापकत्वात् । एवं स्वबाधकशुक्तिज्ञानाबाध्यबाधकं नासरजतमिति विज्ञानं तद्बाध्यबाधक प्रति निषेध्यत्वेन शुक्तिरूप्यादेर्विषयत्वेन साध्यव्यापकत्वात्, आकाशादिबाधकविषयमाकाशादिबाधक प्रसज्ञानं च ब्रह्म वादिभिरुक्तोऽभावेन साधनाव्यापकत्वात् । यद्यप्युक्तोपाधिद्वयस्य द्वैतमते न प्रसिद्धिसम्भवः, शुक्तिरूप्यादेरनिर्वचनीयत्वानङ्गीकारात्, तथापि परकीयैवोपाधिकल्पनया प्रसिद्धिः । द्वैताभिमतेऽप्युक्तरूप्यस्य वक्तव्यत्वेन परकीयापि दोषस्य कारणीयत्वात् । केवलदोषप्रयुक्तभानत्वस्य बाधकज्ञानं प्रति निषेध्यत्वेन विषयत्वस्य च तन्मते पक्षसाधारण्येन साधनाव्यापकत्वासम्भवात्स्व-बाधकाभिमताबाध्यत्व विशेषणम् । द्वैतवादिना शुक्तिरूप्यादेर्बाधकाभि-प्रकारान्तरमतरीत्या नोपाधिसम्भव इति सूचनायाभिमतेत्युक्तम् । न च स्वस्य-स्यानुगतस्याभावेन सकलप्रातिभासिकसाधारणैकानुगतव्यापकत्वमोक्तोपाधे-रसम्भवतीति वाच्यम्; स्वबाधकबाध्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवद्दोषप्रयुक्तविषयतात्वस्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वस्य तादृशभेदवद्बाधकज्ञाननिरूपितप्रतिषेध्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वस्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वस्य चोपाधित्वे तात्पर्यात्स्वत्वस्याननुगतत्वेऽपि क्षतिविरहात् ।

एतेन स्वबाधकेत्यादौ स्वबाधकबाध्यत्वं यदि स्वजनकाज्ञाननिवर्तकनिवर्त्यत्वं, तदा जनकत्वस्यावच्छेदकघटितत्वाच्छुक्तिरजतादिरूपविद्विषयकाज्ञानत्वाद्यवच्छेदकभेदेन भिन्नत्वान्निवर्तकत्वघटकनिवृत्तिजनकत्वस्य च शुक्तित्वप्रकारकत्वादिनिष्ठविषयतादिरूपावच्छेदकभेदेन भिन्नत्वादननुगमः, न हि स्वत्वस्याननुगमेऽपि तदनुगमसम्भवः, द्रव्यजनकत्वेन रूपेण कपालत्वतन्तुत्वाद्यवच्छिन्नजनकतानामनुगमाभावे, तथा च तत्तदुपाधेस्तत्स्वरूपतेति निरस्तम्, शुक्तिरूप्यादेस्वाधिके तज्जनकताया एव ससर्गत्वेन प्रविष्टतया जनकतानामननुगतत्वेऽपि क्षतिविरहात्। सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वात्। अन्यथासिद्धिनिरूपकतावच्छेदकनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपजनकतानामवच्छेदकभेदेऽपि तादृशधर्मत्वेनानुगमसम्भवात्, स्वावच्छेदकाघटितस्यास्य उपाधिरूपस्य जनकत्वस्य तत्त्वस्य वा सम्भवाच्च। कपालत्वतन्तुत्वाद्यवच्छिन्नजनकतानां च द्रव्यजनकत्वेनानुगम इष्यत एव। अत एव बोधितावयवमन्य मन्त्रानुमितिजनकतावच्छेदकविषयतात्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविषयतयोः इतरव्यतिरेकमन्ये च विरोध्यनुमितिजनकतात्वेन नानाविधव्याप्तिजनकतानां चानुगम इष्टः।

यद्यपि तूलाज्ञानास्वीकारपक्षे शुक्तिरूप्याद्युपादानमूलप्रमाज्ञाननिवर्तकप्रमाज्ञानाबाध्यदोषासिद्ध्या उक्तोपाधिर्न सम्भवतीति। तन्न, तूलाज्ञानाङ्गीकारेणैव उक्तोपाधिकथनात्। तूलाज्ञानानङ्गीकारे तु स्वनिष्ठविषयताप्रयोजकदोषप्रयोज्यविषयताश्रयान्यत्वं स्वबाधकाभिमतबाध्यत्वम्, शुक्तिरूप्यनिष्ठविषयताप्रयोजकसादृश्यादिरूपदोषप्रयोज्यविषयताश्रयत्वस्य सादृश्यादिरूपदोषे अभावाद्दोषप्रयोज्यविषयताश्रयत्वस्य साध्यव्यापकत्वात्, घटादिनिष्ठविषयताप्रयोजकानादिस्वरूपदोषप्रयोज्यविषयताश्रयत्वस्याविद्यारूपदोषसाधारण्यात् तद्दोषप्रयोज्यविषयतावत्त्वाविरहेण घटादौ साधनाव्यापकत्वेनोपाधित्वसम्भवात्। अथवा तूलाज्ञानास्वीकर्तृमते अविद्याति

रिक्तदोषप्रयोज्य— विषयतावत्त्वमुपाधि, तस्य शुक्तिरूप्यादौ साध्यव्यापकत्वा घटादौ साधनाव्यापकत्वात् । देहात्मैक्यादावविद्यातिरिक्तदोषाभावे तत्र साध्यव्यापकत्वाभावेन तस्योपाधित्वासम्भवे तु स्वमिथ्यात्वनिश्चयानिश्चित मिथ्यात्वकदोषप्रयुक्तभानत्वमुपाधिर्बोध्यम् । न च निश्चयत्वस्य धर्मिता वच्छेदकादिभेदेन नानात्वादननुगम इति वाच्यम्,— स्वावच्छिन्नप्रति बन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्व स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयताशून्यत्वरूपानुगतनिश्चयत्वस्यैव निवेशात् । अन्यथा सद्यधानात्मकमिथ्यात्वनिश्चयमादायैवाप्युपपादनसम्भवेनान्यांशे सद्यथा रजतस्य मिथ्यात्वनिश्चयस्यासत्त्वेऽपि क्षतिविरहात् । यद्वा प्रकारितान्तरानव च्छिन्नमिथ्यात्वनिरूपितप्रकारिताकत्वमेवानुगतं मिथ्यात्वनिश्चयत्वम्, संशये कोटिद्वयीयप्रकारतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य सत्प्रतिपक्षमन्यथासिद्धत्वात् । जातेरव्याप्यवृत्तितास्वीकर्तृमतान्तरमते तु संशयत्वजात्यनवच्छेदकमिथ्यात्व विषयिताकत्वमेव मिथ्यात्वनिश्चयत्वम् । स्पष्टं चेदं केवलान्वयिग्रन्थगादा धर्याम् । वस्तुतस्तु सन्देहनिश्चयाकारकप्रतीतिसिद्धो विषयताविशेषः संशयत्व मित्यस्य स्वयमेवाभ्युपगततया मिथ्यात्वनिष्ठतादृशविषयताभिन्नविषयताकत्व मेव मिथ्यात्वनिश्चयत्वमिति सम्भवादननुगमकथनं स्वाभ्युपगमविरुद्धम् ।

यदपि नेह नानेति श्रुत्यादिजन्यनिश्चयेनेश्वरीयनिश्चयेन च दृश्य मात्रस्य मिथ्यात्वेन निश्चितत्वात्तादृशदोषाप्रसिद्धिरिति । तन्न, नेह नानेति श्रुतिजन्यबोधस्य ईश्वरीयज्ञानस्य च मिथ्यात्वनिश्चयरूपत्वासिद्धेः सिद्धावपि दोषनिश्चयत्वभिन्न तद्विशेष्यकमिथ्यात्वनिश्चयानिश्चितमिथ्यात्वकत्वविवक्ष णेन दोषाभावात्, उक्तश्रुतिजन्यस्येश्वरीयस्य च निश्चयस्य दोषभिन्नस्वाभिन्न विशेष्यकत्वेन तद्विशेष्यकत्वाभावात् । स्वभिन्नाविशेष्यकमिथ्यात्व- निश्चयानिश्चितमिथ्यात्वकदोषप्रयुक्तभानत्वस्य घटादावपि सत्त्वात्साधना व्यापकत्वनिर्वाहाय दोषभिन्नेति । स्वभिन्न यद्दोषभिन्नमीश्वर तद्विशेष्य

केन घटादिके मिथ्यात्वादिनिश्चयेनापि बाधकाद्दोषमिथ्यात्वं निश्चितमिति सा- धनाव्यापकत्वनिर्वाहात् ।

*यदप्युक्तरूपत्वे पार्थिवत्वं सम्भवति, शुक्तिरूप्यतज्ज्ञापकदोषौ मिथ्येत्याविनिश्चयभावाच्च साध्याव्यापकत्वात्, यत्र प्रातिभासिकान्तरा विशेष्यकस्वविशेष्यकमिथ्यात्वज्ञानम् आत तत्र साध्याव्यापकत्वाभावेति । तन्न, सर्वत्र प्रमात्वेनोभयमतसिद्धत्वस्य तादृशनिश्चये विशेषणत्वात्, शुक्तिरूप्यतज्ज्ञापकदोषौ मिथ्येति निश्चयस्य प्रातिभासिकमात्रमिथ्यात्व वादिमते ज्ञापकमिथ्यात्वांशे भ्रमत्वात् तादृशनिश्चयवारणात्, स्वभिन्न यद्दोषभिन्न तद्विशेष्यकत्वस्थाने स्वासमानाधिकरणविशेष्यकत्वस्य निवेशेन नेदमा नेत्यादि भ्रमादिजन्यबोधवारणस्य प्रातिभासिकान्तरविशेष्यकत्वकोडित्वा तिभासिकविशेष्यकमिथ्यात्वनिश्चयग्रहस्य च सम्भवात् ।

यदपि दोषत्वस्य सकलदोषानुगतस्यैकस्याभावादेकैकदोषस्य दोष- त्वेन निवेशे तत्प्रयुक्तमानत्वस्य न साध्यव्यापकतासम्भवः, अन्यतमत्वेन रूपेण दोषाणां निवेशे अनन्तदोषघटितान्यतमत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वापत्तिः, तत्त दन्यतमत्वस्य स्वरूपतो निवेशासम्भवेऽप्यविद्यान्यदोषाणामेव तत्त दन्यतमत्वरूपेण निवेशसम्भवेनासाध्यान्तर्भावपरम्परापात्ति, येन रूपेण साध्यव्यापकताग्राहकतर्कोऽभावश्च, अन्यथा प्रातिभासिकानामन्यतमत्वेनैव रूपेण तत्तदन्यसम्बन्धेनोपाधि सम्भवापत्तिः, किञ्च स्वाप्नादिभ्रमे मानसिक दोषस्यापि सम्भवेन तस्य स्वबाधकज्ञानप्रयोज्यबाध्यत्वेन साध्यव्याप्यत्व हानिश्चेति। तदपि न, भ्रमत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वेन दोषा णामनुगमात्, उक्तं हि प्रत्यक्षमणिदीधितौ— "भ्रमत्वावच्छिन्नकार्यतानिरू पितकारणताशालित्वं च दोषत्वमि" ति । अव्याप्यवृत्तिजातिस्वीकर्तृमि श्रादिमते भ्रमत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि जातिरूपत्वासम्भवेन तस्याप्यनुगतत्वात् ।

च तेरन्याप्यवृत्तित्वास्वीकारेपि स्वप्रतियोगिनिष्ठत्वस्यानुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वस्यावच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन सम्बन्धविशिष्टान्यप्रकारताशालित्वरूपस्यानुगतभ्रमत्वस्य गदाधरेणैव हेत्वाभासे निर्वचनात् । अन्यथाख्यात्यस्वीकर्तॄणां निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताकज्ञानद्वयस्य भ्रमरूपत्वाङ्गीकर्तॄणां सिद्धान्तिनाम्मतेपि स्वनिरूपकज्ञानानिरूपितत्वस्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयताकज्ञानत्वं भ्रमत्वमित्यनुगमप्रकारस्यास्माभिर्ज्ञानयाथार्थ्यवादे प्रदर्शितत्वात् । सद्विविक्तत्वरूपमिथ्यात्वविचारे भ्रमत्वस्य जातिरूपतायास्तदवच्छिन्नजनकत्वेन दोषानुगमस्य च भवत्येवोक्तत्वेनात्राननुगमोक्तेः सन्दर्भविरुद्धत्वाच्च । अन्यतमत्वेनापि दोषाणामनुगमसम्भवः, अन्यतमत्वस्य च स्वरूपतो नानाङ्गीकारेण दुर्ज्ञेयताविरहात् । न चैवं व्यक्त्यन्यतमत्वेनैवानुगतधीरुपपत्त्यातिरिक्तजात्यसिद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् ;— इष्टत्वात्, सिद्धान्तेऽतिरिक्तजातेरनङ्गीकारात् । न चाविद्यान्यदोषाणामेवान्यतमत्वेन निवेशसम्भवेनाव्याप्तिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ,— अविद्यातिरिक्तदोषमात्रनिष्ठान्यतमत्वघटितोपाधावव्याप्त्यानवयानिवेशात् , अविद्यासाधारणतद्घटितोपाधावेव तन्निवेशात् , अविद्यासाधारणान्यतमत्वतदतिरिक्तदोषमात्रनिष्ठान्यतमत्वयोर्भेदात् , अबाध्यान्तघटिततादृशान्यतमत्वघटितस्य लघोरुपाधित्वसम्भवेपि प्रकृते वैयर्थ्यानवकाशात् । न च तादृशलघुरूपस्योपाधित्वासम्भवः, तेन रूपेण साध्यव्यापकताग्राहकतर्काभावात् , अन्यथा प्रातिभासिकानामन्यतमत्वेनोपाधित्वापत्तिरिति वाच्यम् ;— तत्ताया विशिष्टसत्तायाश्च द्रव्यत्वव्यापकताग्राहकतर्कमहोपजन्यज्ञानविषयत्वाविद्यान्यदोषजन्यज्ञानविषयत्वयोरपि तत्सम्भवात् । प्रातिभासिकानामन्यतमत्वेनोपाधित्वस्येष्टत्वात् । देहात्मैक्यातिरिक्तदोषाभावे अविद्यातिरिक्तदोषनिष्ठान्यतमत्वघटितस्योपाधित्वासम्भवस्त्विष्ट एव , देहात्मैक्ये साध्यव्यापकताभङ्गात् । तदानीमबाध्यान्तघटितस्यैव तत्साधारण्येन उपाधित्वसम्भवात् । स्वप्नादिभ्रमे प्रातीतिकदोषस्य सम्भवेपि

यदि हि शुक्तिरूप्यादिदोषस्य व्यावहारिकत्वं स्वाप्रकाशकत्वस्य सम्बन्धेन तथात्वे विशेषणमात्रोपपादनीयत्वात् । तथा च दृश्यत्वानुमाने उक्तोपाधिद्वयं दुर्वारम् । अस्य चोपाधिद्वयस्य विपक्षाद्व्यावृत्तत्वाच्च व्यावृत्तस्याप्रकाशकत्वस्योपाधित्वमित्युपपन्नतेऽप्युपाधित्वनिर्वाहः । किञ्च उक्तोपाधिसाध्ययोर्व्यतिरेकव्याप्तिसत्त्वाच्च साध्याभावव्याप्यत्वाभावकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वमिति मतेऽपि नानुपपत्तिः ।

यत्तु ब्रह्मज्ञानमात्रबाध्ये देहात्मैक्ये मिथ्यात्वे साध्याव्यापकत्वाभावयोरुपाधिरसम्भव इति । तन्न, नेदं रजतमिति प्रत्यक्षस्य शुक्तिरूप्यबाधकत्ववन्नाहं देह इति प्रत्यक्षस्यैव ब्रह्मज्ञानादप्यसिद्धतया देहात्मैक्यबाधकतया तद्बाध्याविद्यादिदोषप्रयुक्तत्वादेश्च तत्र सत्त्वात् साध्यव्यापकतानिर्वाहात् । तस्य ब्रह्मज्ञानमात्रबाध्यत्वे प्रमाणाभावात् । अन्यथा तस्यापि ब्रह्मज्ञानमात्रबाध्यत्वेन पक्षान्तर्भावापत्त्या सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् ।

यदपि- पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिकं साधनवत्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणघटितत्वेन पक्षेतरत्वतुल्यत्वात् नोपाधिरसम्भव , उक्तं हि मणौ "न हि पक्षेतरत्वे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधौ उपाधिलक्षणस्यातिव्याप्तिः, तदनुकूलतर्काभावेन व्यापकत्वानिश्चयात्, व्याघाते च तर्कोऽस्त्येव ; एवं पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिकमनुपाधिः पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात्" इति ; तथा च पक्षेतरत्वतुल्यत्वेन पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेर्यथोक्तमणिग्रन्थेऽनुपाधित्वमुक्तं तथा तत्सदृशयोः स्वाप्रकाशकत्वाद्युपाध्योरपीति । तन्न, अबाध्यान्त विशेषणस्य ब्रह्मज्ञानादिदोषप्रयुक्तविकल्पविषयादन्येऽपि विपक्षव्यावर्तकत्वेन पर्वतावयववृत्तित्वविशेषणस्य च पर्वतावयवरूपादिनो विपक्षाव्यावर्तकत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयोरपि साधनवत्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वा

भावात् । न च साधनवत्पक्षमात्रव्यावर्तकत्वमात्र साधन-वद्विपक्षाव्यावर्तकत्वम् , साधनवद्विपक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया अनवच्छेदकं यद्विशेषणं तद्घटितत्वपर्यवसितम् , तथा च पर्वतावयववृत्त्यादिकं विशेषणमन्यत्वादिनिष्ठाया उक्तावच्छेदकताया अनवच्छेदकमिति न तद्घटितस्योपाधित्वम्, साधनवद्विपक्षे अयोगोलकादौ पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिमति भेदाभावात् , आर्द्रेन्धनविशेषणस्यार्द्रत्वस्य च साधनवदयोगोलकनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् तद्घटितस्योपाधित्व-सम्भवादिति वाच्यम् ;— तथासति प्रकृते साधनवद्विपक्षाप्रसिद्ध्या प्रकृतोपाध्युक्तनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकविशेषणघटितत्वस्या-सम्भवेन उपाधिताया दुर्वारत्वात् । न च वह्निमत्त्वघटितस्य यस्योपाधेरप्रसिद्धिः धर्मिणि प्रकृतसाधनवत्त्वविशिष्टत्वोपगमाभावोऽस्ति तत्र तद्विशेषणं साधनवद्विपक्षाव्यावर्तकमित्युपाध्यन्तविशेषणस्यापि तादृशदशायामनयोरुपाधितासम्भव इति वाच्यम् ,— प्रकृतानुमाने प्रत्यक्षादिना बाधस्य गृह्यमाणतया पक्षस्यैव साधनवद्विपक्षत्वेन तद्व्यावर्तकविशेषणघटितत्वेऽप्युपाधित्वाविरोधात् । वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ पक्षे साध्याभावनिश्चयदशायां पक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वेन सर्वसिद्धत्वात् ।

यद्यपि यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं साध्याभावव्याप्यतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चयादुपाधित्वम् , यथा आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नाभावत्वस्य धूमाभावव्याप्यतावच्छेदकत्वात्तद्रूपावच्छिन्नस्य तथात्वम्, प्रकृते च स्वबाधकाभिमतत्वाद्यदोषप्रयुक्तमानसत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वस्य लघुना दोषप्रयुक्तमानसत्वावच्छिन्नाभावत्वेन व्याप्यतावच्छेदकान्तरेण घटितत्वान्नीलधूमत्वादिवद्व्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन न तद्रूपावच्छिन्नस्योपाधितासम्भवः ; एवं द्वितीयोपाधावपि; अत एव शरीर

जन्यत्वाभावत्वस्य न कर्तृजन्यत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकत्वं लघुना जन्यत्वसामान्याभावत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकान्तरेण घटितत्वादित्युक्त मणाविति। तदपि न, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन धर्मिभेदेन वैयर्थ्याभावात् । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितत्वस्यैव व्यर्थविशेषणतारूपत्वात् । न च विशेष्यविशेषणाभावयोरेव विशिष्टाभावरूपत्वाद्वैयर्थ्योक्तिनिर्वाह इति वाच्यम् ,— तथा स्वीकारेपि वैयर्थ्यासम्भवात् , स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरेत्यत्र स्वसमानाधिकरणपदस्य स्वव्यापकपरत्वात् । अन्यथा वह्निमान्वह्निमदन्यावृत्तेरित्यादौ वह्निमदन्यावृत्तित्वस्यापि वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्ते । स्वसमानाधिकरणपदस्योक्तार्थपरत्वाभिप्रायेणैव सामान्यनिरुक्तौ गदाधरेणाभिहितम्— " तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकघटकत्वस्य लक्षणत्वे स्वविषयकविकासकतया विशेषणसार्थक्यमित्यवसेयम् " मिति ।

यदपि येन विशेषणेन विनापि व्याप्ति गृह्यते तदेव व्यर्थविशेषणमिति स्वीकारादुक्तस्थले वैयर्थ्यसम्भव , अत्याप्यान्तविशेषण विनापि दोषमुक्तभानस्वमात्रस्य साध्यव्याप्तिग्रहसम्भवात् , उक्तं हि मणा— " उक्तस्थले शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वम् , लाघवेन जन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् , येन विशेषणेन विना न व्याप्तिगृह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात् , अत एव घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादित्यादौ रूपादिषु मध्ये इत्यंशस्य व्यर्थत्वम् , तेन विनापि व्याप्तेर्ग्रहा " दिति । अत्रोच्यते येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्गृह्यते तदेव व्यर्थविशेषणमित्यस्य व्याप्तिग्रहत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वं यत्र तत्र व्याप्यतावच्छेदकत्वाभाव , यथा जन्यत्वाभावः कर्तृजन्यत्वाभावव्याप्य इति ग्रहे शरीरजन्यत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वात् शरीरजन्य

त्वाभाववत्त्वं न व्याप्यतावच्छेदकमित्यर्थः; स चायुक्तः, वह्निव्याप्यवानिति व्याप्तिग्रहे धूमत्वावच्छिन्नविषयतावच्छेदकत्वेन धूमत्वस्यापि व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावापत्तेः। न च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयद्व्याप्तिग्रहत्व समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वं यस्य तस्य तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वाभाव इत्येव व्याप्तिः, तथाच निर्धर्मितावच्छेदककव्याप्तिग्रहे घटादिनिरूपितघटसंयोगादिनिष्ठव्याप्तिग्रहेऽपि धूमत्वावच्छिन्न विषयितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः, यत्पदेन वह्निव्याप्तेरेव ग्रहणादिति वाच्यम् ;— साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्याप्तेर्धूमत्वालोकत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकभेदेऽप्यभिन्नतया आलोको वह्निव्याप्य इति ग्रहे धूमत्वावच्छिन्न विषयितावच्छेदकत्वात्। नचात्र व्याप्तिपदेन हेतुतावच्छेदकघटितहेतु समानाधिकरणोक्तदिग्व्याप्तिरेव विवक्षिता, किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वं च नोपादेयमिति वाच्यम् ,—तथा सति शरीरजन्यत्वाभावत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावघटितव्याप्तौ जन्यत्वसामान्याभावत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावघटित—व्याप्तेर्भिन्नतया शरीरजन्यत्वाभावत्वघटितव्याप्तिग्रहत्वसमानाधिकरणभेद प्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशव्याप्यतावच्छेदकताया दुर्वारत्वात्। एवं स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषप्रयुक्तभावत्वाभावत्वावच्छिन्नघटितव्याप्तौ तादृशाभावत्वस्यावच्छेदकताया अनपायेना साध्यान्तविशेषणघटितस्योपाधित्वं दुर्वारमिति।

यद्यपि केवलदोषजन्यज्ञानविषयत्वे साध्यव्यापकताग्राहकतर्कसत्त्वेऽप्यसाध्यान्तविशेषणघटिते तदभावेन साध्यव्यापकत्वाभावाघटितस्य नोपाधित्वमिति। तत्र, शुद्धसत्त्वविशिष्टसत्त्वयोर्द्वयोरव्यापकतावदत्रापि तत्सम्भवात्।

एवम् अधिष्ठानत्वाभिमतसमसत्ताकदोषजन्यज्ञानविषयत्वमप्युपाधिः, शुक्तिरूप्ये शुक्त्यादिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकदोषसम्प्रयोगादिदोषजन्यज्ञानविषयत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात्, घटादौ चाधिष्ठानत्वाभिमतसमसत्ताकदोषासिद्ध्या उक्तोपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

यत्तु निरुक्तस्यास्य नोपाधित्वं सम्भवति, अज्ञानारोपितक्षणिकत्वादौ मिथ्याभूते निरुक्तस्याभावेन साध्याव्यापकत्वात्, तत्राधिष्ठानभूतब्रह्मसमसत्ताकदोषासिद्धेरिति । तन्न, अधिष्ठानपदेन स्वजनकज्ञानविषयावच्छेदकस्यैव विवक्षणात् स्थिरत्वावच्छिन्नब्रह्मविषयकाज्ञानकार्ये क्षणिकत्वे स्वजनकाज्ञानविषयावच्छेदकीभूतस्थिरत्वसमसत्ताकदोषजन्यज्ञानविषयत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकतानिर्वाहात् । व्यतिरेकव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वं तु पूर्ववदिति समीयम् ।

एवं शुद्धतात्पर्याविषयत्वमप्युपाधिः, तस्य च प्रातिभासिके साध्यव्यापकत्वाद्वियदादिपक्षे साधनाव्यापकत्वात् ।

यत्तु स्वर्गसाधनत्वादिविशिष्टतया यागादावपि दृश्यत्वेऽपि मिथ्यात्वादिविशिष्टतया श्रुतितात्पर्यविषयत्वाभावस्य साध्याव्यापकत्वेनोपाधित्वासम्भवः, श्रुतितात्पर्यविषयत्वाभावस्य च साध्यव्यापकत्वेऽपि तत् शुद्धतात्पर्यविषयत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धतया तदभावस्य साधनाव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति । तन्न, स्वर्गादिसाधनत्वप्रकारकश्रुतितात्पर्यविषयत्वाभावस्यैवोपाधित्वात् । तस्य प्रातिभासिके साध्यव्यापकत्वाद्यागादौ साधनाव्यापकत्वात् ।

एवं प्रातिभासिकत्वमप्युपाधिः । तच्च अध्यासविषयकज्ञानबाध्यत्वम्, देहात्मैक्ये अनात्मवेदनेन्द्रियविषयकज्ञानेन बाध्यत्वेन साध्यव्यापकत्वानुपपत्तिः ।

एवं प्रतिभाससमानशरीरत्वमप्युपाधिः । तच्च स्वविषयकज्ञानानधिकरणकालासम्बन्धित्वम् । एतेन प्रतिभाससमानशरीरत्वं यद्यज्ञानविषयानवच्छेदकत्वं तदा शुक्तिरूप्यादेरसत्त्ववादिना माध्वाना मते शुक्तिरूप्यादेरत्यन्तासत्त्वेन तेषु तदसिद्धेः साध्यव्यापकताभङ्गः, न चात्यन्तासत्त्वादेव न तत्राज्ञानविषयावच्छेदकत्वमिति तदभावस्याप्रतत्वात्साध्यव्यापकत्वमुपपन्नमिति वाच्यम्,-असत्त्वसत्त्वेन धीवादिना भवता तत्सम्भवात्; ख्यात्यभ्युपगमादिति ज्ञानवच्छशशृङ्गज्ञानस्य स्वीकारात्, स्वकालत्वव्यापकत्वस्वीकारे प्रतिभाससमानशरीरत्वानिरुक्तावपि शुक्तिरूप्यादौ तदसिद्धिः, असत्त्वस्य कालाप्रसिद्धेरिति निरस्तम्, निरुक्तप्रतिभाससमानशरीरत्वस्यासत्त्ववादिमतेप्युपपत्तेरिति ।

इति श्रीवत्सकुलतिलकस्य यादवाद्रिनिवासरसिकस्यानन्ताचार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे दृश्यत्वादिहेतूनां निरुपाधिकत्वभङ्गो द्वादशः ।

न्यायभास्करग्रन्थः समाप्तः ।

